

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»

Випуск 36

V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin

Series 'History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'

Issue 36

Серія започаткована 1996 року

Харків 2023

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XX ст., питанням та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг подій в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б). Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №10 від 26 червня 2023 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)

д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)

доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)

д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ№21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Єремєєв П. В. «Проти ненависного папізму»: образи католицизму у працях Михайла Максимович.....	5
Левченко В.В. Один факт із діяльності ректора ХІНО А.-Б. П. Пшеборського: роль особистості в екстремальних умовах життя.....	18
Бортніков В. І., Бортнікова А. В. Реформа громадського управління в містах Волинської губернії на засадах міського положення 1892 року.....	26
Петрушко Н. С. Діяльність радянських військових комісаріатів в Західній Волині під час більшовицької окупації краю у серпні-вересні 1920 року (за матеріалами державного архіву волинської області).....	36

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

Каруник К. Д. Юрій Шевельов і харківська лінгвістична школа.....	46
Домановська М.Є. Візантиністика в дисертаційних студіях науковців України, 2012 – 2023 (неісторичні науки).....	55
Дмитренко А. А. Традиції виготовлення та функціональне застосування воскових свічок на Зарічненщині (Рівненська область): за польовими матеріалами.....	68
Солоп Б. Я. Традиції поховання та поминання неохрещених дітей на теренах історико-етнографічної Волині.....	80

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Аксьонова Н.В., Вовк О.І. «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 250-річчя від дня народження Василя Назаровича Каразіна».....	94
--	----

CONTENT
HISTORY OF UKRAINE

Yeremieiev P. V.

«Against the hated papism»: images of Catholicism in the works of Mychailo Maksymovych.....5

Levchenko V. V.

One fact from the activity of rector KHIPE A.-B. P. Psheborsky: the role of personality in extreme life conditions 18

Bortnikov V. I., Bortnikova A. V.

The reform of public administration in the cities of Volyn province on the basis of the city regulations of 1892.....26

Petrushko N. S.

Activities of soviet military commissariats in western Volynia during the bolshevik occupation of the region in august-september 1920 (based on materials from the State archive of Volyn oblast).....36

ETHNOCULTUROLOGY AND INTELLECTUAL HISTORY

Karunyk K.D.

George Y. Shevelov and the Kharkiv linguistic school.....46

Domanovska M.E.

Byzantine Studies in Ukrainian scholars' dissertations, 2012–2023 (non-historical sciences).....55

Dmytrenko A. A.

Traditions of production and functional use of wax candles in the Zarichne region (Rivne oblast): based on field materials.....68

Solop B.Y.

Traditional rites of burial and commemorate of unbaptized infants in historical and ethnographic Volhynia.....80

CHRONICLES OF LIFE

Aksyonova N.V., Vovk O.I.

VII All-Ukrainian Scientific Conference “Theoretical and Applied Aspects of Biography Studies: to the 250th anniversary of the birth of Vasyl’ Nazarovych Karazin.....94

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-01>

УДК 930(477):929Максимович]:[272+271.4]

П. В. ЄРЕМЕЄВ¹, канд. іст. наук, доц.,
доцент кафедри історії Східної Європи, доцент кафедри українознавства
e-mail: p.v.eremeev@karazin.ua OCRID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

**«ПРОТИ НЕНАВИСНОГО ПАПІЗМУ»:
ОБРАЗИ КАТОЛИЦИЗМУ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА**

Мета. Схарактеризувати образи католицизму у творчості Михайла Максимовича (1804–1873) – видатного українського інтелектуала, першого ректора Київського університету імені Святого Володимира.

Методи. В основі методології роботи – принципи, сформульовані представниками Кембриджської школи інтелектуальної історії, сучасні теорії метафори, що були використані відповідно до описаних Евою Доманською принципів побудови «теорії знизу», методи кількісного контент-аналізу, реалізовані за допомогою програми MAXQDA-2022. Дослідження ґрунтується на опублікованих наукових працях Михайла Максимовича, листах ученого, а також неопублікованих нотатках науковця, що зберігаються в Інституті рукопису Центральної державної наукової бібліотеки імені Володимира Вернадського (м. Київ).

Наукова новизна. Виявлено, у який спосіб сприйняття католицизму як «неправильної віри» поєднувалися в уяві Михайла Максимовича з відразою до «ненависного папізму» як до соціально-політичної сили. Статистично визначена типовість різноманітних контекстів, у яких учений згадував «латинську віру». Уточнено, як образи католицизму в працях Михайла Максимовича поєднувалися з різноманітними етнічними, територіальними та іншими характеристиками, яким чином у роботах вченого співвідносилися образи римо- та греко-католиків.

Висновки. Михайло Максимович створює цілком негативні образи католицизму у своїх наукових працях. Винятком є згадування хрестових походів із позитивними конотаціями, що було пов'язане з впливом романтичної історіографії хрестоносного руху на візії вченого. В опублікованих роботах Михайла Максимовича критиці піддано суспільно-політичний вимір католицизму. Однак у неопублікованих записах учений звертає увагу на літургійні особливості, що викликали полеміку між католиками та православними. Типовою в текстах ученого була прив'язка образів католицизму до образів литвинів та поляків. Михайло Максимовича символічно розділяв «католиків» та «уніатів». Він зображав «уніатство» як явище, що з'явилося внаслідок зради і підлягає поверненню до батьківської віри. Специфіка сконструйованих Михайлом Максимовичем образів католицизму була зумовлена особистими релігійними поглядами вченого, загальним контекстом суспільно-політичного та культурного життя в Україні першої половини та середини XIX ст., впливом романтизму та глобальних процесів націотворення, що мали місце протягом «довгого» XIX ст.

Ключові слова: Михайло Максимович, католицизм, Унія, історіографія, інтелектуальна історія, релігія, образи, романтизм, контент-аналіз.

¹ Дослідження здійснене за фінансової підтримки дослідницького гранту Канадського Інституту Українських Студій (КІУС) з Вічного Фонду ім. д-р Івана Іванцева та д-р Мирослави Мисько-Іванців.

Як цитувати: Єремєєв П. В. «Проти ненависного папізму»: образи католицизму у працях Михайла Максимовича. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2023. Вип. 36. С. 5-17. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-01>

In cites: Yeremieiev P. V. (2023). "Against the hated papism": images of Catholicism in the works of Mychailo Maksymovych. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 36, (5-17), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-01> (in Ukrainian)

Михайло Олександрович Максимович (1804 – 1873) був яскравим представником інтелектуального життя України в першій половині та середині XIX ст. Біографія та науковий спадок вченого вже неодноразово ставали предметом серйозних досліджень [Див., напр.: 3; 6; 14–16; 36, р. 165–171]. Більше того, останніми десятиліттями місце поглядів Михайла Максимовича в інтелектуальній історії України було суттєво уточнене та переосмислене в контексті сучасних підходів до історії українського націотворення та зміни стилів історіописання [25, с. 331–344; 29, с. 51–63]. Водночас мало вивченими залишаються погляди Михайла Максимовича на релігію.

У своїх попередніх дослідженнях ми спробували показати специфіку особистої релігійності Михайла Максимовича та її вплив на уявлення вченого щодо науки, історії, національного питання [5]. Попри те, залишається недостатньо висвітленим ставлення Михайла Максимовича до католицизму. Деякі аспекти вказаної проблематики висвітлив сучасний український історіограф Іван Куций у статті «Між Руським світом та Слов'янщиною: цивілізаційні образи у науковій спадщині Михайла Максимовича» [8, с. 6–32]. Учений переконливо доводить, що Михайло Максимович вважав католицизм змістовною ознакою «Заходу», образ «ненависного папізму» у працях вченого загалом відрізнявся крайнім негативізмом. У цьому контексті орден єзуїтів зображено Михайлом Максимовичем головним винуватцем «західної загрози».

При цьому до кінця нез'ясованими залишається низка питань: які саме аспекти католицизму викликали особливу відразу у Михайла Максимовича; якого значення вчений надавав специфічним богословським та літургійним особливостям західного християнства; якою мірою особливості католицької догматики та культу були фактором ворожості Михайла Максимовича до «ненависного папізму»; у який спосіб сприйняття католицизму як «неправильної віри» поєднувалися в уяві вченого з відразою як до соціально-політичної сили; наскільки типовими були різноманітні контексти, у яких учений згадував «латинську віру»; як образи католицизму в працях ученого поєднувалися з різноманітними етнічними, територіальними та іншими характеристиками; яким чином у працях співвідносилися образи римо- та греко-католиків.

Окреслене коло питань ми досліджували на основі опублікованих наукових праць Михайла Максимовича [9; 11–13], його листів [10; 17] та неопублікованих нотаток, що зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки імені Володимира Вернадського (м. Київ) [37, ф. 32, оп. 1, спр. 2481; ф. 32, оп. 1, спр. 1-66, 389, 392-393, 401, 402, 406, 502-503]. Як буде показано нижче, критика католицизму в неопублікованих нотатках Михайла Максимовича дещо відрізняється від критики, що міститься в його оприлюднених працях.

У методологічному плані ми спиралися на запропоновані представниками Кембриджської школи інтелектуальної історії принципи застосування теорії «мовних ігор» Людвіга Вітгенштайна до вивчення історично змінюваних лінгвістичних практик [31; 33]. Урахування цих принципів дозволяє краще зрозуміти історичну змінюваність сенсового наповнення термінів «католицизм», «папізм», «уніатство» тощо та специфіку їхньої рецепції у працях Михайла Максимовича. Спираючись на сучасні теорії метафори [22], ми спробуємо виявити метафоричні конструкції, використовувані Михайлом Максимовичем у характеристиках католицизму. При цьому наявність різноманітних інтерпретацій феномену метафори в сучасному мовознавстві зумовлює необхідність звернення до описаних Евою

Доманською принципів побудови «теорії знизу», відповідно до яких наявні теоретичні побудови мають не просто механічно застосовуватися при дослідженні історії, а радше служити основою для початкової постановки досліджуваних питань [4]. Для вивчення типовості різноманітних образів католицизму в працях Михайла Максимовича ми застосовували кількісний контент-аналіз, реалізований за допомогою програми MAXQDA-2022.

Негативні характеристики католицизму в працях Михайла Максимовича є досить поширеними. Наведена в назві нашої статті цитата з листа Михайла Максимовича до російського історика Михайла Погодіна (1859 р.) якнайкраще характеризує бачення вченого щодо ставлення українців до католицизму протягом історії, а також його особисте сприйняття католицької віри [11, с. 417]. При цьому сприйняття католицизму як чогось, що вартує засудження, у Михайла Максимовича подається як щось зрозуміле саме по собі. Наприклад, у листі до Михайла Погодіна «Пам'ять про київського воєводу Григорія Хоткевича» (1868 р.) Михайло Максимович рішуче критикує версію щодо католицького віросповідання Хоткевича: «Навіщо ця помилкова прибавка, настільки образлива для пам'яті заслуженого чоловіка! У той час не було ревних католиків між панами-радами литовськими; та й у самій Польщі католицизм було тоді в крайньому занепаді» [11, с. 157]. Таким чином, одне лише припущення про належність історичного діяча до католицизму сприймалося вченим як образа пам'яті.

В уявленні Михайла Максимовича боротьба з католицизмом пронизує всю українську історію. У неопублікованих нотатках вченого до лекцій з історії словесності (1834 р.) давній період руської історії схарактеризовано як «боротьбу з язичництвом, глибоко вкореним, і з католицизмом – що вже наступало» [37, ф.32. оп. 1, спр. 389. Арк. 6.]. В інших нотатках – до лекцій 1830-х – 1840-х рр. – Михайло Максимович зазначає, що у XVI ст. «Україна найбільше терпіла від татар, потім від католицизму» [37, ф.32. оп. 1, спр. 393. Арк. 9].

Постає питання: з чим пов'язаний подібний негативізм. Поза сумнівом, варто враховувати ті умови етно-культурного протистояння, у яких діяв Михайло Максимович. В історіографії вже добре описаний процес відкриття Київського університету імені святого Володимира, що сприймався імперською владою як форпост російськості в боротьбі з польським впливом на Правобережній Україні [6; 20]. При цьому в 1830-ті та 1840-і рр. українська етнічна специфіка нерідко сприймалася представниками імперської еліти як своєрідний вияв «російськості» [30, р. 188-190], а Михайло Максимович до кінця життя залишався в межах цієї парадигми [28, с. 182-184; 33, р. 154]. В умовах, коли католицизм було одним із маркерів польськості, цілком зрозумілим є негативне ставлення вченого до Католицької церкви. Крім того, Михайло Максимович був надзвичайно релігійною людиною: у листах та спогадах він постійно підкреслював свою належність до православ'я [5, с. 51–66]. Тож негативне сприйняття католицизму, скоріш за все, було пов'язане і з особистими поглядами Михайла Максимовича на релігію.

В опублікованих працях Михайла Максимовича католицизм переважно критиковане через постулювання його негативного впливу на розвиток країн, засудження папського владолюбства, єзуїтської політики та утисків православ'я з боку католицьких володарів. Так, наприклад, у листі до графині А. Д. Блудової (1866 р.) Михайло Максимович пише, що у разі перемоги в Польщі протестантизму ця держава «ще прийшла б у самосвідомість, і влаштувалася б у державу правильну і міцну» [11, с. 177]. З релігійної точки зору протестантизм є принаймні не менш чужим для православ'я, ніж католицизм. Проте, на думку вченого, саме католицизм виявилася особливо шкідливим для Польщі. На цьому неодноразово наголошено в працях Михайла Максимовича [Див, напр.: 11, с. 626; 12, с. 235].

Михайло Максимович пише про негативний вплив католицизму навіть на польську мову. У статті «Родовідна записка киянина» (1841 р.) учений пише, що саме під впливом «важкої схоластики єзуїтської латини» польська мова «втратила свою молоду свіжість» [11, с. 208]. Цікаво порівняти цю тезу з його ж міркуваннями про вплив церковно-слов'янської мови на генезу літературної російської мови. Так, у роботі «Початки російської філології» (1845 р.) М. Максимович пише: «Мова російська, що виникла з наріччя московського, під впливом церковно-слов'янської мови, є головним представником не тільки російської мови [до

неї Михайло Максимович відносив всі східнослов'янські мови – прим. П. Є.), а й усієї слов'янської. Своєю мужньою силою та урочистою звучністю вона перевершує всіх своїх одноплемінників» [13, с. 59–60].

Таким чином, на думку вченого, католицтво зіпсувало мову поляків, тоді як православ'я вивело російську мову на вершину розвитку. При цьому вчений не наводить специфічних філологічних аргументів на користь того, що польська мова була саме «пошкоджена» латинськими впливами, обмежуючись розвливчастими метафорами та простим постулюванням. Очевидно, несприйняття католицизму було важливим чинником того, що Михайло Максимович визначав лінгвістичні впливи католицтва як негативні. При цьому, промаркувавши їх відповідним чином, він отримував додаткові аргументи для критики католицизму.

Характеризуючи діяльність єзуїтів у Речі Посполитій, учений зазначає: «Єзуїти були майстри своєї справи: із відновленням католицтва серед поляків [після перемоги над протестантизмом – прим. П. Є.], вони влили в них дух нетерпимості і вірогоніння, так само як і в ту частину південноросійського шляхетства, яку вони встигали вловити в свої хитрі тенета» [13, с. 260]. Загалом, єзуїти наділені найжорсткішими епітетами в працях Михайла Максимовича [11, с. 191, 751]. Варто зазначити, що у своїй негативній характеристиці Ордену єзуїтів загалом антипольськи налаштований Михайло Максимович виявлявся суголосним із польською історіографією 1810 – 1850-х рр., у якій також домінувала думка про негативний вплив єзуїтів на суспільно-політичний та культурний розвиток Речі Посполитої [23, с. 112–128].

Важливо зауважити, що Михайло Максимович у працях дуже жорстко засуджує релігійні утиски православних у Речі Посполитій [11, с. 264, 630, 795; 12, с. 235]. Проте коли вчений описує масові вбивства католиків і юдеїв православними козаками в рамках козацьких повстань та Коліївщини, він хоча й висловлює певне співчуття до жертв, проте одночасно постійно нагадує, що різанина була помстою за попередні кривди [11, с. 572, 633, 644–646]. У листі до Миколи Костомарова (1860 р.) Михайло Максимович без жодного осуду характеризує Богдана Хмельницького як «страшного гонителя та ненависника єзуїтів та їх колегумів» [11, с. 439].

У тих наукових працях Михайла Максимовича, що присвячені історії українських земель у складі Великого князівства Литовського, достатньо типовим було поєднання образів католицизму з образами «литвина» [12, с. 58]. Так, наприклад, у роботі «Дещо про землю Київську» (1864 р.) Михайло Максимович описує запровадження великим литовським князем Казимиром у 1471 р. воєводського правління у Києві такими словами: «В Київ призначив він воєводою Мартіна Гаштольда, тестя Симеонова. Кияни не прийняли цього литвина-католика, і просили себе в князі Симеонова брата, Михайла Олельковича, князя Слуцького; але Казімір наполягав на-своєму. Так відбулося припинення Київського князівства та перетворення його на Київське воєводство» [11, с. 151]. У листі до М. О. Кояловича «Про литовського гетьмана князя Острозького» (1864 р.) Михайло Максимович протиставляє «православно-руському князю» Костянтину Острозькому «литвинів-католиків» [11, с. 198].

Варто зазначити, що в сучасній історіографії поставлено під сумнів коректність спрощеного розуміння середньовічного та ранньомодерного терміну «руський народ» виключно в релігійних категоріях [20; 24]. Втім, Михайло Максимович працював у «добу націоналізму», і при цьому його велика релігійність зумовлювала акцентуацію саме конфесійного компоненту в етнонаціональному поділі [5].

Якщо у характеристиках подій XV – першої половини XVI ст. Михайло Максимович тісно пов'язує католицтво з образом литвинів, то при аналізі релігійних процесів на теренах України в другій половині XVI - у XVII ст. так само використовує поєднання образів католицизму та польськості. Наприклад, у роботі «Про причини взаємної жорстокості поляків та малоросіян, що мала місце в XVII ст.» (1857 р.) Михайло Максимович пише про «жорстке насилля польсько-католицьке» щодо православ'я [11, с. 269]. Там само вчений пише про «перетворення багатьох осіб з найшляхетнішого південно-російського дворянства на поляків-

католиків» [11, с. 272]. Термін «польсько-католицький» учений використовував і в інших своїх працях [11, с. 387, 12, с. 267].

Характерно, що засудження Михайлом Максимовичем переходу руської знаті до католицизму включало не лише закиди щодо втрати «істинної релігії», але й осуд вченим зради «батьківської віри» [12, с. 368, 399]. Наприклад, у праці «Родовідна записка Киянина» (опублікована у 1841 р.) учений характеризує становище в Україні після Люблінської унії таким чином: «Найшляхетніша частина корінного Західно-Російського дворянства помалу відійшла від давньої віри своїх предків і перейшла до католицизму» [11, с. 208]. Варто зазначити, що з точки зору теоретично сформульованого християнського віровчення істинність віри жодною мірою не залежить від того, чи сповідували її предки тієї або іншої людини. Проте в свідомості Михайла Максимовича, попри всю богословську обізнаність ученого, усе ж існував той дуже міцний стереотип, за яким слідування певній вірі тісно пов'язане з повагою до предків, вірністю традиції тощо. Подібний стереотип фіксовано в різних верствах східноєвропейського суспільства XIX ст. [2, с. 15] Мотив захисту православ'я саме як «віри предків» простежується у відомій записці міністра народної освіти Сергія Уварова імператору Миколі I, у якій розгортається концепція «православ'я, самодержав'я, народність» [26, с. 70–72]. Як бачимо, подібна риса релігійної свідомості була характерна і для Михайла Максимовича, що давало підставу для додаткового засудження відходу від православ'я.

Варто взяти до уваги, що Михайло Максимович у характерних для романтизму категоріях використовував антропоморфні метафори для характеристики народу [29, с. 51–63]. Відповідно, засудження «зради» батьківської віри переносилося з окремих особистостей на цілі країни та етноси, що сприймалося, звісно, у примордіалістському сенсі. Так, на думку Михайла Максимовича, віра поляків «була спочатку не католицькою, а східною»: саме від Східної церкви «Польща прийняла своє перше світло християнства» [11, с. 626]. Як зазначив Іван Куций, Михайло Максимович одним із перших в українській історіографії прийняв слов'янофільську тезу про «зраду» Польщею слов'янщини й перехід її на сторону католицького Заходу [8, с. 23]. Польщу він окреслював «первинною “Західницею” у колі “Слов'янському”» [11, с. 750].

Дуже показовим прикладом злиття етнічних та релігійних маркерів в уяві Михайла Максимовича є його опис долі нащадків князя Андрія Курбського. У статті «Спогад про міста Пересопницю та Дубравицю» (1840 р.) учений пише, що вони «нарівні з нащадками інших князів і дворян західноруських були вже католиками. Але російська кров знаменитого князя відгукнулася у своїх правнуках і скинула з себе випадково нав'язаний привид народності польської» [12, с. 404].

Образи релігійної єдності та зближення етнічних і релігійних маркерів давали змогу Михайлу Максимовичу описувати реалії ранньомодерного станового суспільства у примордіальних категоріях, зображаючи саме етнос суб'єктом історичної дії. Так, критикуючи польського історика та публіциста Міхала Грабовського, який характеризував козацькі війни кінця XVI – XVII ст. як «військові бунти, повстання черні», Михайло Максимович підкреслював: «У тих смутах головним і постійним ділом було відстоювання православної східної віри від нападів католицько-уніатських; і в цьому відстоюванні свого православ'я, так само дорогого для всіх станів, брали живу участь всі стани південно-російського народу: і дворянство, і духовенство, і козацтво, і міщанство, і простолюди або поспільство. У колі тієї загальної та різноманітної боротьби, козацькі повстання, які для поляків, звичайно, були – «військовими бунтами», – для православно-російської сторони були «хрестовими походами» [11, с. 272].

Визначення козацьких повстань як «хрестових походів» повторене і в інших роботах Михайла Максимовича [11, с. 508, 253]. Саме релігійний характер боротьби, на думку вченого, був визначальним в історичних подіях на теренах України у XVI – XVII ст.

Заслуговує на особливу увагу той факт, що, характеризуючи козацькі повстання як «хрестові походи», прихильний до козацтва вчений тим самим ніби прославляє і хрестоносну активність. Незважаючи на свій палкий антикатолицизм, Михайло Максимович використовує образ активності середньовічних лицарів-католиків на Близькому Сході для характеристики

український військових виступів, спрямованих, на думку вченого, перш за все проти католицизму. Ймовірно, тут можемо говорити про вплив романтичної історіографії хрестових походів на вченого. Для історіографії епохи романтизму була характерна ідеалізація хрестових походів й акцент на релігійних мотиваціях їхніх учасників. Це, зокрема, яскраво проявилось в працях Жозефа-Франсуа Мішо [35]. Михайло Максимович сприймав католицизм як ворога, проте релігійна мотивація хрестоносців (яку підкреслювали історики-романтики) не могла не захоплювати вкрай релігійного та романтично налаштованого дослідника. Зрештою він використав образ «хрестових походів» для характеристики козацьких повстань у Речі Посполитій.

В опублікованих працях Михайла Максимовича серед організаційних та богословських характеристик католицизму особливо критиковано інститут римського папства, звинувачуваного у владолюбстві [11, с. 626]. Наприклад, у полеміці з Мішалом Грабовським учений так характеризував принципи Берестейської унії: «Головною та першою умовою її було визнання главенства та непогрішимості Папи Римського, а це вже сутнісна зміна православного сповідання, яке визнає головою церкви – Ісуса Христа» [11, с. 280]. Тут варто зазначити, що цитований текст був опублікований у 1857 р., а догмат про непомильність папи у визначенні віри та моралі, коли він промовляє *ex cathedra*, був прийнятий Католицькою церквою лише на Першому Ватиканському соборі 1869–1870 рр. Втім, акцент саме на критиці «папського владолюбства» був характерною рисою православної полеміки з католицизмом у ХІХ столітті. Так, наприклад, саме владолюбство папи особливо засуджували митрополит Платон (Левшин) та архієпископ Філарет (Гумілевський) у своїх узагальнювальних працях з історії Російської церкви [18–19; 27].

Попри те, інші догматичні та літургійні особливості католицизму в опублікованих працях Михайла Максимовича майже не згадані й не піддані критиці. Можна було б зробити висновок, що вчений не вважав ці риси аж надто значущими і його несприйняття католицизму було пов'язане переважно з соціально-політичним виміром «папізму». Втім, неопубліковані рукописи вченого дають змогу більш глибоко зрозуміти його ставлення до західного християнства. У нотатках «Зауваги щодо людини, богопізнання» (1860-і рр.) Михайло Максимович, серед іншого, звертає увагу на наявність у грецькій літургії так званої низхідної епikleзи, під час якої здійснюється молитва про сходження Святого Духа на хліб і вино та їхнє освячення. У латинській літургії існує лише висхідна епikleза, під час якої звершується молитва про прийняття Дарів у жертву, тоді як прямого заклику до освячення Святих Дарів Духом Святим немає. З цього факту Михайло Максимович робить висновок, що у католиків «влада перетворення хліба та вина на тіло та кров полягає в діянні священника, у греків – в діянні Святого Духу» [37, ф. 32, оп. 1, спр. 502, арк. 5 зв.].

Варто зазначити, що дискусії щодо епikleзи є достатньо важливою складовою полеміки між католиками та православними [34]. Таким чином, в особистих записках Михайло Максимович звертав увагу на літургійні особливості католицизму та вважав їх значущими. Проте в опублікованих працях ученого цю тему не порушено. Можливо, це пов'язане з тим, що Михайло Максимович не вважав себе богословом, тому міркування стосовно богословських та літургійних питань він залишав у вигляді рукописних нотаток, тоді як у текстах, призначених для публікації, він як історик характеризував соціальні та політичні аспекти історії католицизму.

Недоліки західного християнства Михайло Максимович вважав одним із факторів поширення антирелігійної критики на Заході наприкінці ХVІІІ ст. У неопублікованих нотатках до лекцій з російської літератури ХVІІ – ХІХ ст. учений пише: «Наприкінці ХVІІІ століття панував на Заході напрям руйнівний... Релігія пала разом зі своїми зловживаннями, і її місце зайняло легковажне невір'я» [37, ф. 32, оп. 1, спр. 392, арк. 23].

Окремого висвітлення заслуговує питання щодо зіставлення термінів «католицизм» та «уніатство» у свідомості Михайла Максимовича. Звісно, вчений прекрасно розумів канонічну підпорядкованість представників Унійної церкви Папі Римському, проте на рівні слів, як правило, використовував термін «католики» лише щодо представників латинського обряду.

«Католики» та «уніати» в його наративі – це, як правило, різні, хоча й тісно пов'язані групи [11, с. 797; 12, с. 186, 189]. Так наприклад, у вже цитованому вище листі до княгині А. Д. Блудової вчений пише про заснування православних братських шкіл у Речі Посполитій: «Таким чином виховувалося не одне покоління освічених людей, –на посилення Російського православ'я і на відсіч католицтву та уніатству» [11, с. 181]. У листі до Міхала Грабовського вчений писав, що в Речі Посполитій «кожен своїми способами, хто як міг, відстоював православну церкву від різноманітного на неї нападу з боку католицького та уніатського» [11, с. 268]. Католицтво та уніатство тут є різними сутностями, хоча в цілому вони складають узагальнений образ ворога.

Унію вчений характеризує як «перехідний міст до католицтва» [11, с. 628]. У неопублікованих нотатках до своїх лекцій учений пише: «Унія потрясла віру і народне життя вщент. Цього не відчувала Велика Русь. Тут нова боротьба з поляками, за віру та самобутність, і досягла до героїзму» [37, ф. 32, оп. 1, спр. 393, арк. 9]. Ліквідацію Греко-Католицької церкви на території Російської імперії Михайло Максимович характеризує як «повернення уніатів до православ'я» [11, с. 207].

Для порівняння типовості контекстів, у яких Михайло Максимович використовував різні терміни, пов'язані з католицизмом, ми вдалися до методу кількісного контент-аналізу. За допомогою програми MAXQDA-2022 було проаналізовано три томи зібрання творів Михайла Максимовича, що були видані у 1870-х рр. У підсумку було з'ясовано, наскільки часто терміни «унія», «католицизм», «папство», «єзуїти», а також похідні від них слова, використовуються в одному контексті (в рамках трьох абзаців) з іншими етно-релігійними маркерами (Таблиця 1).

Таблиця 1. Типовість зв'язку термінів «католицизм», «унія», «єзуїти» та «папство» з іншими етно-релігійними маркерами у роботах Михайла Максимовича

	Унія	Козаки	Запорозжці	Папство	Єзуїти	Литва	Польща	Гайдамаки	Великоросія	Малоросія	Народ	Католицизм	Православ'я	Україна	російський
Унія, уніати	0	38	36	15	21	14	37	7	9	35	50	28	47	41	55
Козаки	38	0	68	18	21	20	69	22	28	92	126	26	64	129	131
Запорозжці	36	68	0	17	22	17	62	21	26	73	99	20	54	105	100
Папа, папство, папізм	15	18	17	0	10	8	19	2	5	13	25	15	24	25	23
Єзуїти	21	21	22	10	0	9	19	2	6	22	33	25	32	27	34
Литва	14	20	17	8	9	0	22	1	8	19	21	12	15	18	31
Польща	37	69	62	19	19	22	0	25	27	102	128	35	77	124	149
Гоніння	22	21	20	11	18	6	25	6	5	15	26	16	22	23	24
Великоросія	9	28	26	5	6	8	27	2	0	27	37	7	18	31	39
Малоросія	35	92	73	13	22	19	102	13	27	0	93	20	46	83	101
Народ	50	126	99	25	33	21	128	21	37	93	0	30	74	117	156
Католицизм	28	26	20	15	25	12	35	3	7	20	30	0	30	24	32
Православ'я	47	64	54	24	32	15	77	8	18	46	74	30	0	58	72
Україна	41	129	105	25	27	18	124	19	31	83	117	24	58	0	116
російський	55	131	100	23	34	31	149	17	39	101	156	32	72	116	0

Здійснений аналіз дозволяє побачити відмінності в контекстах використання Михайлом Максимовичем термінів «католицизм» та «уніатство». Термін «католицизм» та похідні від нього вчений найчастіше використовував в одному контексті з поняттями, похідними від слова «Польща». Це дає змогу говорити про типовість зазначеної вище символічної прив'язки образів «польськості» та «католицькості» в уяві мислителя. Водночас термін «уніатство» та похідні від нього в текстах Михайла Максимовича значно рідше пов'язані з маркерами польськості: більш типовим є зв'язок спільнокорених до терміну «Унія» слів із поняттями «Церква», «Народ», «Православ'я», «Україна» та «російський».

Можна зробити висновок, що «католицизм» Михайло Максимович тлумачив перш за все як маркер польськості, тоді як «уніатство» описував не стільки в контексті внутрішньо-католицьких релігійних процесів, скільки в контексті української етнокультурної історії. «Уніатство» сприймалося не як гармонійна частина Католицької церкви (що було б логічно з точки зору католицької еклезиології), а як частина православної спільноти, що відколосалася від свого коріння, але підлягає поверненню до «віри предків» – православ'я. При цьому «віра предків» символічно ототожнюється із взаємопов'язаними для Михайла Максимовича образами «народу», «російськості» та «українськості».

Терміни «папство» та «єзуїти» також частіше використовуються Михайлом Максимовичем в одному контексті не з термінами «Польща» та «польський», а з поняттями «народ», «православ'я», «Україна», «російський». Це пов'язане з тим, що термін «католицизм» у текстах Максимовича є сутнісною характеристикою польськості, тоді як «папство» та «єзуїти» – це не характеристика, а суб'єкт, чия діяльність описується в контексті взаємодії із некатолицькими сутностями.

Досить типовим був зв'язок усіх пов'язаних із католицизмом та «уніатством» термінів зі словом «гоніння», що підтверджує зроблений на основі якісного аналізу висновок про поширеність образу утисків православ'я з боку католиків та «уніатів».

Отже, можна зробити висновок, що образи католицизму, створені Михайлом Максимовичем, однозначно негативні. Єдиний виняток – це згадування вченим хрестових походів у позитивному ключі, саме з якими учений ототожнює козацькі повстання в Речі Посполитій, підкреслюючи їхній справедливий характер. Тут позначилися загальні тенденції глорифікації хрестоносного руху в історіописанні доби романтизму. В опублікованих працях Михайла Максимовича найбільший акцент у критиці католицизму зроблено на суспільно-політичному вимірі: учений критикує силовий тиск на православних з боку католиків, всіляко обігрує образ «папського владолюбства», засуджує «єзуїтську підступність» (тут оцінки Михайла Максимовича збігаються з образами єзуїтства в тогочасній польській історіографії), постулює тезу про негативний вплив католицизму на історію Польщі та польську мову. При цьому в неопублікованих нотатках Михайло Максимович звертає увагу і на деякі літургійні особливості католицизму, що були предметом полеміки між католиками та православними. Важливим для Михайла Максимовича був концепт «віри предків», відхід від якої він особливо засуджував. Це давало додаткові аргументи на користь критики тих православних у Речі Посполитій, що переходили з православ'я в католицизм. Михайло Максимович антропоморфізував народ у типовому для романтизму стилі. Це давало змогу звинувачувати в зраді віри не лише окремих історичних діячів, але й цілі етнонаціональні групи. Зокрема, учений стверджував, що Польща спочатку отримала хрещення від Східної церкви, але згодом змінила віру на Римський католицизм. Досить характерною для текстів Михайла Максимовича була символічна прив'язка образів католицизму до образів литвинів та поляків. При цьому, використовуючи термін «католицизм», Михайло Максимович завжди мав на увазі саме римський католицизм і символічно розділяв «католиків» та «уніатів». Різко критикуючи Берестейську унію, учений зображав «уніатство» як окрему сутність, що з'явилася в українському житті внаслідок зради і підлягає поверненню до батьківської віри.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
2. Гиляров-Платонов Н. П. Вопросы веры и церкви. Том I. Москва, 1905. [2], II, 520 с.
3. Головащенко С. І. «Українська Псалтир» М.О. Максимовича як феномен вітчизняної біблеїстики: кілька запитань до тексту. *Магістеріум. Історико-філософські студії*. 2006. Вип. 23. С. 55–62. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14232>
4. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.
5. Єремєєв П. В. Релігійні образи у наукових роботах Михайла Максимовича. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2022. Вип. 35. С. 51–66. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-06>
6. Короткий В. А., Біленький С. Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. Київ: ВЦ «Київський університет», 1999. 388 с.
7. Кравченко В. В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Вид-во Часопис «Критика», 2011. 544 с.
8. Куций І. Між Руським світом та Слов'янщиною: цивілізаційні образи у науковій спадщині Михайла Максимовича. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2016. Вип. 26. С. 6–32.
9. Максимович М. О. Лист про філософію. *Хроніка-2000. Український культурологічний альманах*. 2000. Вип. 37 – 38. С. 397 – 401.
10. Максимович М. О. Листи. Київ: Либідь, 2004. 312 с.
11. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 1. Отдел исторический. Киев, 1876. VIII, 847 с.
12. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. Киев, 1877. VII, 524, [2] с.
13. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 3: Языкознание. История словесности. Киев, 1880. [4], 745 с.
14. Михайло Максимович і українська історична наука: Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О. Максимовича. Київ, 2005. 469 с.
15. Острянин Д. Ф. Світогляд М. О. Максимовича. Київ, 1960. 165 с.
16. Печеранський І. Михайло Максимович як філософ. *Мандрівець*. 2010. № 3. С. 81 – 85. URL: https://www.libr.dp.ua/text/mandr_2010_3_13.pdf
17. Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к П. А. Вяземскому 1825 – 1874 годов. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1901. 224 с.
18. Платон [Левшин, П. Е.]. Краткая церковная российская история. Т. 1. Москва, 1805. [2], X, 388, [2] с.
19. Платон [Левшин, П. Е.]. Краткая церковная российская история. Т. 2. Москва, 1805. Т. 2. [2], 352, [2] с.
20. Плохій С. М. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ, 2015. 430 с.
21. Ремі Й. Імперська освітня політика і польське питання в Київському учбовому окрузі. Суперечка між Сергієм Уваровим та Дмитром Бібіковим наприкінці 1830-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 8. С. 17–21.

22. Сахнюк О. С. Теорії метафори. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. 2019. Вип. 6 (74). С. 30–33.
23. Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво як чинник культурного розвитку Речі Посполитої в польській історіографії другої половини 1830-х - початку 1850-х рр. *Харківський історіографічний збірник*. 2013. Вип. 12. С. 112–128.
24. Старченко Н. П. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного "народу руського" (1569–1648 рр.). *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 4–45.
25. Толочко О. П. Максимович versus Погодін. *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Том 1. Київ, 2004. С. 331–344.
26. Уваров С. С. О некоторых общих началах, могущих служить руководством при управлении Министерством народного просвещения. *Река времен. Книга истории и культуры*. Кн. 1. Москва, 1995. С. 70–72.
27. Филарет [Гумилевский Д. Г.]. История Русской Церкви в пяти периодах. Период I. От начала христианства в России до нашествия монголов (988-1237). Харьков, 1849. 270 с.
28. Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.). Ч. 1. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. 587 с.
29. Ясь О. В. Раціональне та ірраціональне в науковій творчості Михайла Максимовича. *Генеза*. 2006. № 1. С. 51–63. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yas_Oleksii/Ratsionalne_ta_irratsionalne_v_naukovii_tvorchosti_Mykhaila_Maksymovycha/
30. Andriewsky O. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the “Little Russian Solution,” 1782–1917. *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. University of Alberta Press, 2003. Pp. 182–214.
31. Pocock J. *Virtue, Commerce and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*. Cambridge, 1985. 332 p.
32. Saunders D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton, 1985. 415 p.
33. Skinner Q. *Meaning and Understanding in the History of Ideas. History and Theory*. 1963. Vol. 8. Pp. 3–53.
34. Taft R. The Epiclesis Question in the Light of the Orthodox and Catholic *Lex Orandi* Traditions. *New Perspectives on Historical Theology: Essays in Memory of John Meyendorff*. William B. Eerdmans Publishing Company, 1996. Pp. 210–237.
35. Tyerman C. *The Debate on the Crusades, 1099–2010*. Manchester University Press, 2011. 272 p. <https://doi.org/10.7765/9781847799005>
36. Velychenko S. *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. 283 p.
37. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

P. V. YEREMIEIEV, PhD (History),

Associate Professor of the **Department of History of Eastern Europe, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies**

e-mail: p.v.eremeev@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

“AGAINST THE HATED PAPIISM”:

IMAGES OF CATHOLICISM IN THE WORKS OF MYKHAILO MAKSYMOVYCH

Purpose. This paper aims to characterize the images of Catholicism in the works of Mykhailo Maksymovych (1804–1873), a famous Ukrainian intellectual, and the first rector of St. Volodymyr University in Kyiv.

Methods. The research methodology is based on the principles formulated by the representatives of the Cambridge School of Intellectual History, modern theories of metaphor, which were used following the directions of building a “theory from below” described by Ewa Domanska, and the methods of quantitative content analysis implemented with the MAXQDA-2022 program. The study is based on Mykhailo Maksymovych's published works, letters, and unpublished notes, saved in the Institution of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Scientific novelty. The author reveals how Maksymovych's perception of Catholicism as a “wrong faith” was combined with his disgust with “hateful papism” as a socio-political force. The typicality of various contexts where the scholar mentioned the “Latin faith” is statistically determined. The author clarifies how the images of Catholicism in Maksymovych's works were combined with various ethnic, territorial, and other characteristics and how the images of Roman and Greek Catholics were correlated in the scholar's works.

Conclusions. Mykhailo Maksymovych created entirely negative images of Catholicism. The only exception is the mentions of the Crusades with positive connotations, which was due to the influence of the romantic historiography of the Crusader movement on the scholar's vision. The socio-political dimension of Catholicism is criticized in the published works of Mykhailo Maksymovych. However, there are mentions of the liturgical features that caused controversy between Catholics and Orthodox in Mykhailo Maksymovych's unpublished notes. Mykhailo Maksymovych used the concept of “ancestral faith” to criticize the conversion from Orthodoxy to Catholicism. The symbolical linking of the images of Catholicism to the images of Lithuanians and Poles was typical in the works of Mykhailo Maksymovych. The scholar symbolically separated “Catholics” and “Uniates”. He described “Uniatism” as a phenomenon that emerged due to betrayal and that had to return to the parental faith. Mykhailo Maksymovych's religious views, the general context of socio-political and cultural life in Ukraine in the first half and middle of the 19th century, the influence of romanticism, and global processes of nation-building that took place during the “long” 19th century determined the specificity of the images of Catholicism constructed by Mykhailo Maksymovych.

Key words: *Mykhailo Maksymovych, Catholicism, Union, historiography, religion, images, romanticism, content analysis.*

References

1. Vzosek V. History – Culture – Metaphor. The emergence of non-classical historiography; On historical thinking. Kyiv: Nika-Centre, 2012. 296 p. (in Ukrainian)
2. Gilyarov-Platonov N. P. Questions of Faith and Church. Volume I. Moscow, 1905. [2], II, 520 p. (in Ukrainian)
3. Golovashchenko S. I. “Ukrainian Psalter” by M. O. Maksymovych as a phenomenon of national biblical studies: some questions to the text. *Magisterium. Historical and philosophical studies*. 2006. Issue 23. Pp. 55–62. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14232> (in Ukrainian)
4. Domanska E. History and Modern Humanities. A Study on the theory of Knowledge of the Past. Kyiv, 2012. 264 p. (in Ukrainian)
5. Yermieiev P.V. Religious images in the scientific works by Mykhailo Maksymovych. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*. 2022. Issue 35. Pp. 51–66. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-06> (in Ukrainian)
6. Korotkyi V. A, Bilenkyi S. G. Mykhailo Maksymovych and Educational Practices on Right-Bank Ukraine in the First Half of the Nineteenth Century. Kyiv: Kyiv University Publishing House, 1999. 388 p. (in Ukrainian)
7. Kravchenko V. V. Ukraine, Empire, Russia. Selected articles on modern history and historiography. Kyiv: Krytyka Publishing House, 2011. 544 p. (in Ukrainian)
8. Kutsyi I. Between the Russian World and Slavic Countries: Civilizational Images in the Scientific Heritage of Mykhailo Maksymovych. *Historiographical studies in Ukraine: Collection of scientific articles*. 2016. Issue 26. C. 6-32. (in Ukrainian)

9. Maksymovych M. A. Letter on philosophy. *Chronicle-2000. Ukrainian cultural almanack*. 2000. Issue 37 – 38. Pp. 397 – 401. (in Ukrainian)
10. Maksymovych M.O. Letters. Kyiv: Lybid, 2004. 312 p. (in Ukrainian)
11. Maximovich M. A. Collected Works. T. 1. Historical Part. Kyiv, 1876. VIII, 847 p. (in Russian)
12. Maximovich M. A. Collected Works. T. 2: Parts: historical-topographical, archaeological and ethnographic. Kyiv, 1877. VII, 524, [2] p. (in Russian)
13. Maksimovich M.A. Collected Works. T. 3: Linguistics. History of Literature. Kyiv, 1880. [4], 745 p. (in Russian)
14. Mykhailo Maksymovych and Ukrainian Historical Science: Materials of the round table held at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine on 10 November 2004 on the occasion of the 200th anniversary of M. O. Maksymovych's birth. Kyiv, 2005. 469 p.
15. Ostryanyn D. F. Worldview of M.O. Maksymovych. Kyiv, 1960. 165 p.
16. Pecheransky I. Mykhailo Maksymovych as a philosopher. *The Traveller*. 2010. № 3. Pp. 81 – 85. URL: https://www.lib.dp.ua/text/mandr_2010_3_13.pdf.33
17. Letters of M. P. Pogodin, S. P. Shevyrev and M. A. Maksimovich to P. A. Vyazemsky, 1825-1874. St. Petersburg: M. M. Stasiulevich's printing house, 1901. 224 p. (in Russian)
18. Platon [Levshin, P. E.]. Brief ecclesiastical Russian history. Part 1. Moscow, 1805. [2], X, 388, [2] p. (in Russian)
19. Platon [Levshin, P. E.]. Brief ecclesiastical Russian history. Part 2. Moscow, 1805. T. 2. [2], 352, [2] c. (in Russian)
20. Plokhyy S. M. The Origin of the Slavic Nations. Pre-modern identities in Ukraine, Russia and Belarus. Kyiv, 2015. 430 c. (in Ukrainian)
21. Remy J. Imperial educational policy and the Polish question in the Kyiv educational district. The dispute between Sergei Uvarov and Dmitry Bibikov in the late 1830s. *Ethnic History of the Peoples of Europe*. 2001. Issue 8. C. 17-21. (in Ukrainian)
22. Sakhniuk O. S. Theories of metaphor. *Scientific Notes of the National University of Ostroh Academy: Philology Series*. 2019. Issue 6 (74). C. 30-33. (in Ukrainian)
23. Seryakov S.O. Jesuit school system as a factor in cultural development of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Polish historiography of the second half of the 1830's - early 1850's. *Kharkiv Historiographical Journal*. 2013. Issue 12. Pp. 112-128. (in Ukrainian)
24. Starchenko N. P. The Union of Lublin as a Resource for Forming the Notion of the Political "Ruthenian Nation" (1569–1648) *Ukrainian Historical Journal*. 2019. № 2. C. 4-45. (in Ukrainian)
25. Tolochko O. P. Maksymovych versus Pogodin. *Ukraine and Russia in Historical Retrospect*. Volume 1. Kyiv, 2004. C. 331-344. (in Ukrainian)
26. Uvarov S. S. On some general principles that can serve as a guide in the management of the Ministry of Public Education. *The River of Times. Book of History and Culture*. Vol. 1. Moscow, 1995. C. 7–72. (in Ukrainian)
27. Filaret [Gumilevsky D. G.]. History of the Russian Church in five periods. Period I. From the beginning of Christianity in Russia to the invasion of the Mongols (988-1237). Kharkiv, 1849. 270 c. (in Russian)
28. Yas' O. V. A historian and style. Prominent figures of Ukrainian history writing in the light of cultural epochs (from the beginning of the XIXth – the 80s of the XXth century). Part 1. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2014. 587p. (in Ukrainian)
29. Yas' O. V. Rational and irrational in the scientific work of Mykhailo Maksymovych. *Genesis*. 2006. № 1. Pp. 51 – 63. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yas_Oleksii/Ratsionalne_ta_irratsionalne_v_naukovii_tvorchosti_Mykhaila_Maksymovycha/(in Ukrainian)
30. Andriewsky O. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the “Little Russian Solution,” 1782–1917. *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. University of Alberta Press, 2003. Pp. 182–214. (in Ukrainian)

31. Pocock J. *Virtue, Commerce and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*. Cambridge, 1985. 332 p.
32. Saunders D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton, 1985. 415 p.
33. Skinner Q. *Meaning and Understanding in the History of Ideas. History and Theory*. 1963. Vol. 8. Pp. 3–53.
34. Taft R. The Epiclesis Question in the Light of the Orthodox and Catholic Lex Orandi Traditions. *New Perspectives on Historical Theology: Essays in Memory of John Meyendorff*. William B. Eerdmans Publishing Company, 1996. Pp. 210–237.
35. Tyerman C. *The Debate on the Crusades, 1099–2010*. Manchester University Press, 2011. 272 p. <https://doi.org/10.7765/9781847799005>
36. Velychenko S. *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. 283 p.
37. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine

Текст надійшов до редакції 02.02.2023. / The text was received by the editors 16.02.2023.

Текст затверджено до друку 02.02.2023. / The text is recommended for printing 16.02.2023.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-02>

УДК 929Пшеборський:51-051]:378.4.091.113(477.54–25)”1922”

В. В. ЛЕВЧЕНКО, канд. істор. наук, доц.,
доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін
e-mail: levchenko_lav@ukr.net ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6907-7768>
Одеський національний морський університет,
вул. Мечникова, 34, Одеса, 65029, Україна

ОДИН ФАКТ ІЗ ДІЯЛЬНОСТІ РЕКТОРА ХІНО А.-Б. П. ПШЕБОРСЬКОГО: РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ЖИТТЯ

Мета дослідження: на основі вперше введених до наукового обігу архівних історичних джерел, доповнити мало відомими фактами історію повсякденного життя представників академічного співтовариства Харківського інституту народної освіти (ХІНО) 1922 р., репрезентувати постать ректора ХІНО, професора математики А.-Б. П. Пшеборського як лідера у подоланні складних життєвих ситуацій на початку 1920-х рр., що визначалося його певними особистісними якостями і конструктивною поведінкою, які сприяли досягненню значущих цілей в умовах неконтрольованих життєвих обставин на тлі суспільно-політичного і соціально-економічного колапсу.

Методологія дослідження: принципи історизму та об'єктивності, втілені шляхом застосування спеціально-історичних методів – хронологічного та ретроспективного.

Наукова новизна. Уперше репрезентовано інформацію про звернення ректора ХІНО А.-Б. П. Пшеборського в умовах голоду 1921–1922 рр. до «Місії Нансена» з проханням надання матеріальної і фінансової допомоги представникам академічного середовища (викладачам, аспірантам, студентам, технічному персоналу) вишу, доповнено життєпис А.-Б. П. Пшеборського одним із фактів останнього року його перебування у Харкові перед переїздом 1922 р. до Польщі, розглянуто роль його особистості у формуванні конструктивної стратегії подолання критичних обставин життя колег і підлеглих в екстремальних умовах буття.

Актуальність. Доповнення наукової біографії видатних діячів культури завжди є важливою темою історичних досліджень. На 2023 р. припадають соті роковини трагічних подій голоду 1921–1923 рр., які випали на долю усіх верств УСРР, зокрема і на представників академічної спільноти. Доповнення новими документальними фактами складних подій того часу є цікавою та актуальною темою. Важливим моментом є простеження дбайливого ставлення до долі підлеглих з боку керівництва одного з провідних вишів Харкова в обличчі А.-Б. П. Пшеборського.

Висновки. Досліджено маловідомі сторінки біографії ректора ХІНО, професора математики А.-Б. П. Пшеборського. На основі репрезентованих історичних джерел, вдалося відтворити деякі факти його останнього року життя у Харкові. Продовження пошуку, опрацювання та введення до наукового обігу нових матеріалів, що стосуються долі представників академічної корпорації в умовах трагічних подій 1921–1922 рр. ще більш повно розкриють і доповнять сутність тих жахливих подій. Вивчення та популяризація документів, що яскраво демонструють, як завдяки допомозі «Місії Нансена» зуміла вижити велика кількість населення УСРР, мають бути донесені до широких кіл громадськості.

Ключові слова: А.-Б. П. Пшеборський, ХІНО, «Місія Нансена», голод, роль особистості.

Як цитувати: Левченко В. В. Один факт із діяльності ректора ХІНО А.-Б. П. Пшеборського: роль особистості в екстремальних умовах життя. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2023. Вип. 36. С. 18-25. DOI: : <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-02>

In cites: Levchenko V. V. (2023). One fact from the activity of rector KHPE A.-B. P. Psheborsky: the role of personality in extreme life conditions. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 36, (18-25), DOI: : <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-02> (in Ukrainian)

У статті розглядаються нові, невідомі раніше, факти з професійної діяльності Антонія-Боніфация Павловича Пшеборського (1871–1941), який у складні 1920–1922 рр. трансформації вищої школи Харкова почергово займав посаду ректора двох вишів-спадкоємців Харківського університету (1805–1920). З червня 1920 р. до травня 1921 р. – ректор Харківської академії теоретичних знань та одночасно завідувач кафедри теоретичної механіки. Після реорганізації влітку 1921 р. Академії теоретичних знань в Харківський інститут народної освіти (ХІНО) був призначений ректором цього новоутвореного вишу, який очолював до вересня 1922 р. Одночасно з посадою ректора ХІНО також був керівником науково-дослідної кафедри теоретичної механіки. У 1922 р. переїхав до Польщі, куди був запрошений на посаду професора кафедри математики Віленського університету. Пропрацювавши там кілька місяців, згодом перевівся до Варшавського університету, де 1 вересня 1922 р. очолив кафедру теоретичної механіки, на якій працював довгий час [2, с. 113].

Одним із найскладніших етапів діяльності А.-Б. П. Пшеборського був час його роботи ректором ХІНО (1921–1922). Незважаючи на те, що він тривав трохи більше одного року, але був складним за тих умов, що саме на ці роки в УСРР прийшовся голод, який зазнали усі верстви населення, зокрема й наукова інтелігенція. Незважаючи на існуючі публікації, що висвітлюють різні аспекти суспільно-політичної та соціально-економічної ситуацій у 1921–1923 рр. [1], це питання, як і раніше, не можна назвати всебічно вивченим. Однією з таких тем є допомога «Місії Нансена» представникам академічного середовища ХІНО на чолі з А.-Б. П. Пшеборським, який як ректор продемонстрував особистісні якості та конструктивну поведінку, що сприяли досягненню значущих цілей в умовах неконтрольованих обставин голоду на тлі суспільно-політичного і соціально-економічного колапсу. Історичним джерелами для спроби розгляду цього питання стали документи з особистого архіву професора О. Я. Шпакова, який відкладено в Одеському історико-краєзнавчому музеї (ОІКМ) [6, ф. Архів професора О. Я. Шпакова, папка № 5, інвентарний № 6945].

Слідом за революційними подіями, братовбивчою громадянською війною, інтервенціями тощо, що забрали мільйони життів та розкидали мільйони людей по різних країнах світу, в УСРР 1921 р. вибухнула жорстока посуха, що охопила більшу частину території та завдала матеріальних труднощів значній частині населення. Станом на кінець 1921 р. в УСРР голодувало понад семи мільйонів людей. В УСРР було створено спеціальні Комісію та комітети допомоги голодуючим (29 червня 1921 р.), Всеукраїнський та губернські комітети допомоги голодуючим при виконкомах рад (18 серпня 1921 р.), Міжнародне українське бюро допомоги голодуючим УСРР (25 листопада 1921 р.) тощо [1, с. 5–7], але цих заходів було недостатньо для ліквідації страшного лиха серед населення. Усвідомлюючи масштаби тієї трагедії, слід віддати належне людям, які брали активну участь у порятунку голодуючих громадян УСРР 1921–1922 рр., та завдяки яким було врятовано тисячі життів. Серед них видатний норвезький полярний дослідник, політичний та громадський діяч – Фрітьоф Нансен, який у відповідь на прохання у серпні 1921 р. Міжнародного Червоного Хреста заснував та очолив загальноєвропейську організацію допомоги голодуючим у СРСР – Нансенівський гуманітарний комітет («Місія Нансена»), на заклик якого, як головного уповноваженого з надання допомоги голодуючим, відреагували різні міжнародні організації. Головний офіс Міжнародного комітету допомоги голодуючим був у Женеві, філія у Берліні. «Місія Нансена»

мала своє представництво в УСРР, главою якого був капітан Відкун Квіслінг. Щомісяця іноземні представники «Місії» перевіряли роботу їдальнь, звітуючи про це до Женеви. Радянський уряд залишав за собою право постійного контролю цієї діяльності [5, ф. Р-5913, оп. 1, спр. 40, арк. 17, 18].

На весні 1922 р. різко зросла кількість голодуючих в УСРР, ситуація із забезпеченням населення продовольством залишалась складною. У такій обстановці 5 травня 1922 р. А.-Б. П. Пшеборський як ректор ХІНО листом звернувся до «Місії Нансена» з проханням щодо надання матеріальної і фінансової допомоги представникам академічного середовища вишу (викладачам, аспірантам, студентам, технічному персоналу) (див. дод. 1 і 2). Лист А.-Б. П. Пшеборського французькою мовою та його переклад російською мовою (див. дод. 1 і 2) зберігаються в особистому архіві ректора Одеського інституту народного господарства (ОІНГ²), професора О. Я. Шпакова³, який зберігається в ОІКМ. У франкомовному листі є примітка «Mr Gorvin», яка скоріш за все належить Джон Горвіну⁴, ще одній довірній особі Ф. Нансена. У нашому перекладі примітка має наступний зміст: «Буду радий подібній інформації з інших університетських центрів». Отже, скоріш за все, після отримання відповіді від Д. Горвіна А.-Б. П. Пшеборський переслав листи французькою і російською мовами професору О. Я. Шпакову, як ректору ОІНГ, який був складовою одеського «університетського центру» та одним із спадкоємців Новоросійського університету (1865–1920), ліквідованого більшовиками разом із двома іншими класичними університетами – Харківським і Київським. Дозволимо собі припустити, що таким чином, ці два документи опинилися в особистому архіві професора О. Я. Шпакова.

У 1921–1922 рр. голод як результат політичних, економічних і соціальних криз став несподіванкою та викликом для багатьох громадян, що призвело до порушення їх нормального життя, забезпечення базових життєвих потреб – харчування, та як наслідок до стану невизначеності та стресу, проблем в орієнтації в навколишній соціальній дійсності, неможливості планування власного майбутнього, негативного впливу на функціонування, адаптацію та вироблення ефективних стратегій подолання критичних ситуацій, коли люди опинилися на межі виживання і смерті. У таких обставинах А.-Б. П. Пшеборський продемонстрував особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій, що визначилося, відповідно сучасним теоретичним надбанням психології, його

² ОІНГ існував у 1921–1931 рр., як один із спадкоємців Новоросійського університету (1865–1920). У 1931 р. реорганізований в Одеський кредитно-економічний інститут (ОКЕІ). У 1966 р. перейменовано в ОІНГ. На сьогодні Одеський національний економічний університет.

³ Олексій Якович Шпаков (1868–1927) – історик права. У 1894 р. закінчив юридичний факультет Київського університету. Був професорським стипендіатом кафедри історії російського права цього університету. Учень професора М. Ф. Владимирського-Буданова. Наукові інтереси О. Я. Шпакова стосувалися взаємовідносин церкви і держави в Московському царстві. У 1899 р. склав магістерські іспити з історії державного та міжнародного права. Працював приват-доцентом Київського університету. У 1903–1920 рр. викладав у Новоросійському університеті. З 29 грудня 1903 р. приват-доцент кафедри історії російського права юридичного факультету. 28 травня 1904 р. Радою Київського університету затверджено в науковому ступені магістра державного права. З 9 липня 1904 р. був в. о. екстраординарного професора по кафедрі історії російського права. У науковому ступені доктора державного права затверджено Радою Київського університету 9 листопада (удостоєний 14 жовтня) 1912 р. З серпня 1913 р. призначений ординарним професором на кафедрі історії російського права. 9 липня 1913 р. затверджений на посаді директора Одеських вищих жіночих курсів. У 1918–1920 рр. професор Одеського політехнічного інституту. Основні фрагменти кар'єри О. Я. Шпакова в 1920-х рр.: професор Одеського гуманітарно-громадського інституту (1920–1921), професор Одеського археологічного інституту (1921–1922), позаштатний викладач Одеського інституту народної освіти (1921–1923), професор та ректор Одеського інституту народного господарства (1921–1927) [4, ф. Р-39, оп. 1, спр. 32, арк. 1–3].

⁴ Джон Горвін з 1906 р. працював у британському міністерстві сільського господарства та рибальства. Під час Першої світової війни брав участь у роботі Продовольчої ради союзників, пізніше очолив Комітет з надзвичайних кредитів, створений великими державами для відновлення Європи після Першої світової війни. Разом із Ф. Нансеном 20 серпня 1921 р. прибув до Риги для переговорів із радянським урядом [ДАРФ, ф. Р-5913, оп. 7, спр. 2, арк. 162, 195]. Через Д. Горвіна Ф. Нансен здійснював контроль над діяльністю комітету. Д. Горвін вів листування з керівниками на місцях, отримані дані переправляв вченому [5, ф. Р-5913, оп. 1, спр. 40, арк. 17, 18].

певними особистісними якостями, які сприяли досягненню значущих життєвих цілей у важких, кризових, непередбачуваних і неконтрольованих життєвих обставинах, актуалізуючись та формуючи конструктивну поведінку особистості за необхідності задля вирішення тих чи інших завдань [3, с. 97]. Тобто проявлені ним під час голоду 1921–1922 рр. лідерські якості особистості (організованість, відповідальність, наполегливість, твердість духу, психологічна підтримка інших тощо) допомогли багатьом колегам, як у Харкові, так і в інших «університетських центрах», пережити екстремальні умови життя.

Загалом наголосимо, що архівосховища України містять досить змістовний матеріал щодо критичної ситуації представників наукової спільноти під час голоду 1921–1923 рр. Пошук та популяризація документів, що яскраво демонструють, як завдяки допомозі різних міжнародних фондів, зокрема «Місії Нансена», було врятовано життя багатьох людей, мають бути введені до наукового обігу та донесені до широких кіл громадськості.

Додатки⁵

Додаток 1

Лист ректора ХІНО А.-Б. П. Пшеборського французькою мовою представнику «Місії Нансена» в УСРР від 5 травня 1922 р.

Kharkov 5.5.22

Lettre du Recteur de l'Université de Kharkov au représentant du Dr Nansen en Ukraine

La situation du personnel pédagogique de l'Institut de l'Instruction Publique (I.N.O.) (Université de Kharkov) comprenant 75 professeurs, privat-docents et 79 assistants est des plus critique. La rétribution insuffisante du travail (4 à 5.000.000 roubles soviétiques payée ordinairement avec un retard de 1 mois 1/2 à 2 mois) et la médiocrité des rations délivrées avec beaucoup d'irrégularité, ont provoqué plusieurs cas d'inanition complété parmi les professeurs.

Non moins grave est la question des vêtements, du linge, de la hassurs. Les objets sont en parties usés, en partie vendus pour couvrir subvenir aux besoins de première nécessité, sans même qu'a malheur particulier les ait réduits à prendre cette mesure, tel hé, par exemple, la mort ou la maladie d'un membre de la famille circonstance qui, d'ailleurs, tend à devenir courante. La majorité es professeurs s'achemine vers la misère, d'autant plus que, plus ne les professeurs des autres écoles supérieures ils saint pour la Plupart des théoriciens et des spécialistes et ne peuvent ni ne avant par conséquent trouver un travail pratique.

A cot des difficultés matérielles dans lesquelles se débat le orps enseignement il faut considérer les conditions morales et intellectuelles au milieu desquelles il est obligé de vivre.

L'absence de littérature scientifique, surtout de journaux période qu'es, d'appareils, de réactifs, etc. rend le travail scientifique rées difficile et parfois impossible.

Un second groupe du personnel de l'I.I.P., se trouve dans une situation encore plus pénible ce sont les aspirants auprès de l'Institut d'analyses scientifiques. Ces personnes qui, après avoir terminé leurs études l'Université, se préparent à une carrière purement scientifique ou au professorat, recevant par mois : 400.000 roubles – 32 livres de famine. – 4 livres de millet. – 1 livre de lard. – 1 livre de sel.

Ces chiffres sont significatifs. Les aspirants de l'I.I.P. sont 1 nombre de 86 tous théoriciens, mathématiciens, astronomes, physiciens, philologues, etc. c'est-à dire des personnes qui, pour la plupart, ne avant guère s'adapter à la vie pratique. Ces jeunes savants «in spé» méritent, il me semble, une attention et une assistance toute spéciale.

⁵ Документи у додатках репрезентовано відповідно до сучасних правил французької та російської мов. Дата документів наводиться відповідно за оригіналами. Дрібні особливості текстів (закреслення, надрядкові вставки тощо) не обумовлюються.

Le 3 m groupe est composé des étudiants dont le nombre, dans l'I.I.P. est apparu près de 1200. Ils sont tous obligés de chercher quelque travail, puis que parmi eux, 160 personnes seulement recevant quelques subsides, bien misérable du reste. Ces derniers recevant chaque mois : 400.000 roubles par mois, 15 livres de farine, 4 livres de gruau, 1 livre de lard, 1 livre de sel. Eux qui ne bénéficient pas de ces subsides spéciaux, non-seulement, non e recevant rien, mais encore il en est parmi eux qui, dans un avenir prochain, seront obligés de payer pour leurs études.

Dans le cas où quelque assistance matérielle ou morale pourrait être accordée, par exemple par la fourniture de vivres ou de manuels indispensables aux études, il faudrait former une Commission ou seront représentés les professeurs et les étudiants. Pour la distribution de ce secours, elle se guiderait uniquement, sur la condition matérielle des étudiants et non sur la classe sociale ou le parti auxquels ils appartiennent.

Pour terminer je me permets d'attirer votre attention sur la situation du personnel technique (chancellerie, etc.) des Hautes Ecoles en général et de l'I.I.P. en particulier. Ces fonctionnaires sont très mal rétribués et se trouvent sous tous les rapports dans des conditions pires que dans n'importe quel autre établissements.

Recteur de l'Université de Kharkov.

A. Przeborski.

Note by Mr Gorvin: I should be glad of similar information from other University centres [Буду радий подібній інформації з інших університетських центрів – *переклад В. Л.*].

ОІКМ, фонд професора О. Я. Шпакова, папка № 5, інвентарний № 6945. Машинопис.

Додаток 2

Переклад російською мовою листа ректора ХІНО А.-Б. П. Пшеборського представнику «Місії Нансена» в УСРР від 5 травня 1922 р.

Харьков 5.5.22.

Письмо ректора Харьковского университета представителю
Нансена на Украине

Личное положение преподавателей Института народного образования /ИНО/ /Харьковский университет/, состоящих из 75 профессоров, приват-доцентов и 79 ассистентов более чем критическое. Жалованье, не соответствующее работе /4–5 млн советских рублей/, выплачиваемое обычно с опозданием в 1, 1,5, 2 месяца, вызывает в некоторых случаях полное истощение среди профессоров.

Не менее важен вопрос одежды, белья, обуви. Вещи частично изношены, частично проданы, чтобы удовлетворить самые необходимые потребности, но это только увеличило нищету, а также смертность и болезни членов семей от обстоятельств, которые здесь описаны и которые сейчас имеют место. Большинство профессоров ближе к нищете, чем к своей школе, другие в высшей степени истощены для того, чтобы продолжать свою научную и практическую работу.

Кроме вопроса материальных трудностей нужно рассмотреть также моральные и интеллектуальные условия, в которых им приходится жить.

Отсутствие научной литературы, периодических изданий, аппаратуры, реактивов и пр. сделало научную работу очень осложненной и почти невозможной.

Другая группа находится в ситуации еще более затруднительной. Это аспиранты института. Это лица, которые после их обучения в университете готовятся к научной карьере или профессуре и получают в месяц 400 000 руб., 4 фунта проса, 1 фунт ... [сала],

1 фунт соли. Эти цифры показательны. Аспиранты института в количестве 86 теоретиков, математиков, астрономов, физиков, филологов и т. д. – это так сказать лица, в большинстве своем, не приспособленные к практической жизни. Эти молодые ученые заслуживают внимание и участие, совершенно особенной помощи.

Третью группу составляют студенты, в том числе ... общим числом 1 200. Они все вынуждены искать какую-либо работу, затем среди них 160 лиц, не имеющих абсолютно никакой субсидии и дошедшие до последней стадии нищеты. Эти последние получают в месяц 400 000 руб. в месяц, 15 фунтов муки, 4 фунта зерна, 1 фунт сала, 1 фунт соли.

А те из них, кто не получает никакой субсидии, должен еще и платить, чтобы продолжать свое обучение.

В деле, которое касается материальных и моральных проблем, нужно будет многое согласовать, например, чтобы распределять паек или учебники должна быть создана комиссия или представительство из профессоров и студентов.

В заключение я позволю себе обратить ваше внимание на положение технического персонала /канцелярия и пр./ высшей школы. Эти служащие с низкой оплатой и находятся в условиях худших, чем в любом другом учреждении.

Ректор Харьковского университета
А. Пржебовский.

Примечание мр ГОРВИН

ОІКМ, фонд професора О. Я. Шпакова, папка № 5, інвентарний № 6945. Машинопис.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. К.: Ін-т історії України АН України, 1993. 70 с.
2. Пшеборський Антоній-Боніфацій Павлович. *Ректори Харківського університету (1805–2014): біобібліографічний довідник* / уклад. В. Д. Прокопова, Р. А. Ставинська, М. Г. Швалб, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. Б. Глибицька, Ю. Ю. Полякова; ред. кол.: В. С. Бакіров (голов. ред.); наук. ред. С. М. Куделко; ред. Н. М. Березюк, А. О. Давидова, О. С. Журавльова; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька, С. Р. Марченко, Ю. Ю. Полякова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 113–116.
3. Ткачишина О. Р. Особливості соціально-психологічної адаптації особистості в умовах кризових ситуацій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2021. Т. 32 (71). № 3. С. 93–98.
4. Державний архів Одеської області.
5. Державний архів Російської Федерації.
6. Одеський історико-краєзнавчий музей.

V. V. LEVCHEUKO, Ph.D. in History, Associate Professor,
Associate Professor of the department of social and humanitarian disciplines
e-mail: levchenko_lav@ukr.net ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6907-7768>
Odesa National Maritime University,
34 Mechnikova Street, Odesa, 65029, Ukraine

ONE FACT FROM THE ACTIVITY OF RECTOR KHIPE A.-B. P. PSHEBORSKY: THE ROLE OF PERSONALITY IN EXTREME LIFE CONDITIONS

Purpose: on the basis of archival historical sources introduced into scientific circulation for the first time, to add little-known facts to the history of the everyday life of representatives of the academic community of the Kharkiv Institute of Public Education (KHIPE) in 1922, to represent the figure of the rector of KHIPE, professor of mathematics A.-B. P. Psheborsky as a leader in overcoming difficult life situations in the early 1920s, which was determined by his certain personal qualities and constructive behavior, which contributed to the achievement of significant life goals in the conditions of uncontrolled life circumstances against the background of socio-political and socio-economic collapse.

Research methodology: the principles of historicism and objectivity, embodied by the use of special historical methods – chronological and retrospective.

Scientific novelty. For the first time, information about the address of the rector of KHIPE A.-B. P. Psheborsky in the conditions of the famine of 1921–1922 to the «Nansen mission» with a request to provide material and financial assistance to representatives of the academic environment (teachers, graduate students, students, technical staff) of higher education, supplemented by the biography of A.-B. P. Psheborsky, one of the facts of the last year of his stay in Kharkiv before moving to Poland in 1922, the role of his personality in the formation of a constructive strategy for overcoming the critical circumstances of the lives of colleagues and subordinates in extreme living conditions is considered.

Topicality. Supplementing the scientific biography of prominent cultural figures is always an important topic of historical research. 2023 marks the hundredth anniversary of the tragic events of the famine of 1921–1923, which befell all sections of the USSR, including representatives of the academic community. Supplementing with new documentary facts of complex events of that time is an interesting and relevant topic. An important point is tracing the careful attitude towards the fate of subordinates on the part of the management of one of the leading universities of Kharkiv in the person of A.-B. P. Psheborsky.

Conclusions. Little-known pages of the biography of the rector of KHIPE, professor of mathematics A.-B. P. Psheborsky. On the basis of represented historical sources, it was possible to reproduce some facts of his last year of life in Kharkiv. The continuation of the search, development and introduction into scientific circulation of new materials concerning the fate of the representatives of the academic corporation in the conditions of the tragic events of 1921–1923 will reveal and supplement the essence of those terrible events even more fully. The study and popularization of documents that vividly demonstrate how, thanks to the help of the «Nansen's Mission», a large number of the population of the USSR managed to survive, should be brought to wide circles of the public.

Key words: *A.-B. P. Psheborsky, KHIPE, «Nansen's mission», hunger, the role of the individual.*

References

1. Kulchytsky S. V., Movchan O. M. Unknown pages of the famine of 1921–1923 in Ukraine. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy AN Ukrainy, 1993. 70 s. (in Ukrainian)
2. Psheborskyi Antony Bonifatsy Pavlovich. *Rectors of Kharkiv University (1805–2014): biobibliographic guide* / Compiled by. V. D. Prokopova, R. A. Stavynska, M. H. Shvalb, B. P.

Zaitsev, S. M. Kudelko, S. I. Posokhov, S. B. Hlybytska, Yu. Yu. Poliakova; Ed.: V. S. Bakirov; S. M. Kudelko; N. M. Bereziuk, A. O. Davydova, O. S. Zhuravlova; S. B. Hlybytska, S. R. Marchenko, Yu. Yu. Poliakova. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazyna, 2015. S. 113–116. (in Ukrainian).

3. Tkachyshina O. R. Peculiarities of social and psychological adaptation of the individual in crisis situations. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Psykholohiia*. 2021. T. 32 (71). № 3. S. 93–98. (in Ukrainian).

4. State archive of Odesa region.

5. State Archive of the Russian Federation.

6. Odesa Historical and Local History Museum.

Текст надійшов до редакції 05.02.2023. / The text was received by the editors 17.02.2023.

Текст затверджено до друку 05.02.2023. / The text is recommended for printing 17.02.2023.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-03>

УДК 94:352.07(477.82)«187/189»

В. І. БОРТНІКОВ, доктор політ. наук, проф.,
професор кафедри політології та публічного управління
e-mail: bortnikov.v@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0991-4047>
Волинський національний університет імені Лесі Українки
просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025. Україна

А. В. БОРТНІКОВА, доктор політ. наук, проф.,
професор кафедри всесвітньої історії
e-mail: bortnikova.alla@vnu.edu.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-1935>
Волинський національний університет імені Лесі Українки
просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025. Україна

РЕФОРМА ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ В МІСТАХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ЗАСАДАХ МІСЬКОГО ПОЛОЖЕННЯ 1892 РОКУ

Мета дослідження. Метою статті є аналіз наслідків міської реформи 1892 р. у Волинській губернії в контексті виборів до Луцької міської думи 1894-го та наступних років.

Методологія дослідження. В дослідженні використана сукупність принципів, підходів і методів пізнання, визначених специфікою проблеми дослідження. Їх основу становлять універсальні наукові принципи об'єктивності, історизму, усебічності, системності і комплексності. У роботі застосовано проблемно-хронологічний, політико-правовий, біографічний, ретроспективний та ін. методи.

Наукова новизна. Реорганізація міського громадського управління на Волині припадає на час проведення «великих реформ», пов'язаних із уведенням у дію міських положень 1870 і 1892 рр., запровадження яких, на відміну від інших губерній, мало свою специфіку. У межах Волинської губернії міська реформа розпочалися пізніше, ніж у Київській або Подільській губерніях, як превентивний захід центральної влади проти уявного регіонального сепаратизму волинської шляхти. Проте вивчення процесу виборів до Луцької міської думи наприкінці XIX – на початку XX ст. практично залишається поза увагою дослідників.

Висновки. Суспільно-політичне спрямування реформи 1892 р. полягало у зміні соціального складу апарату міського управління, зменшення кола повноважень органів міського громадського управління з одночасним посиленням прав губернської адміністрації. Новий закон мав на меті послабити позиції купецтва, торгово-промислової буржуазії та збільшити роль дворянства, як соціальної опори царизму. Натомість збільшення питомої ваги великих власників нерухомості в містах сприяло тому, що кількість гласних інтелігентських професій – осіб із середньою та вищою освітою, також збільшилося, що в умовах зростання громадського й революційного піднесення не могло не позначитися на опозиційності міських дум до центральної влади.

Ключові слова. *Міське положення 1892 року, Правобережна Україна, Волинська губернія, міське громадське управління, місцеве самоврядування, Луцька міська дума, вибори.*

Як цитувати: Бортніков В. І., Бортнікова А. В. Реформа громадського управління в містах Волинської губернії на засадах міського положення 1892 року. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2023. Вип. 36. С. 26-35. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-03>

In cites: Bortnikov V. I., Bortnikova A. V. (2023) The reform of public administration in the cities of Volyn province on the basis of the city regulations of 1892. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 36, (26-35). DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-03> (in Ukrainian)

Поглиблення реформи місцевого самоврядування на засадах децентралізації, що відбувається в Україні, є складовою частиною її поступу на шляху переходу від авторитаризму до демократії. Її успіх значною мірою зумовлено врахуванням позитивного досвіду і традицій функціонування місцевого самоврядування на теренах українських земель у різні історичні періоди. Дослідження політико-правових засад здійснення міської реформи в українських містах наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. допоможе не лише зрозуміти логіку перебігу історичного процесу на теренах Правобережної України, але й врахувати позитивний досвід функціонування органів громадського управління на рівні окремих міст Волинської губернії.

Грунтовний аналіз суспільно-політичного становища, принципів функціонування системи публічного управління на Правобережній Україні в умовах модернізації Російської імперії другої половини ХІХ ст. міститься в працях вітчизняних і зарубіжних вчених, як от М. Бармак, Д. Бовуа, О. Вовк, Б. Гудь, В. Шандра, Н. Щербак та ін. [1; 2; 6; 8; 15; 16]. Проблема дослідження специфіки функціонування інститутів громадського управління на засадах міських положень 1870 і 1892 р. у містах Волині знайшли відображення в доробку таких дослідників, як В. Бортніков, А. Бортнікова, В. Надольська, О. Прищеп, А. Седляр та ін. [3; 4; 5; 11; 12; 13]. Проте специфіка перебігу виборчого процесу до Луцької міської думи наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. залишається малодослідженою і потребує подальшого наукового аналізу.

Автори статті дотримуються точки зору вчених, які вважають що реорганізація міського громадського управління на засадах Міського положення 1892 р. є не «контрреформою», а черговим етапом міської реформи, «яка фактично розпочалася з 1870 р. та потребувала теоретичного осмислення та практичної корекції з її реалізації» [6, с. 12].

Метою статті є аналіз наслідків міської реформи 1892 р. у Волинській губернії в контексті виборів до Луцької міської думи 1894-го та наступних років.

Політико-правові засади Міського положення 1892 р. Доля модернізації в містах Волинської губернії у ХІХ – на початку ХХ ст. значною мірою залежала від наслідків тривалого перебування українських земель у складі інших держав (Великого князівства Литовського, Польського Королівства, Речі Посполитої). Процес входження цих земель до Російської імперії відбувався на тлі гострого суперництва за право панування над автохтонним українським населенням між офіційною російською владою та місцевою польською: самодержавство мало долати спротив місцевої еліти, оскільки абсолютну більшість великих землевласників уособлювала польська шляхта, яка тяжіла до історичної Польщі. Представники російської чиновної аристократії вважали Волинь однією із «складних для управління» тому, що там проживали поляки, «люди загалом у Волинській губернії освічені, і такі, які належать до кращих родин» [9, с. 633].

Реорганізація міського громадського управління на Волині припадає на час проведення «великих реформ», пов'язаних із уведенням в дію міських положень 1870 і 1892 рр., запровадження яких, на відміну від інших губерній Правобережної України, мало свою специфіку. Перехід від архаїчної моделі російського абсолютизму до модерного буржуазного ладу вимагав нових підходів і практик організації самоврядування в містах, де проживала більшість соціально активного населення. Міська реформа ставала одним із шляхів оновлення російського суспільства, надання йому європейського вигляду [4, с. 239]. У межах Волинської

губернії міська реформа розпочалася пізніше, ніж у Київській або Подільській губерніях, як превентивний захід центральної влади проти уявного регіонального сепаратизму волинської шляхти.

11 червня 1892 р. Російським імператором Олександром III затверджено нове Міське положення [7]. Право утворювати міські думи за положенням 1892 р. першими отримали Житомир і Кам'янець-Подільський, як адміністративні центри Волинської та Подільської губерній, а за ними й повітові міста. Зокрема, із дванадцяти повітових міст Волині міські думи мали функціонувати лише в Житомирі, Луцьку, Новограді-Волинському, Володимирі-Волинському та Кременці. Згодом право на обрання міських дум отримали Рівне і Ковель. У листопаді 1893 р. уряд визначив список міст, в яких запроваджувалося спрощене громадське управління. На Волині до них входили усі п'ять приватновласницьких міст (Дубно, Острог, Рівне, Заславль, Староконстантинів), а також Овруч і Ковель [6, с. 15]. За процедурою «спрощеного управління» власники помешкань міста обирали до складу зібрання уповноважених (12–16 осіб), які обирали старосту з одним або двома помічниками.

Особливу увагу в Положенні 1892 р. приділено виборчому праву. Головним органом міського громадського управління залишалася міська дума, що як і раніше, обиралася не лише фізичними, але й юридичними особами. Тобто поряд із приватними особами за умов сплати на користь міста надходжень, виборчим правом користувалися відомства, установи, громадські організації й товариства, монастирі та церкви. 1892 р. уряд змінює порядок виборів, замінивши податковий ценз майновим. Згідно статі 24 Положення, для отримання права на участь у виборах, нерухоме майно власників у столицях мало оцінюватися міським оцінним збором не менш як у 3000 руб., в Одесі – 1500 руб., в губернських містах і великих уїзних містах – не менше 1000 руб., інших – не менше 300 руб. [7].

Майновий ценз за новими правилами був надзвичайно високим, що призводило до значного скорочення й без того невеликої кількості виборців. Окрім того, для всіх виборців запроваджено дворічний ценз осілості, що особливо негативно позначилося на представниках торгово-промислового стану. Унаслідок таких норм, наприклад, у Києві із 7371 домогосподарств 5151 позбавлено виборчих прав. Особливо зменшилася кількість виборців у містах, які входили до єврейської смуги осілості. Так, у Харкові, замість 6996 виборців, мало залишитися 1485, у Житомирі – відповідно, 2990 і 350, у Мінську – 3539 і 223, у Ковно – 1955 і 97, у Вітебську – 3278 і 267 [3, с. 302].

Зазначимо, що Міським положенням 1870 р. (п. 2 ст. 24) мінімальний розмір податку на користь міста не встановлювався, внаслідок чого, до виборів допускалися малозабезпечені міщани. Виборчий закон 1892 р. цей «недолік» усунув, замінивши податковий ценз на майновий з визначенням його граничного розміру, що призвело до суттєвого зменшення чисельності електорату на користь заможних жителів міста [7]. Суспільно-політичне спрямування реформи 1892 р. полягало в зміні соціального складу міського управління. Новий закон мав на меті послабити позиції купецтва, торгово-промислової буржуазії та збільшити роль дворянства, як соціальної опори царизму [12, с. 13].

Якщо за міським положенням 1870 р. виборці поділялися на три розряди, то за новим положенням такий поділ скасовано; виборці складали одне виборче зібрання, що значно спростило виборчу процедуру. За новим положенням не мали права брати участь у виборах священнослужителі християнських сповідань; у думі їх представляв депутат від духовного відомства у випадку якщо єпархіальне керівництво визнає за потрібне його призначити. За Положенням 1892 р. права участі у міських виборах позбавлено також утримувачів і найманих продавців яток горілчаних напоїв, оскільки вони вважалися «елементом, позбавленим довіри» (п. 7, ст. 33). Виняток щодо обмеження виборчих прав складали лише торговці яток із продажу алкогольних напоїв, що належали державі [7].

Колишнє положення давало змогу будь-якому виборцю передавати свій голос за дорученням іншому виборцю, лише за умови, щоб ніхто не мав більше двох голосів. Положення 1892 р. допускало вже видачу доручень для голосування батькові для невідділеного сина (ст. 26). Жінки, що відповідали умовам виконання майнового цензу,

вносилися до виборчих списків. Утім голосувати самостійно не мали права: за осіб жіночої статі мали голосувати лише сини, чоловіки, зяті, внуки, рідні брати або племінники [7].

Дискримінації підлягали євреї та представники нехристиянських конфесій. Так, число гласних із нехристиян не мало бути більше однієї п'ятої загальної кількості гласних думи (ст. 44). У міських, розміщених в смузі осілости, дозволялася присутність єврейського населення в міських думах за призначенням губернського з міських справах присутствія в кількості, що не перевищувала 1/10 складу думи.

Дискримінація єврейського населення призводила до того, що деякі з євреїв змінювали прізвище. Так, наприклад, 20 лютого 1896 р. Волинський губернатор, посилаючись на відповідне розпорядження генерал-губернатора, звертав увагу на той факт, що деякі станові та громадські установи видають євреям паспорти, у яких вони називаються не своїми іменами. Губернатор зобов'язав відповідні структури дотримуватися норм закону й записувати євреїв лише іменами, якими вони називаються у метричних книгах [17, ф. 3, оп. 1, спр. 100, арк. 53].

Обмеження виборчих прав євреїв, які складали значну частку міського населення Волинської губернії, не могло не викликати протесту із їхнього боку. Так, у роки російської революції 1905 р. на хвилі демократичних перетворень двоє гласних Кременецької міської думи М. Д. Шумський та І. Ф. Моргуліс звернулися до членів думи із заявою про складання своїх повноважень. Їхнє рішення обґрунтовувалося незгодою із засадами чинного Міського положення щодо порядку представництва євреїв в органах міського врядування: «І до тих пір, доки Міське положення 1892 р. в силі, доки наші єдиновірці будуть позбавлені активного і пасивного виборчого права в міському самоуправлінню, ми вважаємо неможливим користуватися якимись то уявними правами і складаємо з себе обов'язки гласних». Показово, що інші члени міської думи підтримали їх і проголосували за офіційне звернення до уряду щодо «надання євреям таких же прав громадянських, якими на сьогодні користується все інше населення міста» [10, с. 21].

Зміст норм Міського положення 1892 р. суттєво впливав на характер громадського управління; за ним воно набуло бюрократичних ознак і значною мірою ставало залежним від губернського чиновництва. За новим положення суттєво зменшувалася мінімальна кількість гласних – із тридцяти до двадцяти при ста виборцях. Так, за реформою 1892 р. кількісний склад міської думи Луцька зменшився з 45 до 20 гласних. Крім гласних і депутата від духовного відомства, до складу думи за ст. 57 нового положення входив голова місцевої повітової земської управи.

Гласні на початку виконання своїх обов'язків складали присягу. Заробітної платні за роботу в думі вони не отримували. Ніхто з гласних без поважних причин не мав права ухилитися від участі в засіданнях. До поважних причин належали: неповідомлення гласному про засідання, хвороба, яка заважає виходу з будинку, важка хвороба чи смерть родичів, спеціальна робота на державній службі. Про причину неявки гласний мав письмово сповістити голову, а той повідомляв про це думу.

За новим положенням зазнали змін і функції органів місцевого громадського управління: голова та управа були поставлені в більш незалежне становище від думи. Міський голова, він же й голова міської думи, отримав право власноруч знімати питання з порядку денного; гласних обмежено у їхньому праві входити із заявами безпосередньо до думи, оминаючи голову, який, мав право й не дати на це згоди; гласних позбавлено права скликати надзвичайні сесії думи та ін. Головне, що дума позбавлялася права передання під суд членів управи; це право було передано губернським із міських справ присутствіям. Таким чином, члени управи стали залежати більшою мірою від адміністрації, ніж від думи. Отже, за реформою 1892 р. збільшився адміністративний тиск на органи місцевого самоврядування, відбувся крок назад від демократичних засад Міського положення 1870 р.

За Положенням 1892 р. загалом міське управління поставлено під суворий нагляд місцевої адміністрації: губернатору надавалося право призупиняти дію не лише тих постанов думи, у яких він бачив порушення законів, але й тих, які «не відповідають загальній державній користі або явно порушують інтереси місцевого населення» (ст. 83). Коло справ, за якими

постанови думи потребували затвердження губернатора або міністра, також збільшилося; затвердження почали вимагати будь-які суттєві думські постанови, у тому числі міський кошторис. Персональний склад міських службовців також поставлено у залежність від губернської адміністрації. Раніше затвердження вимагалось лише для осіб, що обиралися на посаду міського голови; за новим положенням, затвердження вимагалось й для членів управи, а також усіх осіб, які поступали на міську службу за призначенням управи.

У 1905 р. Міністерство внутрішніх справ дозволило збільшити кількість членів міської управи до трьох осіб за умови безоплатного виконання обов'язків, тобто на громадських засадах [17, ф. 3, оп. 1, спр. 679, арк. 16].

Специфіка виборів до Луцької міської думи за наслідками міської реформи 1892 р. 5 серпня 1892 р. за настановами міністра внутрішніх справ Волинський губернатор звернувся до міських голів із роз'ясненнями щодо порядку і термінів проведення реформи. Було наголошено, що міська реформа 1892 р. торкається лише губернських міст; реформування міського громадського управління в інших містах вирішено розпочинати в 1893 р.

Повноваження гласних Луцької міської думи закінчувалися 1893 р. Отже, на 1894 р. призначено нові вибори, що відбувалися вже за нормами Міського положення 1892 р. У зв'язку із формуванням нового складу виборчих органів, губернатор С. П. Суходольський зобов'язав терміново приступити до складання списків виборців на нових засадах. Складання виборчих списків супроводжувалося певними труднощами. Серед осіб, які брали участь у виборах суб'єктами виборчого права могли виступати колективні члени, які володіли власністю, як от: товариства, підприємства, військові, релігійні конфесії тощо. У такому випадку участь у процедурі виборів брав їх представник. Зокрема, у списку виборців Луцька під № 1 постало римо-католицьке духовенство, нерухоме майно якого, визначене для сплати міського збору, оцінювалося в 16 580 руб. Під № 3 було управління місцевих військ – 4037 руб. Православне духовенство з 1650 руб. посідало 17 місце. Із приватних осіб найбільший статок (у виборчому списку під № 2) був у вдови колезького радника В. О. Піоровської. До списку у кількості шести осіб входили купці. Загалом, у списку нараховувалося 112 осіб, майно значної частини яких оцінювалося в потрібні 300 руб. [17, ф. 3, оп. 1, спр. 41, арк. 131–141 зв.; 187 зв. –188]. Саме ці 112 виборців із майже 16 тис. населення міста мали обирати 18 гласних Луцької міської думи, ті, зі свого боку, – міського голову (два місця = 10 % було зарезервовано за громадянами єврейської національності).

Окремо розглядалося питання щодо кількості євреїв, яких можна було обирати до Луцької міської думи. Це питання стало предметом розгляду на засіданні Волинського губернського із міських справ присутствія 18 червня 1894 р. У протоколі засідання зазначалося, що у виборчі списки Луцька внесено 105 (згодом їх кількість зросла до 112) закладів і осіб, які мали право участі в міському виборчому зібранні й одночасно потенційних гласних Луцької думи. Відповідно до цієї кількості виборців склад Луцької міської думи за змістом ст. 56 Міського положення визначався 20 гласними, у тому числі євреїв там могло бути не більш ніж дві особи (10 %). Чисельність же всіх євреїв, внесених в окремий виборчий список, які могли бути обраними в гласні міської думи досягав 278 осіб (євреї мали лише пасивне виборче право). Однак і за такого розкладу Губернське із міських справ присутствіє визнало достатнім делегувати до складу Луцької думи не двох, а лише одного єврея [17, ф. 3, оп. 1, спр. 41, арк. 152–152 зв.]. Таким чином, співвідношення 18 зі 112 для неєврейського населення та один зі 278 – для євреїв наочно демонструвало рівень прав єврейського населення обирати та бути обраними до місцевих органів влади.

У більшості країн того часу жінки були позбавлені виборчих прав. У царській Росії особи жіночої статі, які здійснювали торговельну, промислову діяльність або володіли нерухомістю, вносилися до виборчих списків. Однак брати безпосередню участь у виборах вони не могли: жінки мали право делегувати свій голос будь-кому зі своїх близьких родичів чоловічої статі. Однак і за таких умов жінки прагнули, щоб їх заносили до виборчих списків. Цьому є документальні свідчення – лист 9 квітня 1894 р. до Луцької міської управи

домовласниці, дружини надвірного радника М. К. Залеської. У листі зазначено, що майно жінки було оцінено неналежним чином, оскільки не враховано землю, яку вона нещодавно придбала, а тому цінність її майна із землею була насправді не меншою ніж 300 руб. Виходячи з цього, прохачка вимагала внести її до списків осіб, які мали право брати участь у виборах гласних [17, ф. 3, оп. 1, спр. 41, арк. 99]. За рішенням Луцької міської думи прізвище М. К. Залеської включено до списку виборців.

Губернатор мав право відхилити кандидатури на посаду голови думи. Так, на засіданні Луцької міської думи 28 лютого 1900 р. слухалася доповідь за пропозицією волинського губернатора про організацію повторних виборів на посаду міського голови. Губернатор не визнав за можливе на підставі ст.118 Міського положення 1892 р., затвердити обраних думою колезького асесора К. Корвин-Піотровського на посаді Луцького міського голови і колезького секретаря О. Хриistica на чотири наступні роки, починаючи з 1899 р. і запропонував відповідно до ст. 119 міського Положення, провести повторні вибори. На посаду міського голови обрано П. М. Анфілова [17, ф. 3, оп. 1, спр. 395, арк. 38 зв.].

Наступним Луцьким міським головою 1902 р. став Г. О. Скарлов, який обіймав цю посаду до 1912 р. Привертає увагу той факт, що в цей період за чисельної переваги серед місцевого дворянства поляків, міськими головами обирали росіян, переважно офіцерів, які вийшли у відставку.

Голову міської управи обирали окремо, а його особу мав затверджувати губернатор. Однак, як і у випадках із кандидатурами міських голів, губернатор міг і не затвердити обраних на цю посаду. Так, у січні 1902 р. на засіданні Луцької міської думи розглядалося питання про вибори до міської управи у зв'язку з тим, що губернатор не затвердив обраних на ці посади Л. С. Новошицького і Е. В. Перетятковича [17, ф. 3, оп. 1, спр. 532, арк. 8–8 зв.].

Із огляду на процес організації виборів та проблем, що виникали в ході їх підготовки й проведення, викликають інтерес вибори 1912 р. до Луцької міської думи. Із матеріалів доповіді щодо утворення виборчих зборів для вибору гласних і встановлення порядку оголошення списку виборців, що розглядалося на засіданні Луцької міської думи 8 лютого 1912 р., можемо з'ясувати, що до складу думи скликання 1908–1912 рр., яку очолював голова Г. М. Скарлов, входили А. Л. Вдзенконський, А. Р. Войнич, А. Я. Гебенган, А. Ш. Гликлих, О. Ф. Зайковський, Г. С. Касьянов, М. О. Кобзинський, Е. І. Мартинович, Л. С. Новашицький, Е. В. Перетяткович, І. М. Погобут, Ф. І. Подчашинський, І. О. Ржонжевський, І. Н. Скомиський, К. А. Стемнковський, М. М. Терещенко, Б. А. Флеминський, Р. А. Якубовський [17, ф. 3, оп.1, спр. 1053, арк. 24]. Склад думи засвідчував, що, не зважаючи на проведення політики русифікації краю, в думі переважали представники польської етнокультурної спільноти.

Оскільки 2 квітня 1912 р. закінчувалися повноваження попереднього складу думи, то постало питання організації нових виборів. На той час у Луцьку нараховувалося вже 203 виборці. Відповідно до ст. 56 Міського положення 1892 р. в думі мало бути 26 гласних. Луцьк поділявся на дві виборчих дільниці, на першій із яких нараховувалося 133 виборці, на другій – 70. По першій виборчій дільниці призначалося обрання 16 гласних і восьми кандидатів, по другій – дев'яти гласних і чотирьох кандидатів (26 гласним мав бути представник єврейської громади) [17, ф. 3, оп. 1, спр. 1053, арк. 24–24 зв.].

Після виборів членів міської думи відбулися вибори її керівного складу. На засіданні Луцької міської думи 8 жовтня 1912 р. обрано міського голову. На цьому зібранні переміг В. Ф. Малявчик, який отримав 21 голос виборчих і дев'ять невиборчих голосів. Його опонентами виступали депутати думи, колишній міський голова – Г. М. Скаралов і Є. О. Ясинський [17, ф. 3, оп. 1, спр. 1053, арк. 76].

До складу міської управи за ст. 90 Міського положення необхідно було обрати двох членів із депутатів міської думи. На ці посади обрано Є. О. Ясинського – «завідуючого зовнішньою частиною міста» і М. М. Терещенка – «завідуючого міською касою» [17, ф. 3, оп. 1, спр. 1053, арк. 77–77 зв.]. Секретарем думи обрано С. К. Сидорука [17, ф. 3, оп. 1, спр. 1053, арк. 78].

Однак результати виборів не затвердив губернатор дійсний статський радник М. О. Мельников, оскільки вони відбулися з порушенням регламенту проведення засідань міської думи. Річ у тім, що за постановою Луцької міської думи від 15 листопада 1911 р. за №405/1, чергові засідання думи упродовж поточного року мали відбуватися 1-го і 15-го числа кожного місяця. Засідання ж думи, які проводилися в інші дні, вважалися надзвичайними і за ст. 66 Міського положення, могли скликатися не інакше як із письмового дозволу губернатора. Тому засідання 8 жовтня, яке проводилося без такого спеціального дозволу, було визнано незаконним, а, відповідно, втрачали силу й результати виборів. 15 листопада на своєму засіданні Луцька міська дума клопотала перед губернатором за прискорення затвердження результатів виборів посадових осіб, обраних 8 жовтня 1912 р., мотивуючи необхідністю прийняття бюджету міста на 1913 р. [17, ф. 3, оп. 1, спр. 1053, арк. 92].

Новообрані посадовці не затверджувалися до кінця 1912 р., не призначалися й нові вибори, а тому обов'язки міського голови продовжував виконувати Г. М. Скарлов. Пояснення такої затримки, вірогідно необхідно шукати у звичайній бюрократичній тяганині. Проте не виключено, що сценарій проведення виборів із порушенням регламенту реалізовано з метою зберегти у владі на невизначений термін Скарлова, рейтинг якого, судячи із результатів виборів, не був на той час високим. На це опосередковано вказують пояснення думи про те, що «...Дума не допускала думки, щоб міський голова, який прослужив 10 років не знав порядку призначення надзвичайних зборів, а відповідно, Дума не вважала доцільним вимагати від міського голови письмового дозволу» [17, ф. 3, оп. 1, спр. 1053, арк. 92–93].

За інформацією луцького міського голови до губернського із земських і міських справ присутствія видно, що з 1904 по 1908 рр. до міської думи обрано 19 гласних і чотирьох кандидатів до них, у наступний чотирьохрічний період, із 1908 по 1912 рр., – 19 гласних і п'ятьох кандидатів у гласні. До числа гласних за призначенням також входив один представник від єврейської громади. На виборах 1912 р. обрано 26 гласних, серед яких було вже два євреї за призначенням і шість кандидатів. Плинність депутатського корпусу була такою: за період з 1904 по 1908 р. новообраних гласних було 10 осіб; за 1908–1912 рр. – шість; після виборів 1912 р. – 19 осіб [3, с. 312].

У структурі демократичного механізму місцевого громадського управління існував інститут виборів до інших установ, зокрема до міських з квартирного податку присутствія, що стежили за правильністю та своєчасністю сплати податків до місцевої скарбниці. До квартирного присутствія обирали власників квартир терміном на три роки. За ст. 17 Положення про квартирний податок та інструкції міністра фінансів у 1893 р. термін обрання членів цього присутствія зменшено з трьох років до одного, про це доповідав начальник Луцької казенної палати Луцькому міському голові [3, с. 312].

Отже, Міське положення 1892 р. значно зменшувало коло повноважень органів міського громадського управління, і навпаки, посилювало права адміністрації й перетворювало членів міських управ в осіб, які перебували на державній службі. Значна частина населення міст позбавлялися виборчих прав, водночас серед виборців помітно зростала роль дворянства. Водночас виборча система мала й деякі позитивні моменти із погляду на склад міських дум. Збільшення питомої ваги великих власників нерухомості в містах (не лише дворян, а й різних товариств та установ) сприяло тому, що кількість гласних інтелігентських професій – осіб із середньою та вищою освітою також збільшилося, що в умовах зростання громадського й революційного піднесення не могло не позначитися на опозиційності міських дум до центральної влади. Аналіз Міського положення 1892 р. засвідчив непослідовність самодержавства в реалізації курсу на модернізацію у сфері суспільно-політичних відносин. Йдеться про дискримінацію людей за етнокультурними ознаками, згортання демократичних засад діяльності органів місцевого самоврядування та посилення централізації тощо.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.): монографія. Тернопіль: Астон, 2006. 258 с.
2. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя. Царат, шляхта і народ 1793–1914 рр. / пер. з франц. Зої Борисюк; Олександра Остапова. Київ: ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2020. 872 с.
3. Бортніков В. І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). Луцьк: СЛУ ім. Лесі Українки, 2015. 480 с.
4. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 372 с.
5. Бортнікова А. В. Еволюція інституційних форм і практик самоврядування у волинських містах у XIX і XX ст. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 18. С. 269–276.
6. Вовк О. Й. Правові пам'ятки міського самоврядування в Україні: міське положення 1892 року. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право*. 2018. Вип. 53. Т. 1. С. 12–18.
7. Городовое положение 11 июня 1892 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е. Том XII. 1892. От. № 8215–9216 и доп. СПб., 1895. Закон № 8708. С. 430–456. URL: <https://www.hist.msu.ru/ER/Text/grd1892.htm> (дата звернення: 20.11.2023).
8. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть. Львів: Ін-тут українознавства НАНУ, 2006. 448 с.
9. Конфіденційний лист Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора Дмитра Бібікова до міністра внутрішніх справ Лева Перовського про необхідність звільнення з посади Волинського губернатора Григорія Лашкарьова у зв'язку із негідною поведінкою його дружини, що шкодить іміджу влади та ставить під загрозу «общую цель обрусения края». 1843 р., листопада 9, Київ. *Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 4: Документи і матеріали. 1775–1913 / [упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, В. С. Шандра]. С. 633–634.*
10. Леснича П. Реформування міського управління у Волинській губернії (остання третина XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історія*. 2017. № 5. С. 17–23.
11. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.05 Етнологія. Київ 1996. 27 с.
12. Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
13. Седляр А. Повноваження та правові основи формування міських дум Волині та Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. *Волинські історичні записки: зб. наук. праць*. Житомир, 2009. Т. 2. С. 110–116.
14. Солодка К. Ю. Вибірчі кампанії до органів місцевого самоврядування Ніжина після запровадження Міського Положення 1870 р. *Література та культура Полісся. Історичні науки*. 2020. № 99. С. 5–20.
15. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ: НАН України; Ін-т історії України, 2005. 427 с.
16. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: ПЦ «Ризографіка», 2005. 616 с.
17. Державний архів Волинської області.

V. I. BORTNIKOV, Doctor of Political Science, prof,
 Professor of the Department of Political Science and Public Administration
 e-mail: bortnikov.v@gmail.com ORCIDID: <https://orcid.org/0000-0003-0991-4047>
 Lesya Ukrainka Volyn National University
 Volya avenue, 13 Lutsk, 43025. Ukraine

A. V. BORTNIKOVA Doctor of Political Science, prof,
 Professor of the Department of World History
 e-mail: bortnikova.alla@vnu.edu.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-1935>
 Lesya Ukrainka Volyn National University
 Volya avenue, 13 Lutsk, 43025. Ukraine

THE REFORM OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE CITIES OF VOLYN PROVINCE ON THE BASIS OF THE CITY REGULATIONS OF 1892

The purpose of the study: The purpose of the study is to analyze the consequences of the urban reform of 1892 in Volyn province in the context of the elections to the Lutsk City Council in 1894 and subsequent years.

Research methodology. The study uses a set of principles, approaches and methods of cognition determined by the specifics of the research problem. They are based on the universal scientific principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, systematicity and complexity. The article uses problematic and chronological, political and legal, biographical, retrospective, and other methods.

The scientific novelty. The reorganization of municipal public administration in Volyn falls within the period of the “great reforms” associated with the enactment of the city regulations of 1870 and 1892, the implementation of which, unlike in other provinces, had its own specifics. Within the boundaries of the Volyn province, the urban reform started later than in the Kyiv or Podil provinces, as a preventive measure of the central government against the perceived regional separatism of the Volyn nobility. However, studying the process of the elections to the Lutsk City Duma at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries remains practically outside the attention of researchers.

Conclusions. The socio-political direction of the reform of 1892 was to change the social composition of the city administration apparatus, to reduce the range of powers of the city public administration bodies, while at the same time strengthening the rights of the provincial administration. The new law was intended to weaken the position of the merchants, commercial and industrial bourgeoisie and to increase the role of the nobility as the social support of tsarism. Instead, the increase in the specific weight of large real estate owners in cities contributed to the fact that the number of vocal intellectual professions – persons with secondary and higher education – also increased, which, in the conditions of the growth of social and revolutionary uplift, could not but affect the opposition of city councils to the central government.

Key words. *City regulations of 1892, Right Bank Ukraine, Volyn province, city public administration, local self-government, Lutsk City Duma, elections.*

References

1. Barmak M. V. Civil Service in the Russian Empire: Legal Bases of Formation and Functioning of the Civil Service Corps (18th - first half of the 19th Centuries): Monograph. Ternopil: Aston, 2006. 258 c. (in Ukrainian)
2. Beauvois D. Right Bank Triangle. The tsar, the nobility and the people 1793–1914 / trans. from French Zoya Borisyuk; Oleksandr Ostapov. Kyiv: “Edition” “Clio” LLC, 2020. 872 p. (in Ukrainian)

3. Bortnikov V. I. Bodies of state power and local self-government in Volyn (late 18th - early 20th centuries). Lutsk: Lesya Ukrainka EENU, 480p. (in Ukrainian)
4. Bortnikova A. V. Local self-government in Volyn: socio-political traditions and the modern process of decentralization: monograph. Lutsk: Vezha-Druk, 2018. 372 p. (in Ukrainian)
5. Bortnikova A. V. Evolution of institutional forms and practices of self-government in Volyn cities in the 19th and 20th centuries. *Bulletin of Lviv University. Philosophical and political studies*. 2018. Issue 18. P. 269–276. (in Ukrainian)
6. Vovk O. Y. Legal monuments of city self-government in Ukraine: the city regulations of 1892. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*. Right. 2018. Issue 53. Vol. 1. P. 12–18. (in Ukrainian)
7. City status of June 11, 1892. Full collection of laws of the Russian Empire. Collected 3rd. Volume XII. 1892. Ot. No. 8215–9216 and add. St. Petersburg, 1895. Law No. 8708. C. 430–456. URL: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/grd1892.htm> (access date: 11/20/2023).
8. Gud B. The death of Arcadia. Ethno-social aspects of the Ukrainian-Polish conflicts of the 19th and the first half of the 20th centuries. Lviv: Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences, 2006. 448 p. (in Ukrainian)
9. Confidential letter from the Governor-General of Kyiv, Podilsk and Volyn, Dmytro Bibikov, to the Minister of Internal Affairs, Lev Perovsky, about the need to dismiss Volyn Governor Hryhoriy Lashkaryev from his post due to his wife's inappropriate behavior, which harms the image of the government and endangers the “overall goal of the region russification” 1843, November 9, Kyiv. *The history of civil service in Ukraine: in 5 volumes* / [ref. ed. T. V. Motrenko, V. A. Smoliiy; editor: S. V. Kulchytskyi and others]; Main Department of the State Service of Ukraine, Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Nika-Center, 2009. Volume 4: Documents and materials. 1775–1913 / [edited by: G. V. Boryak (head of coll. editor.), L. Ya. Demchenko, V. S. Shandra]. P. 633–634. (in Ukrainian)
10. Lesnycha P. Reforming the city administration in the Volyn province (the last third of the 19th century). *Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka East European National University. History*. 2017. No. 5. P. 17–23. (in Ukrainian)
11. Nadolska V. V. National minorities in Volyn (mid-19th - early 20th centuries): autoref. thesis ... PhD in history: speciality 07.00.05 Ethnology. Kyiv 1996.27 p. (in Ukrainian)
12. Pryshchepa O. P. Cities of Volyn in the second half of the 19th and early 20th centuries. Rivne: PP DM, 2010. 287 c. (in Ukrainian)
13. Sedlyar A. Powers and legal basis for the formation of city councils of Volyn and Podillya in the late 19th and early 20th centuries. *Volyn historical notes: a collection of scientific papers*. Zhytomyr, 2009. VOL. 2. PP. 110-116. (in Ukrainian)
14. Solodka K. Yu. Election campaigns to the local self-government bodies of Nizhyn after the introduction of the City Regulations of 1870. *Literature and culture of Polissia. Historical sciences*. 2020. No. 99. P. 5–20. (in Ukrainian)
15. Shandra V. S. Governor General in Ukraine: 19th - early 20th century. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine; Institute of History of Ukraine, 2005. 427 p. (in Ukrainian)
16. Shcherbak N. O. The national question in the politics of tsarism in Right-Bank Ukraine (end of the 18th - beginning of the 20th century). Kyiv: PC “Rizografika”, 2005. 616 p.
17. State archive of the Volyn region. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 05.01.2023. / The text was received by the editors 20.01.2023.

Текст затверджено до друку 05.01.2023. / The text is recommended for printing 20.01.2023.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-04>

УДК 94(477.82)"1920"

Н. С. ПЕТРУШКО,

аспірантка кафедри всесвітньої історії

e-mail: nataliasulima@ukr.net ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3017-3194>*Волинський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)*

Проспект Волі, 13, м. Луцьк, 43025, Україна

**ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ КОМІСАРІАТІВ В ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ
ПІД ЧАС БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ
У СЕРПНІ-ВЕРЕСНІ 1920 РОКУ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Мета дослідження полягає у вивченні діяльності радянських військових комісаріатів в Західній Волині під час більшовицької окупації краю у серпні-вересні 1920 р.

Методологія дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження, а саме проблемно-хронологічного, синхронного, періодизації, порівняльно-історичного тощо.

Наукова новизна. На основі аналізу документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Волинської області, комплексно досліджено процес становлення та діяльності радянських військових комісаріатів на території Волині під час більшовицької окупації краю у серпні-вересні 1920 р. Особлива увага зосереджена на внутрішній структурі, особовому складі та ключових напрямках роботи військкоматів. Розглядається роль військових комісаріатів у політичних та соціокультурних процесах в регіоні, а також їхня взаємодія з місцевим населенням.

Висновки. Наприкінці літа 1920 р. на окупованій більшовиками території Західної Волині розпочався процес становлення радянської влади та формування державного апарату. Важливим інструментом закріплення радянської влади на місцях були органи військового управління. Військові комісаріати функціонували у губерніях, повітах та волостях. Така ієрархічна система дозволяла ефективно здійснювати керівництво військовими підрозділами та забезпечувати військово-мобілізаційні потреби в різних частинах регіону. Діяльність військових комісаріатів передбачала виконання цілого ряду функцій, включаючи облік військовозобов'язаних громадян, тварин та обладнання, необхідного для ефективної роботи радянської армії у ході бойових дій. Окрім цього, важливим завданням органів військового управління була боротьба з дезертирством та підтримка військової дисципліни. Радянські комісаріати були важливими центрами поширення комуністичної ідеології, підтримки революційних перетворень та відігравали важливу роль у пропагандистській роботі серед населення.

Ключові слова: *Західна Волинь, польсько-радянська війна, окупація, більшовики, військовий комісаріат.*

Як цитувати: Петрушко Н. С. Діяльність радянських військових комісаріатів в Західній Волині під час більшовицької окупації краю у серпні-вересні 1920 року (за матеріалами державного архіву волинської області). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України.* 2023. Вип. 36. С. 36-45. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-04>

In cites: Petrushko N. S. (2023). Activities of soviet military commissariats in western Volynia during the bolshevik occupation of the region in august-september 1920 (based on materials from the State archive of Volyn oblast). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 36, (36-45), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-04> (in Ukrainian)

©Петрушко, Н. С., 2023

Велика війна 1914-1918 рр. кардинально змінила геополітичну карту Центрально-Східної Європи. Цей глобальний конфлікт перервав епоху імперій на руїнах яких повстали нові незалежні держави. Державотворчі процеси закономірно сприяли зародженню нових концепцій та реалізації власного бачення щодо встановлення вигідних територіальних меж новостворених країн. У цій площині виникало чимало прикордонних конфліктів, які були додатково загострені переконаннями, що окремі території належать виключно до певної територіальної спадщини однієї нації чи держави. Особливо складною була ситуація на західноукраїнських землях, включаючи територію Західної Волині, де зіткнулися різні ідеологічні, етнічні та територіальні амбіції УНР, нововідродженої польської держави та радянської Росії. Українська народна республіка, в умовах геополітичного та ідеологічного конфлікту, що виник після Першої світової війни, намагалася реалізувати свій національний державотворчий проект та встановити власну суверенність, зокрема на прикордонних територіях, включаючи Волинь. Паралельно, польська держава прагнула розширити свої кордон, а радянська Росія активно пропагувала комуністичну ідеологію. Це у свою чергу стало важливим чинником розвитку міжнародних відносин та визначило подальший розвиток Волинського регіону.

В історичному та політичному дискурсі регіон Західної Волині визначається як території, що охоплюють сучасні Волинську та Рівненську області. Провідні концепції польських політичних угруповань – інкорпоративна та федеративна, їх зміст та практичні шляхи реалізації у площині проблематики приналежності Західної Волині, формували «ілюзорний образ» цих українських теренів виключно як польської території. Доктрина «інкорпорації» передбачала незаперечне включення Західної Волині до складу Польщі. Згідно цієї політичної програми вся територія волинського краю розглядалася як частина польської культурної, історичної та національної спадщини і мала бути відновлена в складі польського організму. Федеративна концепція базувалася на можливості створення федеративного союзу Польщі, Литви, Білорусі та України, що продовжувало б історичну унійну традицію державотворення. Відповідно до концепції Західна Волинь також мала належати до Польщі.

Геополітична стратегія більшовицького уряду ґрунтувалася на ідеї світової комуністичної революції. Внаслідок можливого домінування на території західноукраїнських земель молода радянська держава отримувала б зручні кордони з Центральною Європою, забезпечуючи собі як вигідне політичне становище в регіоні, так і безпосереднє сусідство та можливість впливу на політику цих країн. Таким чином Волинь опинилася у центрі польсько-радянського суперництва за сфери впливу у тогочасній постконфліктній Європі.

Перші зіткнення між польською та більшовицькою арміями відбулися вже в січні 1919 року. Воснні дії між ними розгорталися на двох фронтах: на північному і південному сході, які розділяла болотиста місцевість Полісся [5, с. 8]. Внаслідок переможних військових операцій польського війська, Західна Волинь з травня 1919 року опинилася під контролем польської держави. Тут почався процес становлення польської влади. Волинський регіон належав до тимчасової адміністративної одиниці Цивільного управління східних земель. На означених теренах 7 червня того ж року було утворено Управління повітів Волині, яке включало Луцький, Ковельський та Володимирський повіти [7, с. 84].

Найбільшою загрозою для нововідродженої польської держави залишалася більшовицька Росія. В означений період територія Волинського краю стала зоною активного поширення більшовицьких комуністичних ідей серед місцевого населення та різних диверсій з метою піднесення антипольського руху на цих теренах. Таким чином, безпекова ситуація в регіоні була дуже напруженою, про що свідчить звітна документація польських повітових староств ще з весни і літа 1920 року. Зокрема, в одному із тижневих звітів володимирського повітового старости за березень 1920 р. згадувалася атака здійснена на колонію Стара Гута в ніч з 29 на 30 березня 1920 р. Крім того, було виявлено більшовицьку групу поблизу Кримна, яка переховувалася у лісах. Зафіксовані також крадіжки коней та підпали [9, ф. 58, оп.1, спр. 28, арк. 1]. Факти викрадення коней були простежувалися також у Горохівському повіті [9, ф. 58, оп.1, спр. 28, арк. 19]. Практика систематичного викрадення коней у місцевого населення

було надзвичайно важливою справою для ліворадикальних збройних угруповань, оскільки це забезпечувало їх не лише транспортом, але й сприяло мобільності.

В іншому звіті за період від 31 березня по 6 квітня 1920 р. документувалася активна діяльність банд диверсантів, які вчиняли напади на території Шацького та Любомльського повітах. Тут зловмисники використовували природні особливості місцевого ландшафту. Велика кількість лісових масивів навколо населених пунктів Володимирського повіту надавала членам диверсійних груп надійних прихисток. Це у свою чергу ускладнювало проведення слідчих дій польськими правоохоронними органами щодо своєчасного виявлення та затримання цих угруповань. Диверсійна активність більшовицьких угруповань мала різноманітні напрямки. За звітний період було зафіксовано сім злочинів та затримано чотирьох зловмисників. Мешканці Володимирського повіту стали жертвами різних правопорушень: вбивств, крадіжок майна та худоби, навмисних підпалів та інших протиправних дій [9, ф. 58, оп.1, спр. 28, арк. 4].

Тижневий звіт володимирського повітового старости за період з 14 квітня по 20 квітня 1920 р. містить відомості щодо політичних настроїв населення регіону. Зокрема, серед мешканців Локач та прилеглих сіл поширювалася інформація про наближення більшовицьких військ. Ця інформація особливо активно поширювалася серед бідних верств населення, які під впливом радянської пропаганди, асоціювали очікуваний прихід більшовицької влади з можливим покращенням свого соціального та економічного становища [9, ф. 58, оп.1, спр. 28, арк. 9]. Джерела фіксують й непоодинокі випадки підтримки та толерантності серед місцевого населення стосовно диверсійних банд. У щотижневому рапорті володимирського старости за період з 11 по 18 травня 1920 р. йшлося про труднощі у розслідуванні справ щодо викрадення коней. Пояснювалося це тим, що місцеві жителі виявляли «солідарність з бандитами» та приховували останніх [9, ф. 58, оп.1, спр. 28, арк. 21].

Під час польсько-більшовицького протистояння ситуація на фронті змінилася. Навесні-влітку 1920 р. на користь радянського війська. 3 серпня 1920 р. червона армія захопила м. Луцьк [5, с. 83], 4 серпня 7-а стрілецька дивізія Червоної армії та Башкирська кавалерійська бригада окупували м. Ковель, а вже 7 серпня більшовикам вдалося опанувати м. Володимир [5, с. 83-84]. Швидкий наступ червоної армії призвів до евакуації всіх польських політичних структур. Відтак, на території Волині розпочався процес становлення радянської влади: формування та організації радянських державних структур, зокрема, й органів військового управління – військових комісаріатів.

Згідно з Декретом №3 Тимчасового робітничо-селянського уряду України, прийнятого 28 вересня 1918 р., передбачалося утворення військових революційних комітетів на різних рівнях адміністративно-територіального устрою: в губерніях, повітах, волостях, селах. На об'єктах інфраструктури – залізницях, телеграфних та телефонних станціях створювалися «Ревкоми спеціального призначення». Основним завданням ревкомів була активна підтримка радянської армії, а також впровадження та збереження радянського порядку на підконтрольних територіях [4, с. 89]. Таким чином, влітку 1920 р. постав Волинський губернський революційний комітет, головою якого був призначений Г. Шепелев [6, с. 169]. У повітах та волостях розпочали роботу низові революційні комітети. Спершу були створені повітревкоми в Овручському та Новоград-Волинському повітах [4, с. 107]. В серпні 1920 р. було створено Луцький повітовий ревком, який очолив спочатку Марореско, згодом Білоусов [6, с. 169]. Володимирський повітовий ревком очолював – Холодов, Ковельський – спочатку Смирнов, а потім Зіновієв, Рівненський – Мустафін, Острозький – Савич [6, с. 169]. У селах більшовики створили революційні комітети, які склалися із трьох осіб – ревкоми. Існували також сільські комітети незаможних селян [8, с. 23-25]. Варто зазначити, на кінець вересня 1920 р. на Волині налічувалося 1500 сільських та 118 волосних комітетів незаможних селян [6, с. 169].

Після більшовицької окупації м. Луцька розпочався процес формування правоохоронних органів, які б забезпечували громадський порядок та підтримували більшовицьку владу в цьому регіоні. Очільником міліції було призначено комуніста Кулакова.

Місто було поділене на райони, начальниками яких були здебільшого призначенні більшовицькі офіцери. Безпековий стан у місті та повіті був загрозливим, оскільки діяльність міліції була обмежена виконанням завдань, пов'язаних із мобілізацією населення на фортифікаційні роботи, не забезпечуючи інших ключових аспектів збереження громадського порядку. Заробітна плата, яку отримували працівники більшовицької міліції була мінімальною. Виплати включали декілька радянських рублів та невеликі квоти хліба на щоденний раціон. Цей економічно негативний стимул спричинив випадки грабежів та реквізицій, що стали частиною діяльності міліції в цей період [9, ф. 1, оп. 4а, спр. 47, акр. 40]. Існувало й таке негативне явище як хабарництво, особливо серед офіцерського складу [8, с. 23-25]. Під час перебування більшовиків у м. Луцьку, екологічною проблемою міста була наявність забруднених окопів, однак місцева міліція ігнорувала даний факт [8, с. 23-25].

Впродовж літа 1920 р. на території Волині проходив організаційний процес створення органів військового управління відповідно до «Положення про повітові військові комісаріати», затвердженого Реввійськрадою УРСР 16 січня 1919 р.» [9, Державний архів Волинської області: путівник. Луцьк: Надстир'я, 2011. с. 256]. Такі структури існували на територіях губерній, повітів та волостей. Сфера управління губернських військових комісаріатів охоплювала військові частини, військові установи, медичні заклади, склади та матеріальний резерв, призначений для забезпечення військових потреб губернії. У системі адміністративно-військового управління губернських військових комісаріатів функціонували повітові комісаріати [3]. Функції повітових комісаріатів включали: облік військовозобов'язаних осіб, проведення мобілізації, організація та проведення навчання військовозобов'язаних, облік коней та майна, яке було необхідним для забезпечення потреб армії, керування діяльністю військових комісаріатів, які знаходилися під їхньою юрисдикцією [9, Державний архів Волинської області: путівник. Луцьк: Надстир'я, 2011. с. 256].

Волосні військові комісаріати згідно Наказу №150 народного комісаріату з військових справ УСРР від 8 липня 1918 р. та додатку I «Тимчасового положення про волосний військовий комісаріат» створювався у кожній волості та безпосередньо підпорядковувався повітовому військовому комісаріату. Головним аспектом роботи цих комісаріатів було виконання наказів та розпоряджень, що надходили від повітового комісаріату. Волосний військовий комісар був представником військової влади у волості та безпосередньо підкорювався повітовому військовому комісарові. Посадові обов'язки волосного комісара включали безпосереднє виконання всіх розпоряджень та наказів повітового військового комісара та відповідальність за усі аспекти діяльності волосного комісаріату. У разі власної відсутності волосний військовий комісар покладав свої обов'язки на найближчого помічника – військового керівника (воєнрука), що забезпечувало неперервність управління в сфері військових справ [9, ф. 316, оп. 1, спр. 5, арк. 1].

На діяльність волосного комісаріату покладався цілий ряд функцій, включаючи облік військовозобов'язаних, а також коней, возів тощо. Також окремим завданням була передача важливих статистичних даних та розрахунків з призову громадян до війська та інформації щодо поставки коней, возів тощо. Волосний військовий комісаріат забезпечував виконання призову громадян та ресурсів до війська, здійснював контроль за дотриманням обов'язкової військової служби серед населення. Важливим завданням була боротьба з дезертирством, яка включала в себе розшук втікачів та їх передачу до війська. Це завдання передбачало й інформування населення про можливі наслідки дезертирства, а також наголошення на важливості виконання військових обов'язків та зобов'язань перед більшовицькою державою. Волосний військовий комісаріат займався також обліком та збором зброї у місцевого населення, написанням оголошень та укладанням розпоряджень, організацією загального військового навчання у волості та отримання необхідних даних. Працівники волосного повітового комісаріату зобов'язані були допомагати агітаторам у проведенні «культурно-просвітницької» діяльності, а також веденні справ з агітаційно-просвітницької роботи на території волості, згідно наданих інструкцій повітового військового комісаріату, та розповсюджувати отриману пропагандистську літературу [9, ф. 316, оп. 1, спр. 5, арк. 1].

Порядок призначення волосного військового комісара був встановлений Наказом №151 Народного комісаріату з військових справ УСРР від 8 липня 1919 р. Кандидати на посаду волосних військових комісарів обиралися повітовими військовими комісарами. Повітовим військовим комісарам було надано право вибирати волосних комісарів із числа місцевих виконавчих комітетів, що свідчить про розподіл владних повноважень у системі військової адміністрації та адміністративно-територіальній структурі [9, ф. 316, оп. 1, спр. 5, арк. 2].

Ще перед прибуттям до м. Луцька більшовики затвердили список працівників Луцького повітового комісаріату, зокрема, з 25 липня 1920 р. військовим комісаром був призначений К. Решетар, військовим керівником – М. Михно, секретарем військового комісара – К. Лабус, помічником військового комісара П. Чебанов, начальником відділу постачання – М. Рибаків, начальником відділу канцелярії – Д. Лотоцький та інші [9, ф. 316, оп. 1, спр. 6, арк. 114]. Діяльність Луцького повітового комісаріату забезпечували декілька структурних відділів: загальної канцелярії, постачання, квартирний, мобілізаційний, політпросвіти [9, ф. 316, оп. 1, спр. 6, арк. 115-116]. Для боротьби з дезертирством у серпні 1920 р. була створена комісія у складі голови П. Чебанова та двох членів: Снитського та Гусярова [9, ф. 316, оп. 1, спр. 15, арк. 8]. Для розгляду різного роду скарг була призначена конфліктно-ліквідаційна комісія у складі: начальника політпросвіти Гусярова, помічника діловода відділу постачання Лебедева та відрядженого від Луцького ревкому Штейнберг [9, ф. 316, оп. 1, спр. 5, арк. 17].

Луцький повітовий військовий комісаріат мав у своїй структурі волосні комісаріати, які розміщувалися на території волостей і також здійснювали військовий облік та мобілізацію серед військовозобов'язаних. До складу Луцького повітового комісаріату входили наступні волосні комісаріати та їх безпосередні керівники: Піддубецький (комісар – Корчевой, воєнрук – Ю. Шотнієв), Рафалівський (воєнком – М. Лізанов, воєнрук – М. Гленко), Рожищенський (воєнком – Поліщук, венрук Ф. Васильєв), Колківський (О. Лавринов), Полонківський (Г. Поліщук), Чаруківський (О. Рєвський), Силенський (А. Лавринов), Торчинський (О. Аникєєв), Бережницький (Д. Петриченко), Городецький (Й. Цилинський) [9, ф. 316, оп. 1, спр. 5, арк. 6].

Луцька трофейна комісія, яка функціонувала з метою оцінки, інвентаризації та розподілу військового майна, наказом №1 від 10 серпня 1920 р. зобов'язувала всіх осіб, які мали склади, комори, валки, артилерійські, інженерські, телеграфні устаткування, а також різного роду сховища ліків, запасів, у триденний термін подати комісії детальні описи залишеного майна. Військові частини також мали звітувати про захоплене майно перед трофейною комісією [9, ф. 316, оп. 1, спр. 6, арк. 112].

Головним завданням новоствореного органу військового управління було забезпечення актуалізації даних про військовозобов'язаних чоловіків та жінок, проживаючих у м. Луцьку та повіті. Відповідно до Наказу №1 Луцького повітового військового комісара від 13 серпня 1920 р. чоловікам-лікарям: помічникам лікарів та стоматологам, народженим з 1868 р. по 1897 р. (включно); чоловікам фармацевтам, народженим з 1875 по 1897 р. (включно), а також жінкам-лікарям: помічницям лікарів, фармацевтам та сестрам милосердя віком до 40 років (включно) було наказано з'явитися 20 серпня того ж року Луцький повітовий військовий комісаріат (будівля колишнього Окружного суду – монастир Тринітаріїв) маючи при собі документи про здобуту освіту, дату народження та інші документи, що засвідчували відповідні персональні дані. Відповідно до вище згаданого наказу, 22 серпня 1920 р. з'явитися на облік з документами потрібно було таким всім артилерійським технікам, піротехнікам та окружним технікам, особам з числа тих, хто закінчив Тульську або Іжевську збройову школу або ж курси підготовки при цих навчальних закладах. До переліку тих, хто мав стати на військовий облік відносилися й ветеринари (віком до 55 років), ветеринарні фельдшери, санітари та ковалі (віком до 40 років), а також студенти-ветеринари четвертого курсу. Всі перелічені особи підпадали під обов'язковий військовий облік, а для тих, хто намагався ухилитися були передбачені правові заходи покарання [9, ф. 316, оп. 1, спр. 5, арк. 7].

Колишні офіцери, військові чиновники також підлягали негайному призову на військову службу. Зокрема, колишніх генералів (віком до 60 р.), штаб-офіцерів (віком до 55 р.),

оберофіцерів (віком до 50 р.), військових чиновників та чиновників військового часу (віком до 55 р.) наказом №9 Луцького військового повітового комісара від 27 серпня 1920 р. зобов'язували з'явитися у Луцький повітовий комісаріат. Першим днем мобілізації для тих, хто проживав в м. Луцьку та його околицях було визначено 28 серпня 1920 р., останнім – 30 серпня [9, ф. 316, оп. 1, спр. 5, арк. 13].

Повітові комісаріати здійснювали також облік тварин, зокрема коней, зброї, спортивного приладдя тощо. Відповідали за це спеціальні облікові комісії. Облік коней становив частину стратегічного планування та логістики для здійснення військових операцій, зокрема, для забезпечення радянського війська засобами пересування та транспортування військового вантажу. На кожну тварину видавався документ. У разі відсутності такого документа на власника накладався штраф розміром 500 рублів. Зазначалося, що облік коней не передбачав їхньої конфіскації у місцевого населення. Лише у випадку мобілізації тварин планували забирати за певну винагороду. Однак, тяглові тварини, призначені для сільськогосподарських робіт мобілізації до війська не підлягали [9, ф. 316, оп. 1, спр. 5, арк. 8].

Наказом №1 від 19 серпня 1920 р. Луцький повітовий військовий комісар зобов'язував всіх жителів м. Луцька та повіту здати у триденний термін наявну вогнепальну та холодну зброю з приладдям та частинами до них, вогнепальні припаси (патрони, снаряди, бомби тощо), спорядження та шанцевий інструмент, а також інше військове майно, яке залишили поляки. Громадянам, які проживали в м. Луцьку все це треба було скерувати у відділ постачання при комісаріаті, іншим у волосні комісаріати та ревкоми. Особи, які відмовлялися виконувати зазначений наказ та надалі приховували зброю, підлягали ревтрибуналу, як особи визнані ворогами та зрадниками радянської держави [9, ф. 316, оп. 1, спр. 10, арк. 4].

Громадяни м. Луцька та повіту наказом №5 від 23 серпня 1920 р. були зобов'язані зареєструвати у відділі Загального військового навчання всі предмети, які відносились до сфери спорту та фізичного розвитку. Обліку підлягали: автомобілі, мотоцикли, велосипеди, шпаги та еспадрони, маски до них, футбольні та тенісні м'ячі, тенісні сітки та ракетки, різного роду гімнастичне приладдя, лижі та ковзани, статути спортивних організацій, окремі періодичні видання зі спорту та гімнастики, а також військові статути [9, ф. 316, оп. 1, спр. 10, арк. 5]. Невідкладному військовому обліку підлягали також наступні категорії осіб: гімнасти, дресирувальники тварин, спортсмени та спортсменки, а також організації спортивного спрямування: спортивно-стрілецькі, гімнастичні, полювальні та рибальські тощо [9, ф. 316, оп. 1, спр. 10, арк. 9].

Ще одним важливим аспектом діяльності Луцького повітового військового комісаріату була організація та забезпечення проведення загального військового навчання. Заняття відбувалися у будні з 10 по 16 год та увечері з 18 по 20 год та у святкові дні – з 12 до 16 год. Начальникам відділів було наказано розділити посадові обов'язки серед своїх підлеглих та здійснювати контроль за якісним виконанням поставлених завдань. Робочі місця працівників зазначеного військового підрозділу теж мали перебувати у належному стані. Кожен стіл містив запис про займану посаду. До працівників, які не належно ставилися до виконання своїх посадових обов'язків застосовувалися різні дисциплінарні стягнення та штрафи [9, ф. 316, оп. 1, спр. 17, арк. 2].

З метою забезпечення гігієнічних потреб для військовослужбовців та місцевого населення 23 серпня 1920 р. була відкрита лазня Комунального господарства №1, що розташовувалася на вул. Больничній, а також лазні №2 та №3 в передмісті Гнідава. Користування лазнями для військових дозволялося начальником гарнізону за наступним графіком: у понеділок та середу в лазні №1 і в суботу – №1 і №2. Місцеве населення користувалося теж користувалося лазнями у понеділок та середу №2, а в п'ятницю – №1 і №2. За користування лазнями місцеве населення сплачувало від 20 до 60 рублів з особи [9, ф. 316, оп. 1, спр. 5, арк. 23].

Наприкінці серпня 1920 р. відбулися кадрові зміни у Луцькому повітовому військовому комісаріату. Так, 25 серпня 1920 р. у наказі №9 військовий комісар Решетар повідомляв, що залишає займану посаду разом із військовим керівником Михно. Решетар дякував кожному

працівникові та підкреслював, що трижневий термін перебування його на займаній посаді ознаменувався організаційними труднощами формування військового органу [9, ф. 316, оп.1, спр. 5, арк. 14]. 26 серпня 1920 р. військовим комісаром був призначений Могильний [9, ф. 316, оп.1, спр. 5, арк. 7]. Прибувши до м. Луцька останній відразу приступив до виконання своїх посадових обов'язків. Був також затверджений новий список працівників комісаріату, зокрема, посаду військового керівника від 26 серпня 1920 р. зайняв С. Мінаков [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 8].

На початку вересня 1920 р. наказом військового комісара начальника відділу постачання було доручено вжити всі необхідні заходи з негайної заготівлі продуктів харчування, зокрема, картоплі, капусти, буряків, крупи, борошна, солі, чаю, цукру та жирів для забезпечення продовольством на випадок мобілізації караульної роти, робітничих загонів та працівників комісаріату. Постачання м'яса здійснював Повітовий продовольчий комітет, а хліб випікали на спеціально оснащених пекарнях [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 14]. Місцеве населення також брало участь у забезпеченні потреб військового органу управління. Так, жителі Піддубецької та Полонківської волостей «добровільно» передали до військкомату шість коней [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 17], Щуринської – п'ять [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 19].

5 вересня 1920 р. комісія у складі голови – завідувача відділу Загального військового навчання Федорова та членів Сала і Лисенка на підставі наказу №29 Луцького повітового військового комісаріата від 2 вересня 1920 р. здійснила перевірку внутрішніх та фінансових книг за серпень поточного року. У процесі перевірки виявилось, що книги (грошовий журнал та прибутково-видаткова скарбника Луцького повітового військового комісаріату) велись недбало та містили значну кількість помилок та виправлень. Зокрема, не були обліковані асигнування у сумі 350 000 рублів, у прибутково-видаткову книгу скарбника не записувалися кошти призначені для покриття боргів, також не було розписок від осіб, які отримували аванси і загалом ведення грошової документації не відповідало встановленим нормам. Згідно даних відомості про стан грошових сум станом на 1 вересня 1920 р. на балансі Луцького повітового комісаріату всього було 3849779, 26 рублів, з них готівкою – 3143594, 19 та 706 185,07 у формі цінних паперів [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 26].

Після окупації Волині більшовицький уряд основні ударні сили намагався скерувати на столицю Польщі – Варшаву. Такі дії стали ключовою метою їхнього наступу в ході польсько-радянської війни 1919-1920 рр. Захоплення Варшави давало б можливість не лише здобути перемогу над польськими військами, а й розширити вплив радянського режиму на територію Центральної та Східної Європи. Означена битва у серпні 1920 р. стала вирішальною у цьому протистоянні та кардинально змінила хід конфлікту та визначила подальший розвиток подій на міжнародній арені [2, с. 191]. Поразка під Варшавою змусила більшовицький уряд розпочати перемовини з Польщею. 17 серпня 1920 р. у м. Мінську відбулася перша зустріч представників радянської Росії та польської держави [1, с. 374-375]. Протягом вересня того ж року польським військам вдалося зайняти повітові міста Володимир, Луцьк, Рівне, Дубно та Остріг [2, с. 191-192]. Після опанування українських міст польська влада розпочала процес відновлення своєї присутності на цих теренах, що включало повторну організацію адміністративних структур, органів правопорядку та повернення управління під контроль польської держави.

Кардинальні зміни на фронті спричинили евакуацію радянських органів влади. Зокрема, військовий комісар 14 вересня 1920 р. наказував Луцькому повітовому військкомату виїхати до м. Житомир [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 36]. Оскільки, всі працівники даного військового органу вважалися військовозобов'язаними також змушені були дотримуватися правил евакуації [9, ф. 316, оп. 1, спр. 17, арк. 9]. 14 вересня 1920 р. 17 працівників повітового комісаріату виїхали із м. Луцька [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 37]. 27 вересня Луцький повітовий військовий комісаріат прибув до м. Києва [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 50], а вже 6 жовтня 1920 р. залишив залізничну станцію Дарниця [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 60]. 7 жовтня означений підрозділ прибув на станцію Крути [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 61]. Вже наступного дня військовий комісар Могильний виїхав до Чернігівського губернського військового комісаріату

з метою отримання подальших розпоряджень. Тимчасове виконання обов'язків військового комісара було покладено на помічника Могильного – Калніна [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 62]. Згідно розпорядження чернігівського губернського військкомату від 14 жовтня 1920 р. за №3626 Могильного було відправлено у відрядження до Москви [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 75]. 11 жовтня 1920 р. місцем перебування повітового комісаріату стало с. Плиски Борзнянського повіту [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 66]. 12 листопада 1920 р. Луцький повітовий військовий комісаріат у складі 20 осіб був відданий у розпорядження Штабу Київського військового округу [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 98]. Відразу після прибуття до м. Києва розпочався процес його ліквідації [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 100]. Внаслідок розформування комісаріату усі працівники перейшли у підпорядкування Київського штабу округу [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 101]. Луцький повітовий військовий комісар наказом №108 від 19 листопада 1920 р. підтвердив факт розформування комісаріату та склав подяку усім працівникам за сумлінне виконання своїх обов'язків [9, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 103].

Встановлені офіційні дипломатичні відносини між радянською Росією та Польщею, ознаменовані спочатку підписанням 12 жовтня 1920 р. польсько-радянського перемир'я, а згодом і укладенням 18 березня 1921 р. Ризького миру, юридично завершили процес входження Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої. Ця подія мала надзвичайно важливий вплив на подальший розвиток волинського регіону та й загалом на геополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі. Водночас, включення західної частини Волинського краю до складу Другої Речі Посполитої не означало відмову радянської держави від цієї території. Більшовики мали стратегічні плани й надалі використовувати Західну Волинь як платформу для поширення прокомуністичних ідей до Європи.

Висновки. Після закінчення Першої світової війни та розпаду найбільших імперій у Європі виникли нові територіальні конфлікти. Повернення на політичну карту світу польської держави активізувало надзвичайно складне питання для польських політичних еліт – встановлення вигідних кордонів. Згідно польських доктрин відновлення державності провідна роль у визначенні територіальних меж належала західноукраїнським територіям, зокрема Волині. Цей регіон вважався виключно польською територією та апіорі мав увійти до складу відновленої польської держави. Західноволинський регіон став об'єктом територіальних претензій також і з боку молодшої радянської держави. Геополітична стратегія якої була спрямована на експорт світової революції до країн Європи. За планами більшовиків саме територія Західної Волині мала стати вигідним практичним засобом для швидкого розповсюдження революційних ідей. Це здійснювалося у формах активної пропаганди, проведення диверсій, підбурювання місцевого населення до участі в антипольських виступах. Усе це мало негативний вплив не лише на безпекову ситуацію у волинському регіоні, а й загалом у Польщі.

Наступним етапом конфлікту стали події польсько-радянської війни 1919-1920 рр., яка виявилася важливим етапом боротьби за контроль над західною частиною Волині та іншими спірними територіями. Влітку 1920 р. більшовицьким військам вдалося захопити територію краю. Хоча більшовицька окупація не була довготривалою в часі, але мала свої негативні наслідки. Для закріплення своєї присутності в краї та ще більш активного поширення комуністичних ідей створювалися радянські органи влади, зокрема, й органи військового управління. Створення та організація військових комісаріатів, як повітових, так і волосних, було важливою частиною військової та адміністративної структури. Це, насамперед, допомагало здійснювати мобілізаційні заходи на місцевому рівні та забезпечувати потреби армії необхідними ресурсами.

Укладення Ризького миру від 18 березня 1921 р. не змінило геополітичних амбіцій більшовицького уряду щодо Західної Волині. Змінилися лише більшовицька тактика: із відкритого протистояння до проведення партизанської війни. Це дозволяло радянському уряду поширювати й надалі свій вплив не лише на Західну Волинь, а й безпосередньо впливати на події в європейському регіоні.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Гражданская война на Украине (1918–1920): сб. док. и материалов: в 3 т., 4 кн. Т. 3. Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля. Март–ноябрь 1920 г. / под ред. доц. Н. Колесника. Киев: Наук. думка, 1967. 910 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/GrVUkr3_1967/GrVUkr3_1967.pdf (Дата звернення: 22.10.2023 р.)
2. Дем'янюк О., Пасюк І. Воєнна історія Волині: історичні нариси: в 5 т. Т.3: 1914-1923. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2015. 280 с.
3. Крикалова І. Діяльність повітових військових комісаріатів на Миколаївщині у 1920-1923 рр. URL: <https://mk.archives.gov.ua/pubonsite/475-pub-povit-komisar-1920-1923.html> (Дата звернення: 03.09.2023 р.)
4. Кузьмин Р. Політичні та соціально-економічні перетворення більшовиків на Волині та у Східній Галичині в ході радянсько-польської війни 1919-1920 років : дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2013. 301 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kuzmyn_Roman/Politychni_ta_sotsialno-ekonomichni_peretvorennia_bilshovykiv_na_Volyni_ta_u_Skhidnii_Halychyni_v_kh.pdf (Дата звернення: 20.09.2023 р.)
5. Михайлюк О., Кичій І., Півницький Н. Історія Волині: 3 найдавніших часів до наших днів. Львів: Вища школа, 1988. 238 с.
6. Оксенюк Р. Нариси історії Волині: Соц.-екон. розвиток, революційний рух трудящих (1861–1939). Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. 276 с.
7. Разиграєв О. Польська державна поліція на Волині у 1919-1926 роках. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2012. 444 с.
8. Zielińska N. Wołyń podczas wojny polsko-bolszewickiej – postawy i reakcje ludność. *Biuletyn historii pogranicza*. 2011. № 11. S. 19–29. URL: <https://pbc.biaman.pl/Content/47244/biuletyn%20historii%20pogranicza%20nr.%2011.pdf> (Date of access: 20.09.2023 р.)
9. Державний архів Волинської області.

N. S. PETRUSHKO,

PhD student of the Department of World History,

e-mail: nataliasulima@ukr.net ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3017-3194>

Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk)

13 Voli Avenue, Lutsk, 43025, Ukraine

**ACTIVITIES OF SOVIET MILITARY COMMISSARIATS IN WESTERN VOLYNIA
DURING THE BOLSHEVIK OCCUPATION OF THE REGION IN AUGUST-
SEPTEMBER 1920
(BASED ON MATERIALS FROM THE STATE ARCHIVE OF VOLYN OBLAST)**

The purpose of the research is to examine the activities of Soviet military commissariats in Western Volynia during the Bolshevik occupation of the region in August-September 1920.

The research methodology is based on the use of general scientific and special historical research methods, including problem-chronological, synchronous, periodization, comparative-historical, and others.

The scientific novelty. Based on the analysis of documents preserved in the State Archive of Volyn Oblast, this study comprehensively investigates the process of establishment and activities of Soviet military commissariats in the territory of Volynia during the Bolshevik occupation of the

region in August-September 1920. Special attention is focused on the internal structure, personnel and key areas of work of the military committees. The role of military commissariats in political and socio-cultural processes in the region, as well as their interaction with the local population, is considered.

Conclusions. At the end of the summer of 1920, the process of establishment of Soviet power and the formation of the state apparatus began in the territory of Western Volyn occupied by the Bolsheviks. An important tool for consolidating Soviet power on the ground was the military administration. Military commissariats functioned in provinces, poviats, and parishes. Such a hierarchical system allowed effective management of military units and provision of military mobilization needs in different parts of the region. The activities of the military commissariats included the performance of a number of functions, including the accounting of conscripted citizens, animals and equipment necessary for the effective operation of the Soviet army during hostilities. In addition, combating desertion and maintaining military discipline was an important task of the military administration. Soviet commissariats were important centers for the spread of communist ideology, support for revolutionary transformations, and played an important role in propaganda work among the population.

Key words: *Western Volyn, Polish-Soviet war, occupation, bolsheviks, military commissariat.*

References

1. Kolesnyk, N. (1967). *Civil War in Ukraine (1918–1920): Sat. dock. and materials: in 3 volumes, 4 books.* (Vols.3). Kyev: Nauk. Dumka. (In Russian).
2. Demianiuk, O., Pasiuk, I. (2015). *Military history of Volynia: historical drawings: in 5 volumes.* (Vols.3). Lutsk: PP Ivaniuk V. P. (In Ukrainian).
3. Krykalova, I. Activity of the district military commissariats in Mykolayiv region in 1920-1923. Retrieved from: <https://mk.archives.gov.ua/pubonsite/475-pub-povit-komisar-1920-1923.html> (In Ukrainian).
4. Kuzmyn R. (2013). *Political and socio-economic transformations of the Bolsheviks in Volina and near Skhidna Galicia during the Polish-Polish War of 1919-1920:* PhD diss. Kyiv. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kuzmyn_Roman/Politychni_ta_sotsialno-ekonomichni_peretvorennia_bilshovykiv_na_Volyni_ta_u_Skhidnii_Halychyni_v_kh.pdf (In Ukrainian).
5. Mykhailiuk, O., Kychii, I., Pivnytskyi, N. (1988). *History of Volynia: From recent times to the present day.* Lviv: Vyshcha shkola. (In Ukrainian).
6. Okseniuk, R. (1970). *Drawings of the history of Volynia: Socio-economic development, the revolutionary movement of the working people (1861–1939).* Lviv: Vyd-vo Lviv. un-tu. (In Ukrainian).
7. Razyhraiev, O. (2017). *Polish State Police in Volina in 1919-1926.* Lutsk: DP «Volynski starozhytnosti». (In Ukrainian).
8. Zielińska, N. (2011). Volynia during the Polish-Bolshevik war - attitudes and reactions of the population. *Biuletyn historii pogranicza*, 11, 19-29. Retrieved from: URL: <https://pbc.biaman.pl/Content/47244/biuletyn%20historii%20pogranicza%20nr.%2011.pdf> (In Polish).
9. State archive of the Volyn region

Текст надійшов до редакції 13.02.2023. / The text was received by the editors 26.02.2023.

Текст затверджено до друку 13.02.2023. / The text is recommended for printing 26.02.2023.

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯDOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-05>

УДК (UDC): 811.161.2 (09)+81-11(477.54)

К. Д. КАРУНИК, канд. філол. наук,
доцент кафедри українознавства
e-mail: karunyk@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3157-7833>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 6, м. Харків, 61022, Україна

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ І ХАРКІВСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА ШКОЛА

Мета. З'ясувати методологічні риси притаманні представникам харківської лінгвістичної школи та, зіставивши їх із методом Ю. Шевельова, довести, що він справедливо належить до цього напрямку.

Методи. У дослідженні використано методи лінгвістичної історіографії (евристичний та герменевтичний), а також порівняльний метод з елементами епістемології.

Результати. На підставі досліджень про харківську філологічну школу, здійснених зосібна Ю. Шевельовим, Л. і Т. Лисенко, О. Черемською, можливим виявилось накреслити деякі, хай і не надто чіткі, критерії та методологічні риси цього напрямку. Порівняльний аналіз підходів у мовному нормуванні Ол. Синявського та Ю. Шевельова оприявнює виразні паралелі, на підставі яких можна сформулювати додатковий критерій у розуміння «школи» та впевнено правити про переємність академічної традиції між цими двома науковцями. Зіставлення підходів Ю. Шевельова й О. Потрібні також свідчить на користь продовження наукової думки харківських мовознавців, зокрема в дослідженнях над історією мови.

Висновки. Із погляду методології дослідникам харківської лінгвістичної школи властиві «інноваційність», «енциклопедизм», «синкретичний підхід» (як визначає О. Черемська), увага до розвоєвих тенденцій в оцінці мовних явищ і в мовному унормуванні завдяки розумінню мови як мінливої в історичному та психологічному розумінні субстанції, а також дотримання об'єктивної оцінки мовних фактів попри панівні ідеологічні чи методологічні віяння доби. Усі ці риси чітко відстежуються в працях О. Потебні, Ол. Синявського та Ю. Шевельова, що дозволяє впевнено зарахувати останнього до лав харківської лінгвістичної школи. Зрештою він і сам визнав це насамкінець.

Ключові слова: *Харківська лінгвістична школа, лінгвістичні методи, засади мовного унормування, Ю. Шевельов, О. Потебня, Ол. Синявський.*

Як цитувати: Каруник К. Д. Юрій Шевельов і харківська лінгвістична школа. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2023. Вип. 36. С. 46-54. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-05>

In cites: Karunyk K. (2023). George Y. Shevelov and the Kharkiv linguistic school. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 36, (46-54) DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-05> (in Ukrainian)

Утвердження наукових здобутків харківських філологів окресленням «школа» може звучати занадто претензійно, втім перелік представників і їхніх заслуг красномовно вимагає свого визнання. Проаналізувати й узагальнити саме явище й доробок харківських лінгвістів

наважилися спочатку дослідниці Лідія й Тетяна Лисиченки, оприлюднивши книжку «Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції» [8]. До лав провідних і найяскравіших представників харківських лінгвістичних традицій авторки зарахували Олександра Потебню, Леоніда Булаховського та Юрія Шевельова. Про кожного наведено стислу біографічну довідку, прокоментовано їхні найпримітніші праці (щоправда, не без похибок і помилок). Основоположником самого напрямку – цілком сподівано – названо Потебню [8, с. 80]. Утім, крім огляду його наукових праць і зацікавлень, авторки не пропонують узагальнених рис Потебневої методи, що заслужила на цілу школу. Хіба побіжно зважено на зв'язки з європейськими віяннями, на посилену увагу до порівняльних слов'янських студій [8, с. 87-88]. Саме ж питання, що входить в окреслення «лінгвістичних традицій» харківської школи, залишилося до пуття не з'ясованим.

Друга спроба осмислити науково досягнення місцевих мовознавців ХІХ – початку ХХ ст. належить Ользі Черемській, яка в монографічному дослідженні історії та особливостей харківської філологічної школи принаймні наважилася узагальнити деякі характеристичні риси її. Зокрема дослідниця доходить висновку про диференційні ознаки цієї школи, котрі включають «інноваційність, енциклопедичність, синкретичний підхід до аналізованих явищ, персоналізація традиції, на підмурівках якої розгортався широкий неперервний спектр лінгвістичних студій» (риса представників ХІХ ст.) [13, с. 416-417], а також вироблення «методології та методики лексикографічної діяльності», «теоретичних основ нормування української літературної мови» (риса представників ХХ ст.) [13, с. 419-420]. Дивно при тому, що «головним здобутком цієї праці стало розроблення й ухвалення нової редакції Українського правопису (1929)» [13, с. 420]. Загалом, хоч книга ця й містить численні цитати з оцінками діяльності харківських мовознавців, не дає чіткого розуміння методологічних паралелей і мірил, котрі б одноставно визначали приналежність до цієї школи, або спростовували б це.

Звісно, незаперечним критерієм, як впливає з обох книг, є властиво харківське походження та здобута в Харківському університеті філологічна освіта. Та чи кожного харківського мовознавця, випускника університету, правомірно й виправдано вважати представником цієї школи? Якщо поглянути на засади й ознаки інших відомих лінгвістичних шкіл, то вони в істоті речі є гроном науковців, згуртованих навколо свого гуру: Казанська школа на чолі з Бодуеном де Куртене та Женевська – з Фердінаном де Соссюром. Виразниками кожної школи вважалися їхні безпосередні учні, або свідомі послідовники, які засвоїли структурні й фонологічні теоретико-методологічні засади, наслідуючи й утверджуючи їх у своїх студіях. Продовжувачем обох цих шкіл став перегадом Празький лінгвістичний гурток. Зауважу, що представники цих шкіл об'єднані не стільки своїм походженням, чи університетом, скільки методологією досліджень. Отже, критерієм є методологія.

Харківську школу сформувало гроно Потебневих учнів, що плекали радше філософські й лінгво-психологічні ідеї свого вчителя, викладені головно в його молодечій розвідці «Думка й мова» (1862). Тим-то її називають іще «науковою школою Потебні» [1, с. 143]. До цього грона належали зосібна Олекса Ветухов, Борис Лезін, Дмитро Овсянико-Куликовський, Олексій Попов, Василь Харцієв. Вони зосередилися в Харкові навколо журналу «Вопросы теории и психологии творчества», щоправда, ділянка ця була «найменш самостійною» та «найменш вартісною стороною в діяльності Потебні» [17, с. 296; 32, с. 1115]. На ділі жоден із потебніянців, на переконання Шевельова, не став вірним продовжувачем лінгвістичних ідей і методів свого наставника: «Т. зв. "школа Потебні" неспроможна була протистояти його маргіналізації. Ця школа не дала жадної помітної постаті і, замість розвивати й ширити найкраще з Потебневих теорій, вона радше відхилялася від нього». [17, 304; 32, с. 1127]. Такої думки Шевельов тримався у середині 1950-х рр., і по спливі десятиліть залишиться на тих же позиціях і знову наголошуватиме вже в 1990-х рр: Потебневі «найближчі учні були щиро йому віддані, по його смерті вони вклали масу труду, щоб упорядкувати й видати остаточно не опрацьовані записи. Та ніхто з них не сягнув його рівня, не дорівнявся йому талантом, і їхня популяризація ідей Потебні нерідко означає їх спрощення, ба навіть вульгаризацію. Та ще й

тих учнів було до смішного мало» [19, с. 21]. А суто українська мовна проблематика, приваблива для Потебні, їх не цікавила й поготів [15, с. 311]. Отже, лінгвістичної школи, в точному й широкому розумінні, Потебня не заклав. Доладнішим у такому розрізі було б окреслення «харківська філологічна школа», оскільки продовжилася вона в напрямку теорії поезики, словесності та психології. «Для розвитку мовознавства – зауважував Шевельов – потрібні не тільки поодинокі талановиті вчені. Потрібна також сталість їхньої праці, тяглість створеної ними школи, зв'язок їх з ґрунтом. Цього українські передреволюційні мовознавці не мали й не могли в умовах тогочасної Росії мати» [15, с. 310-311].

«Харківська школа» в концепції Ю. Шевельова.

Над історією українського мовознавства Шевельов працював ще від кінця 1930-х рр. Хронологічно першими в цій ділянці були його ювілейні статті про Л. Булаховського та О. Потебню [20; 23]. На початку 1950-х рр., шукаючи свого ґрунту, науковець ретельно студіював спадщину українських мовознавців, активних упродовж 1920-х рр. і згодом репресованих. У декількох публікаціях він висвітлив доробок Петра Бузука, Всеволода Ганцова й Олени Курило [28; 24]. Особливо пильну увагу Шевельов зосередив на спадщині діалектолога Костя Михальчука, представника Потебневого покоління [27; 31]. Безперечно, він шукав зв'язку між поколіннями лінгвістів другої половини XIX ст. і початку XX ст., чи радше – переємності наукової традиції, що й формує школу в розумінні академічному [6]. У розвідці «Покоління двадцятих років в українському мовознавстві» Шевельов виокремив два виразні напрямки в нормотворчій діяльності 1920-х рр.: етнографічна школа, до якої належали Євген Тимченко, Агатангел Кримський, Сергій Смеречинський, попервах і Олена Курило; та прихильники синтезування етнографічного з модерним, традиційного українського з європейським, народної мови з книжною – Олекса Синявський, Микола Сулима, Андрій Ніковський, Григорій Голоскевич і пізніше – Курило. Цій другій школі Шевельов окреслення на дав, а лише визначив напрям діяльності й головні настанови, скеровані в бік помірнього пуризму супроти етнографічного крила [пор. 14].

Про ці дві школи Шевельов уже писав був на зламі 1940-х–1950-х рр. Під ту пору з'явилися дві його публікації зі схожою назвою й майже ідентичні змістом [26; 29]. Зосередившись на етапі розгорнутої українізації, науковець правив про ті ж таки дві школи, що з них першу він назвав «національно-етнографічною», а друга ще з тієї пори була в концепції дослідника без назви, хіба лише з переліком її виразників: «Типові представники цієї школи – Ол. Синявський і молодші мовознавці, що купчилися в Харкові навколо Синявського й Булаховського (Сулима, Німчинов, Наконечний, Бузук та ін.)» [29 (271), с. 3; 26, с. 9]. Шевельов писав тоді, що друга школа «теж виходить з позиції самобутності мови, але не відкидає й розвитку літературної мови пізніших часів, надає мовним нормам, виробленим і зафіксованим на письмі, більшого значення, ніж фактам архаїчним, діалектним, фолкльорним. Визнаючи новіший розвиток літературної мови за органічне продовження попереднього й не відкидаючи європейських впливів, що їх за цей час мова зазнала, ця школа разом з тим фактично прихильніше ставиться до галицького внеску в українську літературну мову». [26, с. 9].

Обидві ці школи найбільше працювали над нормалізацією української літературної мови (укладання словників, розроблення правопису й граматики), над ретельним і професійним збиранням й упорядкуванням діалектних матеріалів, над історією української мови та її діалектів. Шевельов одним із перших пробував узагальнити та зінтерпретувати досягнення своїх старших колег у царині мовної нормалізації: «Досліди двадцятих років у всіх трьох ділянках принесли силу нового матеріалу, по-новому оцінили чимало старих і відомих фактів. Але може найбільше важить те, що тепер уперше в історії українського мовознавства постали наукові осередки і почали творитися окремі наукові школи з своїми власними традиціями, накреслилася можливість переємності, нормального контакту поколінь». [15, с. 313].

У далеко пізнішій студії «Українська мова в першій половині XX століття» Шевельов у розділі про добу українізації знову підносить питання про дві школи, що рівночасно

закладали підвалини мовної нормалізації. Він дав чітке розрізнення двох тогочасних напрямів, назвавши пуристів етнографічного напрямку «київською школою», тоді як гроно Синявського, котре трималося поміркованих принципів у нормуванні та синтетичного поєднання традицій, дістало найменування «харківської школи». Синявський, навколо якого згуртувалася т. зв. харківська школа, дотримувався неухильно уваги до тенденцій, що накресливалися в мові. Саме це, напевно, слід вважати однією з провідних характеристичних рис цього напрямку.

Потебня – Синявський – Шевельов: методологічні паралелі

Шевельов і собі устиг попрацювати і над українською літературною мовою, і над питаннями її граматики: в 1951 р. вийшов друком його «Нарис сучасної української літературної мови», складений за зразком «Норм української літературної мови» Синявського та «Підвищеного курсу української мови» за ред. Булаховського [пор. 25, с. 12]. У рецензії на «Нарис» Шевельова його харківський колега ще з 1930-х рр. Юрій Бойко-Блохин сміливо назвав цю книгу «продовженням традиції нашого "ренесансу"» [2, с. 302]. Додобачаючи не лише деякі паралелі з працею Синявського, але й удосконалений підхід, рецензент дає цьому обґрунтоване пояснення: «Ми не даремно ставимо останній відгомін "ренесансу" 20-х років у зв'язок із працею Ю. Шереха. Адже з атмосфери цього ренесансу він вийшов, в ній формувалися початки його наукового думання. Під впливом проф. Булаховського починав Ю. Шерех свою наукову діяльність» [2, с. 302-303]. Очолюваний Синявським напрям мовного вноормування Блохин запропонував умовно означити як «формально-нормативний». Тим-то в рецензованій книзі він помітив переростання та вдосконалення засад цієї школи: «Сьогодні Ю. Шерех – самостійний мовознавець – виріс за межі "школи" і вільно орудує методологічними набутками лінгвістики останніх десятиліть на Заході. Ці набутки застосував він в опрацюванні своєї книги, надолуживши цим вимушене двадцятирічне відставання українського мовознавства, але все-таки ми наважуємося бачити в його праці продовження і поглиблення того, що робила "формально-нормативна" школа (чи, певніше, напрямок)» [2, с. 303].

Володимир Калашник, порівнюючи Шевельова й Синявського, зауважив приналежність обох до лінгвістичних традицій, закладених свого часу Потебнею [5, с. 122]. Навчання Шевельова в Харківському інституті народної освіти припали на період, коли професор Синявський щойно подався був у відрадження [21, с. 163], тому запізнатися з його принципами унормування він зміг хіба переходом і лише з друкованих праць. На його переконання, настанови Синявського в оцінці мовних явищ залишилися незнищеними навіть після різкого розвороту в ділянці кодифікації 1930-х рр., його мовна регламентація «справді була побудована на широкій аналізі, на тверезому оцінюванні, на синтезі. В її основі лежало не механічне відштовхування від чогось неприємного [...], а самостійна, суверенна, власна традиція й тенденція розвитку української мови, зокрема літературної мови» [15, с. 316]. Синявський «вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу, не тільки вичуття тенденцій розвитку, а і розуміння їх» [15, с. 317].

Стрижневим і методологічно принциповими в цій характеристиці є слова «тенденції розвитку». Розглядаючи мову як динамічну систему, зокрема в питанні мовного нормування, за провідні критерії Шевельов брав розвиток самої мови та чинні тенденції в мововжитку. Чи не вперше цей підхід він застосував повномірно у своєму «Нарисі»: «Норми літературної мови тим кращі, чим більше вони відповідають тенденціям розвитку даної мови й чим на більше число мовців вони спираються. Однак кінець-кінцем у них завжди є певна частина довільності й суб'єктивності. З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові щонебудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає» [25, с. 9–10]. Цих настанов Шевельов послідовно тримався у самій книзі, їх же втілено й у багатьох інших його студіях із синтаксису, мовного планування, а головне – в «Історичній фонології української мови». Отже, не тільки в питаннях описової граматики, але й в ділянці історії мови дослідник застосував той-таки підхід. Увага до

виникнення, панування, змагання чи занепаду звукових тенденцій, відстежуваних у численних писемних пам'ятках і наявних досі в живих українських діалектах, була чи не головним критерієм цієї фундаментальної студії. Автор часто формулював висновкові пасажі, керуючись саме цим критерієм, наприклад: «Накопичення тенденцій, що згодом стали характеристичними для української мови, вкупі з частковим збереженням пізньопраслов'янських тенденцій [...], супроводжувалося поступовим формуванням специфічних діалектних об'єднань, що склали в майбутньому сукупність українських діалектів» [16, с. 269]; «Цілком певним буде висновок, що південноукраїнська зміна $e > i$ являла собою явище суто українське, непритаманне жодній із суміжних чи котериторіальних мов, і повністю закорінене в українській фонологічній системі та її тогочасній розвоєвій тенденції» [16, с. 558]. Насамкінець, у справах правописних, дискутованих спільно з київськими колегами з Інститут мовознавства НАН України, мовознавець також наполягатиме на дотриманні саме цього принципу – відстеження та згода з мовною тенденцією [18, с. 6, 8-9].

Якщо кинути погляд на підходи й методологію Шевельова й Потебні, то можна наважитися на деякі паралелі. Лідія й Тетяна Лисиченки в методології Потебні підкреслюють таку примітну рису його писань, як відстеження у сучасному стані мови слідів її попередніх етапів розвитку: Потебня «змінив вектор дослідження від минулого до сучасних мов, до історичного пояснення явищ мови сучасної», адже «в сучасній мові зберігаються залишки різних епох і їхнє вивчення має бути предметом історичного мовознавства» [8, с. 83]. Цю Потебневу засаду розглядати мову як сукупність мінливих елементів підкреслював і Булаховський. Для Потебні важливими були як психологічний бік мовної еволюції, так і стилістичний, тому, «переконано бачачи в мові, у кожному факті мови явище, мінливе перетворення світової енергії в її психологічному вияві», він намагався вивчати кожне таке явище «і в його сучасній багатобічності, і в тих різних стадіях, через які воно пройшло історично» [3, с. 189]. Та ще 1928 р. Микола Грунський, аналізуючи синтаксичні праці Потебні, зауважив: «Багато вказівок дало при вивченні сучасного минуле і через сполучення цього минулого та сучасного Потебні вдалося багато показати нам у сучасному» [4, с. 162]. Грунський окреслив таку методику як «психологічний історизм».

Наслідуючи Потебню та його мовознавчі вподобання, уже в перших своїх синтаксичних студіях Шевельов і собі мав відчутний ухил у психологію, та, опанувавши невдовзі структурну методологію, старанно переборював у собі Потебнів психологізм. Однак перегадом науковець пішов далі, обравши синтезу Потебневої науки та структурних засад. Що ж до оцінки минулого й сучасного Шевельов безперечно культивував підхід Потебні, про що ясно свідчить наведена вище цитата з його «Історичної фонології української мови». Тим-то він цілком свідомо переймав досвід своїх попередників, яскравих представників харківської лінгвістичної школи, Потебні й Синявського. Тверезість оцінок і критичне ставлення до панівних у добу кожного з трьох мовознавців методологічних віянь [пор.: 3, с. 190-191; 32, с. 1114; 30, с. 167], що виробило в них об'єктивний погляд на трактування історії мовних фактів та на критерії мовного нормування, є ще однією стрижневою рисою, яка єднає цих непересічних українських лінгвістів харківського кореня. Позаяк вони брали за критерій живі мовні факти й тенденції розвитку мови, спільною в методології для них була орієнтація на виявлення внутрішнього механізму мовної системи, який спричиняє сталу змінність мови.

Остаточне себеусвідомлення

Щойно статтю Шевельова «Покоління двадцятих років в українському мовознавстві» передруковано в 1992 р. у газеті «Слово», у листі до мовознавця з Харківського університету Ігоря Муромцева науковець звернувся, хвалячись, питанням: «Чи Ви знаєте мою статтейку про "київську" й "харківську" школи в мовознавстві двадцятих років? Якщо я кудись належу, то до харківської» [9, с. 332–333]. Звідтоді ономаст І. Муромцев поширює тезу про Шевельова як виразника цього напряму, назвавши свого старшого колегу «гідним продовжувачем традицій всесвітньо відомої потебнянської, харківської школи мовознавства» [10, с. 13]. Ольга Муромцева також, популяризуючи ідеї Шевельова, наголошувала на відчутних зв'язках його

з харківською традицією [12, с. 38]. Пізніше І. Муромцев схарактеризує іншу примітну рису шевельовської методології: «Окремої уваги тут потребують і такі деталі досліджуваних праць Ю. Ш., як бібліографічний апарат і цитування інших авторів. Генетична належність Ю. Ш. до класичної харківської школи з її обов'язковою вимогою висвітлення історії питання робить ці два компоненти його досліджень важливими, зокрема для опису історико-мовознавчих проблем» [11, с. 14].

Засвоєні замолоду й випробувані досвідом основи Потебневого психологічного історизму він сполучив із найдоладнішими напрацюваннями празьких структуралістів і виробив свою синтезовану методологію. Про себе науковець так і писав: «я не відкривач нових шляхів, в найкращому випадку я синтезатор» [22, с. 364]. До певної міри Шевельов є послідовником Потебні (в синтаксичних і фонологічних студіях), але також і Синявського в питаннях мовного унормування.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію

Список використаної літератури:

1. Багалій Д. Олександр Опанасович Потебня. *Червоний Шлях*. 1924. Ч. 4-5. С. 143–159.
2. Бойко Ю. Визначний вклад в українське мовознавство. [Рец.:] Юрій Шерех. Нарис сучасної української літературної мови. Наук. Т-во ім. Шевченка. Бібліотека українознавства, ч. 3. Вид-во «Молоде Життя», Мюнхен, 1951, 402 стор. Київ: *Журнал літератури і мистецтва*. 1952. Ч. 5–6. С. 302–308.
3. Булаховський Л. Мовознавець-мислитель. Українська література: місячник літератури, публіцистики, мистецтва. 1941. № 1-2. С. 186–192.
4. Грунський М. О. О. Потебня та сучасна синтакса. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1929. Кн. XXI–XXII [1928]. С. 161–172.
5. Калашник В. С. Науково-педагогічна діяльність Олекси Синявського в оцінці Юрія Шевельова. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Т. 137. Філологічні науки (Мовознавство). С. 122–125.
6. Каруник К. Питання пересемності в українській науковій традиції за Юрієм Шевельовим. *Матеріали III Міжнародної славістичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія: «Національні наукові традиції в слов'янському світі»* / За заг. ред. О. О. Маленко. Харків; Шумен: ХНПУ; ХІФТ, 2023. С. 89-96.
7. Каруник К. Потебніана Шевельовська на тлі потебніани радянської. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2014. Т. 15. С. 275–290.
8. Лисиченко Л., Лисиченко Т. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції. Харків, 2015.
9. Листування між подружжям Муромцевих і Юрієм Шевельовим (1990–2000 рр.). *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2014. Т. 15. С. 321–404.
10. Муромцев І. Юрій Шевельов – видатний учений сучасності. *Видатний філолог сучасності. Наукові виклади на честь 85-ліття Ю. Шевельова*. Харків: Око, 1996. С. 13–21.
11. Муромцев І. Ю. Шевельов – історик українського і світового мовознавства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 843: Серія Філологія. Вип. 55. С. 10–15.
12. Муромцева О. Про стиль лінгвістичних праць Ю. В. Шевельова. *Видатний філолог сучасності. Наукові виклади на честь 85-ліття Ю. Шевельова*. Харків: Око, 1996. С. 37–42.
13. Черемська О. С. Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (XIX – перша третина XX ст.): монографія. Харків: Видавець О. О. Савчук, 2020. 483 с.
14. Черемська О. Юрій Шевельов про харківську лінгвістичну школу 20-30 рр. XX ст. і формування стандарту української літературної мови. *Юрій Шевельов: учений-гуманітарій, дослідник української мови та літератури*. Харків, 2018. С. 41–54.

15. Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві. *Наукові записки НТШ*. 1962. Т. 173. С. 309–332.
16. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с.
17. Шевельов Ю. Олександр Потебня як мовознавець. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2014. Т. 15. С. 295–306.
18. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Мовознавство*. 1995. № 2–3. С. 3–9.
19. Шевельов Ю. Спроба реконструкції цілісного образу науковця. *Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти* / Упор. Ю. Шевельов. Нью-Йорк: УВАН у США, 1992. С. 7–46.
20. Шевельов Ю. Тридцять років життя у науці (Академік Л. А. Булаховський). *Соціалістична Харківщина*. 1941. № 8 (10 січня). С. 3.
21. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. Харків, 2017: Видавець О. Савчук. [Т.] 1: В Україні. 728 с.
22. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. Харків, 2021: Видавець О. Савчук. [Т.] 2: В Європі. Зустрічі з Романом Якобсоном. 896 с.
23. Шевчук Гр. Визначний український діяч: До роковин смерті О. Потебні (11.XII.1891). *Нова Україна*. 1941. Ч. 13 (25-26 грудня). С. 3–4.
24. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег, 1954.
25. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951.
26. Шерех Ю. Принципи й етапи большевицької мовної політики на Україні. *Сучасна Україна*. 1952. Ч. 14 (29 черв.). С. 9–10.
27. Шерех Ю. Кость Михальчук: 21.12.1840 – 7.4.1914. Вінніпег, 1952. 39 с.
28. Шерех Ю. Минуле, що лишається живим (Про діяльність київських мовознавців 20-их років). *Свобода. Український щоденник*. 1952. Ч. 330 (11 груд.). С. 3; Ч. 331 (12 груд.). С. 3.
29. Шерех Ю. Принципи й етапи большевицької політики щодо слов'янських мов в ССРСР (крім російської). *Свобода. Український щоденник*. 1947. Ч. 270 (19 лист.). С. 3; Ч. 271 (20 лист.). С. 3; Ч. 272 (21 лист.). С. 3; Ч. 273 (22 лист.). С. 3; Ч. 275 (25 лист.). С. 3; Ч. 277 (28 лист.). С. 3–4; Ч. 278 (29 лист.). С. 3.
30. Karunyk K. How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov. *Tradition and innovation in the History of Linguistics* / Ed. by C. Assunção, G. Fernandes, R. Kemmler. Münster: Nodus Publikationen, 2016. P. 165–175.
31. Sherech J. Kost' Mychal'čuk (1840–1914) als Dialektologe. *Orbis*. 1952. Vol. 1. No 1. P. 261–272.
32. Shevelov G. Y. Alexander Potebnja as a Linguist. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U. S.* 1956. Vol. 2–3. P. 1112–1127.

K. D. KARUNYK, PhD (philology),

Associate professor at the Department of the Ukrainian Studies

e-mail: karunyk@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3157-7833>

V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

GEORGE Y. SHEVELOV AND THE KHARKIV LINGUISTIC SCHOOL

The purpose. The paper is aimed to trace the methodological features of the Kharkiv linguistic school and, having compared them with George Y. Shevelov's linguistic approaches, to give comprehensive fundamentals that he reasonably represents this circle.

Approaches. The paper utilises the methods of linguistic historiography (namely the heuristic and hermeneutic methods) accompanied by comparative method and elements of epistemology.

Research achievements. On the basis of the studies on the Kharkiv linguistic (philological) school cultivated namely by G.Y. Shevelov himself, Lidia and Tetiana Lysychenko and Olga

Cherem'ska, a possibility to draw some, albeit not rather clear, criteria and methodological features of this realm has been managed. A comparative analysis of approaches in language standardization applied by Oleksa Syniavs'kyj and G. Y. Shevelov reveals evident parallels – this helps to distinguish one more criterion regarding the Kharkiv school, and certainly proves the scholarly cohesion between these two linguists. The similarity in Shevelov's and Potebnia's *modus operandi* ascertains the continuity of the scholarly thought, particularly in the history of language.

Conclusions. In their methodology the Kharkiv scholars manifest, on the one hand, “novelty”, “encyclopaedism”, “syncretism” (as O. Cherem'ska suggests), on the other hand, they accounted for the evolutionary trends toward both the language facts and the language standardization since they regarded a language as a changeable substance in historical and psychological facets; moreover they would prefer an objective look at the language phenomena rather than following dominating ideological or methodological biases of the epoch. All these traits are verified in Potebnia's, Syniavs'kyi's and Shevelov's research works, thus we can regard the latter as the partisan of his predecessors as well as a representative of the Kharkiv linguistic school.

Key words: *the Kharkiv linguistic school, linguistic approaches, approaches in language standardization, George Y. Shevelov, Oleksander Potebnia, Oleksa Syniavs'kyi.*

References

1. Bahalij D. Oleksandr Opanasovych Potebnia. *Chervonyi shliakh*. 1924. Issue. 4-5. P. 143–159. (In Ukrainian).
2. Boiko Yu. A remarkable contribution into the Ukrainian linguistics. *Kyiv: Journal of literature and arts*. 1952. Issue. 5–6. P. 302–308. (In Ukrainian).
3. Bulakhov's'kyi L. The linguist and the mastermind. *Ukrains'ka Literatura: a monthly of literature, newspaper and art writings*. 1941. №1-2. p. 186–192. (In Ukrainian).
4. Hruns'kyi M. O. O. Potebnia and modern syntax. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*. 1929. Vol. XXI–XXII [1928]. P. 161–172. (In Ukrainian).
5. Kalashnyk V. S. Scholarly and pedagogical activity of Oleksa Syniavs'kyi as regarded by George Y. Shevelov. *Naukovi zapysky NaUKMA*. 2012. Vol. 137. Philological studies (Linguistics). P. 122–125. (In Ukrainian).
6. Karunyk K. The question of continuity in the Ukrainian academic tradition according to George Y. Shevelov. *The proceedings of the III International conference of the Slavonic studies, honoring the saints Cyril and Methodius: «National academic traditions in Slavonic world»* / Ed. by O. O. Malenko. Kharkiv; Shumen, 2023. P. 89-96. (In Ukrainian).
7. Karunyk K. Shevelov's Potebniana vs. the Soviet Potebniana. *Zbirnyk Kharkivs'koho istoryko-filolohichnoho tovarystva*. 2014. Vol. 15. P. 275–290. (In Ukrainian).
8. Lysychenko L., Lysychenko T. The Kharkiv philological school. The linguistic traditions. Kharkiv, 2015. (In Ukrainian).
9. Correspondence between the Muromtsevs and George Y. Shevelov (1990–2000). *Zbirnyk Kharkivs'koho istoryko-filolohichnoho tovarystva*. 2014. Vol. 15. P. 321–404. (In Ukrainian).
10. Muromtsev I. Yurii Shevelov – a prominent scholar of nowadays. *The prominent philologist of nowadays. Scholarly contributions in honour of the 85th anniversary of Yu. Shevelov*. Kharkiv: Oho, 1996. P. 13–21. (In Ukrainian).
11. Muromtsev I. Yurii Shevelov – a historian of the Ukrainian linguistics. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu*. 2009. № 843: Series Philology. Issue 55. P. 10–15. (In Ukrainian).
12. Muromtseva O. On the style of the linguistic papers of George Y. Shevelov. *The prominent philologist of nowadays. Scholarly contributions in honour of the 85th anniversary of Yu. Shevelov*. Kharkiv: Oho, 1996. P. 37–42. (In Ukrainian).
13. Cherem'ska O. Foundation and development of the Kharkiv philological school (19th – the first third of the 20th cent.). Kharkiv, 2020. 483 p. (In Ukrainian).
14. Cherem'ska O. Yurii Shevelov on the Kharkiv linguistic school in the 1920-1930s and the the Ukrainian language standardization. *Yurii Shevelov: a scholar-humanitarian, a researcher of the Ukrainian language and literature*. Kharkiv, 2018. P. 41–54. (In Ukrainian).

15. Shevelov Yu. The generation of the 1920s in the Ukrainian linguistics. *Naukovi zapysky NTSh*. 1962. Vol. 173. P. 309–332. (In Ukrainian).
16. Shevelov Yu. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Kharkiv: Acta, 2002. 1054 p. (In Ukrainian).
17. Shevelov Yu. Oleksander Potebnia as a linguist. *Zbirnyk Kharkivs'koho istoryko-filolohichnoho tovarystva*. 2014. Vol. 15. P. 295–306. (In Ukrainian).
18. Shevelov Yu. Toward the criteria of the official Ukrainian spelling. *Movoznavstvo*. 1995. № 2–3. P. 3–9. (In Ukrainian).
19. Shevelov Yu. An attempt to reconstruct an entire image of the scholar. In: *Potebnia O. Language. Nationality. Denationalization. Papers and fragments* / Ed by. G. Y. Shevelov. New York, 1992. P. 7–46. (In Ukrainian).
20. Shevelov Yu. Thirty years of scholarly live (Academician L. A. Bulakhovs'kyi). *Sotsialistychna Kharkivshchyna*. 1941. № 8. P. 3. (In Ukrainian).
21. Shevelov Yu. Ja – mene – meni... (and around). Memoirs. Kharkiv, 2017: Publisher O. Savchuk. [Vol.] 1: In Ukraine. 728 p. (In Ukrainian).
22. Shevelov Yu. Ja – mene – meni... (and around). Memoirs. Kharkiv, 2021: Publisher O. Savchuk. [Vol.] 2: In Europe. Meeting with Roman Jakobson. 728 p. (In Ukrainian).
23. Shevchuk Hr. A prominent Ukrainian scholar: In memory of O. Potebnia (11.XII.1891). *Nova Ukrajina*. 1941. No. 13. P. 3–4. (In Ukrainian).
24. Sherekh Yu. Vsevolod Hantsov. Olena Kurylo. Winnipeg, 1954. (In Ukrainian).
25. Sherekh Yu. An outline of the modern Ukrainian language. Munich, 1951. (In Ukrainian).
26. Sherekh Yu. The principles and stages of the Bolsheviks language policy in the Ukraine. *Suchasna Ukrajina*. 1952. No. 14. P. 9–10. (In Ukrainian).
27. Sherekh Yu. Kost' Mykhal'chuk: 21.12.1840 – 7.4.1914. Winnipeg, 1952. 39 p. (In Ukrainian).
28. Sherekh Yu. The past which is still alive (About the activity of the Kyiv linguists of the 1920s). *Svoboda*. 1952. Nos. 330-331. (In Ukrainian).
29. Sherekh Yu. The principles and stages of the Bolsheviks language policy toward the Slavs in the USSR (except the Russian language). *Svoboda*. 1947. Nos. 270-273, 275, 277-278. (In Ukrainian).
30. Karunyk K. How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov. *Tradition and innovation in the History of Linguistics* / Ed. by C. Assunção, G. Fernandes, R. Kemmler. Münster: Nodus Publikationen, 2016. P. 165–175.
31. Sherech J. Kost' Mychal'čuk (1840–1914) als Dialektologe. *Orbis*. 1952. Vol. 1. No 1. P. 261-272.
32. Shevelov G. Y. Alexander Potebnja as a Linguist. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U. S.* 1956. Vol. 2–3. P. 1112–1127.

Текст надійшов до редакції 24.01.2023. / The text was received by the editors 12.02.2023.

Текст затверджено до друку 24.01.2023. / The text is recommended for printing 12.02.2023.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-06>

УДК 930.1:94(100«653»):001.817(477«2012/2023»)

M. Ye. DOMANOVSKA, PhD (History),

Ukrainian Studies Department,

e-mail: marina.domanovska@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

V. N. Karazin Kharkiv National University,

4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

BYZANTINE STUDIES IN UKRAINIAN SCHOLARS' DISSERTATIONS, 2012–2023 (NON-HISTORICAL SCIENCES)

The article reviews the dissertations on Byzantine studies, which have been defended in Ukraine over 2012–2023 in non-historical specializations (Aesthetics, Musicology, Theory and History of Culture, Pedagogy, Fine Arts, Religious Studies). Byzantine studies in Ukraine recently have started to develop in institutional centers, among which are the National University 'Kyiv-Mohyla Academy,' M. P. Drahomanov National Pedagogical University, M. V. Lysenko Lviv National Academy of Music (where a school of research in the history of Byzantine music has taken shape under the leadership of Yuri Yasinovsky), Lviv National Academy of the Arts, A. V. Nezhdanova Odesa National Academy of Music, I. P. Kotliarevsky Kharkiv National University of the Arts, Kharkiv State Academy of Design and the Arts, etc. The range of dissertations of an interdisciplinary nature is expanding, in particular, historical, theological, historical and philosophical topics are gaining popularity, and art criticism and musicology are becoming popular.

The review points out, that the number of dissertations on non-historical Byzantine studies has increased in comparison with the previous period 2007–2011 and even after full-scale invasion of Russian Federation into Ukraine, and our scientists continue studying such complex interdisciplinary issues. The studies presented in the review are original, based on the latest methods and achievements of world science, and they determine further vectors of the development of Ukrainian Byzantine studies in the near future.

Key words: *Byzantine studies, non-historical Byzantine studies, dissertation research, 2012–2023.*

Як цитувати: Домановська М. Є Візантиністика в дисертаційних студіях науковців України, 2012–2023 (неісторичні науки). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2023. Вип. 36. С. 55-67. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-06>

In cites: Domanovska M. Ye. (2023). Byzantine studies in Ukrainian scholars' dissertations, 2012–2023 (non-historical sciences). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 36, (55-67), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-06> (in Ukrainian)

This overview⁶ continues an earlier publication in which we attempted to briefly analyze the body of dissertations defended by Ukrainian Byzantine scholars during 2012–2022 in historical specializations within the field of ‘historical sciences,’ as well as review essays on dissertation-level studies in Byzantine subjects defended in Ukraine from 2007 to 2011 [4; 5; 6].

The last decade has witnessed a fall in the production of history dissertations in Byzantine studies; however, a notable phenomenon has been the appearance of a significant number of dissertations in Byzantine subjects defended in non-historical specializations (Aesthetics, Musicology, Theory and History of Culture, Pedagogy, Fine Arts, Religious Studies). Scholars are increasingly exploring Byzantine music, icon painting, monumental and decorative art, aesthetics and religious philosophy, the legacy of Ukrainian art historians, and the like [4, p. 91].

Understanding the importance of bringing this body of research in non-historical specializations into the institutional orbit of Byzantine studies, we should note that this essay will probably not cover all the works in this vast area. However, those left out will certainly be considered in subsequent reviews. The Byzantine studies dissertations defended in non-historical specializations during 2012–2022 can be broken down into several groups: Byzantine religious philosophy and theology, Byzantine music, fine and decorative arts, art history, and history of literature.

The group ‘Byzantine religious philosophy and theology’ includes the doctoral dissertation of Andriy Tsarenok [20], Candidate’s theses of Yevhenia Chornomorets [21] and Mykhailo Khromyak [19], and dissertation of Taras Tymo – one of the few Doctors of Theology in Ukraine whose degree of *Sacrae Theologiae Doctoratus* has international and ecclesiastical recognition [3].

Andriy Tsarenok’s doctoral dissertation “The Aesthetic Dimensions of Byzantine Asceticism” was defended in 2019 in the specialization 09.00.08 – Aesthetics. It analyzes the aesthetic potential of the Byzantine ascetic tradition [20]. The author distills and systematically investigates the main philosophical and aesthetic aspects of ascetic teachings that developed in different periods of Byzantine history, and clarifies the influence of Byzantine implicit aesthetics on the aesthetic thought of Kyivan Rus’. Based on the analysis of the works of Antony the Great, Athanasius the Great, Ephrem the Syrian, Basil the Great, Cyril of Jerusalem, Gregory of Nyssa, John Chrysostom, and others, Andriy Tsarenok posits the existence in Byzantium of a religious-aesthetic doctrine consistent in its basic postulates, which he defines as a patristic, or ascetic, aesthetics. He further stresses the presence of the aesthetic dimension of Byzantine asceticism in the spiritual culture of Kyivan Rus’ [20, p. 3, 27–30].

The Candidate’s thesis of Yevhenia Chornomorets “The Theoretical Foundations of the Christian-Neoplatonic Aesthetics of Maximus the Confessor: Historical and Philosophical Analysis” was defended in 2019 in the specialization 09.00.05 – History of Philosophy. The researcher explores in depth and summarizes the main principles and features of the Christian-Neoplatonic aesthetics of the Byzantine theologian, philosopher, and Church Father Maximus the Confessor [21]. She focuses particularly on its impact on the theory of icon veneration in Byzantium. The dissertation emphasizes a direct connection between Maximus the Confessor’s teaching on the symbol and the Neoplatonism of Iamblichus and Proclus. Yevhenia Chornomorets also considers John Damascene’s doctrine of icon veneration, which largely shaped the Byzantine understanding of symbolism in general. She argues in her conclusions that the use of theories concerning the ontological foundations of symbolism by icon worshipers was fundamentally Neoplatonic and represented part of the debate with Christian Platonism, which denied the sacral role of sensual symbols and advocated the need for pure spiritualism [21, p. 3–4, 13–15].

---

⁶ The study was completed with the support of the following grant programs: the Dumbarton Oaks Mentorship Program and Research Grants for Scholars Affected by the Conflict in Ukraine (2022, Washington DC, USA) and the Shevchenko Emergency Fund to support Ukrainian scholars and artists displaced by war (Shevchenko Scientific Society, New York, USA). We are grateful to our American colleagues for their support during the ongoing Russian-Ukrainian War.

Mykhailo Khromyak's Candidate's thesis "Reception of Gregory of Nyssa's Personalism in Modern Theology" was defended in 2019 in the specialization 09.00.14 – Theology. Deftly combining a religious and historical-philosophical approaches, the researcher shows cases the techniques of theological hermeneutics in his analysis of personalism and man's personalistic attitude towards God. The object of the study is the oeuvre of Gregory of Nyssa, one of the brightest representatives of Byzantine Neoplatonism, as well as the reception of his teachings in modern Orthodox and Catholic philosophical theology [19, p. 3].

The author argues that the 'third reduction' and the concept of givenness in phenomenology, as well as the doctrine of epectasy and apophatic 'entry into darkness' in the theology of Gregory of Nyssa, became means to overcome the metaphysical discourse in Christian theology. Mykhailo Khromyak observes that modern theoaesthetics, which criticizes rationalist ontotheological systems as unable to adequately represent theological discourse, is based in particular on the theological ideas of Gregory of Nyssa [19, p. 11–14].

In June 2023 at the Ukrainian Catholic University (Lviv), *Taras Tymo defended his thesis for the degree of Doctor of Theology on "The Mystery of Theology. The Teaching of Symeon the New Theologian on the Trinity and the Nature of Theology in His Polemical Works."* The study is devoted to hitherto little-studied aspects of the teaching of Symeon the New Theologian (944–1022), a prominent Byzantine mystic and spiritual writer. The author examines two closely related subjects – triadology and the doctrine of the nature of doctrine as developed by Symeon in the context of his polemic with Stephen of Nicomedia. Taras Tymo is one of the best Ukrainian translators of theological works from Medieval Greek, including theological hymns and poetry. As part of his dissertation project, he translated texts by Simeon the New Theologian into Ukrainian for the first time. Taras Tymo is also an original and distinctive academic theologian, able to generate new theological meanings, form a fresh voice of modern Ukrainian theological scholarship, and give a start to a Ukrainian theological school [3]. We can only regret that the dissertation is not more generally available to the public, and hope that it will be published as a monograph.

The dissertations of Ihor Sakhno [16], Maryna Lebedynska [9], Yevhenia Lazarevych [8], Ivan Mishchenko [11], and Anastasia Pater [12] belong to the group of studies on 'Byzantine music.' *Ihor Sakhno's Candidate's thesis "Byzantine Liturgical Chant Today: The Relationship between the Oral and Written Traditions" was defended in 2013 in the specialization 17.00.03 – Musicology [16].* The author rightly notes that, at the time of the study, there was very little research on Byzantine music in Ukraine. Ihor Sakhno focuses on describing and systematizing Byzantine chants, defining the basic features of their performance, and analyzing the relationship between melodies recorded in neumatic notation and the practice of singing [16, p. 4]. He stresses the presence of rhythmic and pitch parameters of intonation in the Eastern Christian tradition of liturgical singing, and considers the ways in which authentic performance exhibits a palette of melismatic ornamentation which, however, is not represented in neumatic notation. Ihor Sakhno also considers the functioning of the Byzantine tradition of liturgical singing in today's Ukraine and summarizes the local experience of mastering Byzantine canonical chant in Kharkiv and the region [16, p. 10–11].

The Candidate's thesis of Maryna Lebedynska "The Byzantine Tradition of Musical Education in the Church Ritual Practices of Kyivan Rus'" was defended in the specialization 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy [9]. The goals of the work is to identify the Byzantine traditions of musical education in the church ritual practices of Kyivan Rus' and to consider the possible ways of using this historical-pedagogical experience today [9, p. 17]. This formulation is questionable, especially in combination with statements about the exceptional importance of choral church music in the moral education of Christians in Byzantium and Kyivan Rus' and the uncertainty regarding Christian musical education as a consolidating factor at the current stage of reforming the national education system. Maryna Lebedynska also repeatedly stresses that music was a mandatory discipline at all levels of education in Byzantium and Kyivan Rus', while it lacks this status in the system of higher professional education in modern Ukraine. The author, who is a specialist in neither Byzantine nor medieval studies, understands the issue of topic relevance literally, repeatedly asserting

a direct connection between Byzantium and Rus' on the one hand and independent Ukraine on the other and often resorting to modernization of the early medieval material.

The researcher also commits serious errors, for example, in the classification of sources, wrongly distinguishing between sources and literature according to the principle of 'published' versus 'archival.' The dissertation includes a large number of appendices, but there is no list of them, and the appendices themselves, as a rule, lack references [9, p. 233–235, 236, 238, 241–244, 247, 248, 249]. Further, the author does not cite most of the appendices in the body of her work [9, p. 233–249]. She is not familiar with widely available recent Ukrainian works in Byzantine studies, including the textbooks and anthologies by Serhiy Sorochan, Leontiy Voitovych, and others. Thus, the only pedagogy dissertation on a Byzantium-related subject unfortunately suffers from many shortcomings. *The Candidate's thesis of Yevhenia Lazarevych "M. Antonovych's Byzantine Choir in the Context of the Practice of European Choral Performance in the Second Half of the 20th Century" was defended in 2018 in the specialization 17.00.03 – Musicology [8].* The work focuses on the performance tradition of the ancient sacred music of the Western and Eastern rites and its development in the second half of the 20th century as a component of the Ukrainian tradition of church music [8]. It is significant that M. Antonovych's choir was created and based in the Netherlands; it thus represents a unique phenomenon of the closest possible approximation to the traditional prototype of the performance of Ukrainian liturgical works not by bearers of this tradition, but by Dutch performers [8, p. 1, 16].

The most important sections of the dissertation from the point of view of Byzantine studies are those in which Lazarevych considers the chant tradition of Kyiv Pechersk Lavra as one of the sources of the liturgical performance practice of the Byzantine Choir, as well as defines the singing of the liturgy of the Byzantine rite as the main component of the choir's repertoire. The researcher also establishes that the training of the choir's performers necessarily involved not just familiarity with, but a scholarly study of, Byzantine liturgical music, which eventually brought them as close as possible to the authentic performance of works in this tradition [8, p. 8, 10, 11, 14].

Ivan Mishchenko's Candidate's thesis "Musical and Stylistic Features of the Development of Byzantine, Slavic-Rus', and Ukrainian Monody (The Case of the Stichera Idiomela of the Transfiguration)" was defended in the specialization 17.00.03 – Musicology in 2019. The chronological range of the study covers the period of the birth and formation of Byzantine hymnography (4th to 12th centuries) and its Slavic and Ukrainian receptions (11th to 17th centuries), as well as the modern practice of the Greek Orthodox Church (19th to 21st centuries) [11, p. 2]. Based on the latest research on the history and theory of Byzantine and Ukrainian music and a large number of Byzantine and Slavic sources, the author traces the evolution of the historiographical studies of Byzantine neumatic notation; analyzes Byzantine musical models of the stichera idiomela of the Transfiguration in retrospective; defines the basic principles of the Byzantine octoechos system in the context of theory and performance practice and the stylistic features of the stichera idiomela based on the evidence of Byzantine, Slavic-Rus', and Ukrainian monody; and introduces Byzantine musical texts from the collections of the V. Stefanyk Lviv Library, the National Library of Greece, and the Vlatades Monastery in Thessaloniki [11, p 2–3, 8, 9, 11–12].

The dissertation analyzes the basic principles of the Greek-Byzantine and Slavic-Rus' octoechos system and outlines the evolution of Byzantine semiography. Ivan Mishchenko traces the paths of the Slavic-Rus' reception of Byzantine chant, uses the stichera idiomela of the Transfiguration to explore the different traditions of reading neumatic notation, and considers the construction of the stichera idiomela of the Transfiguration, which opens up new possibilities not only for the study of the formal principles of Byzantine chant, but also for the detailed reading of individual musical compositions [11, p. 11–12].

Anastasia Pater's dissertation for the degree of Doctor of Philosophy on the "Performative Dimensions of Ukrainian Sacral Music" was defended in 2021 in the specialization 025 – Musicology [12]. Subsection 1.3, considering "Byzantine Culture as a Source of Ukrainian Sacral Chant," is of particular importance for Byzantine studies [12, p. 41–56]. The researcher focuses on the fact that Byzantine hesychasm was the basis for Ukrainian sacral music at all historical stages of its

development – from monody to the work of modern composers – as it embodies the feeling of God’s omnipresence. Traditional Rus’ irmologic singing, with its essential features of restraint, calmness, severity, epic majesty, and detachment from emotions, embodied the best traditions of Byzantine aesthetics [12, p. 4, 5]. In the liturgical tradition, music, represented by two main types, psalmody and antiphonal singing, is called upon to glorify God and convey the holiness of God’s Word to the faithful. The Fathers of the Church viewed antiphonal singing as a particularly sublime element of liturgy, as it symbolically creates a feeling of a joint celebration of heavenly and earthly forces. Elements of psalmody and principles of antiphonal alternation underlie the melodic thematism of church music into the present day. In the Baroque era, modern Greek and Balkan Slavic monody, which also had Byzantine liturgical patterns as their basis, spread in Ukrainian musical culture [12, p. 42–46].

We should note that Anastasia Pater sets extremely broad chronological boundaries for her work (from antiquity to modern times), which makes a thorough analysis of each stage in the evolution of the performative tradition of Ukrainian music impossible. The author, who is dealing with not just a musicological, but also a historical subject, unfortunately does not distinguish between sources and academic literature. The entire list of materials used in the work is designated as ‘sources,’ which are grouped not by content, as is customary in modern historical scholarship, but by medium or location (for example, archival and electronic). Further, the distinction between ‘printed sources’ and ‘electronic sources’ is not particularly productive, since the list of electronic sources also includes some published articles and books [12, p. 198–222]. In our view, it would have been appropriate to assign to one group the audio and video recordings, written sources, sheet music, and the like, and to another group – historical and musicological works (analytical materials). Another category includes dissertations with a Byzantine component defended in the fields of ‘fine arts’ and ‘religious studies.’

In 2015, Alyona Simonova defended her Candidate’s thesis on “Byzantine Traditions in Orthodox Church Painting in Contemporary Ukraine (Late 20th and Early 21st Centuries),” specialization 17.00.05 – Fine Arts [17]. The researcher analyzes the concept of the Byzantine pictorial system and its components, examines specificities of artistic development across the countries of the Byzantine circle and Ukraine, and focuses particularly on the revival of Byzantine traditions in modern church painting in Ukraine and on connections between modern schools of church painting and sub-traditions of Byzantine church iconography (ancient Rus’, Serbian, Georgian, and others) [17, p. 4–5].

Alyona Simonova argues that there are three main traditions of church painting in modern Ukraine: academicism, the Ukrainian Baroque, and Byzantine-Balkan style; a combination of several styles is also typical [17, p. 17]. The author notes that the uniqueness of the achievements of Byzantine decoration and their use in modern practice is evident in the ability to arrange ensemble components and combine standardized compositions. Continuers of the Byzantine icon painting tradition are faced with the problem of combining worldview, theology, and artistic process. Important are such questions as the relationship between architecture and wall painting, the correct approach to the study of the monumental church painting of the past, revival of various artistic styles, stylization and eclecticism in modern iconography, and the creation of new iconographies and new styles. Alyona Simonova emphasizes that in technical matters modern masters of church painting imitate and reconstruct old Byzantine traditions, while utilizing the latest materials and technologies [17, p. 16–18].

Nadiya Rusko’s Candidate’s thesis “Galician Icon Painting in the Late 19th to Early 20th Centuries: Philosophical and Religious Context” was defended in 2015 in the specialization 09.00.11 – Religious Studies [15]. The work focuses on the concept of ‘neo-Byzantism’ as one of the key elements of Galician sacral art in the late 19th and early 20th centuries. According to the author, the imagery of Galician icon painting embodies the archetypes, typical for Byzantine iconography, of the ‘anima’ (images of Jesus Christ and Mother of God), the ‘Great Mother’ (mother-protectress, Oranta, Protecting Veil of Our Lady), and the ‘shadow,’ by which we understand the overcoming of evil (Saint George the Dragon Slayer, Saint Michael the Taxiarch), as well as the ‘World Tree’ [15, p. 109,

115]. Medieval, baroque, and classicist traditions of the iconographic art of Galicia began to be combined in the late 19th century with a new style – modernism. Elements of the European style appeared in local icon painting; personalities of Ukrainian history and events of the Cossack era and struggles for national liberation began to be depicted on church walls. For the first time in the history of Ukrainian culture and church art, Romanticism, Byzantism, and the Ukrainian folk tradition come together; the spiritual and the national merged in synthesis, and icon painting acquired a patriotic meaning [15, p. 169].

Analyzing the ‘neo-Byzantine’ iconography of Galicia, Nadia Rusko argues that Ukrainian artists introduced new features of their own into the established iconographic norms and models. In her view, neo-Byzantine icons are syncretic, combining ancient Byzantine models with Ukrainian tradition. Such icons were created on the national spiritual and cultural basis, going back to pre-Christian times; they incorporated themes from folk festive songs, such as carols and *shchedrivkas*, important for the national self-identification of Galicians [15, p. 169–170].

Mykhailo Pryimych’s doctoral dissertation “Church Painting in Transcarpathia, Second Half of the 18th to First Half of the 20th Centuries: Folk Tradition, Byzantine Canonicity, and Influences of Western European Art” was defended in 2018 in the specialization 17.00.05 – Fine Arts [14]. In subsection 2.3, “The Byzantine Tradition as a Feature of Cultural Identity,” the author argues that the hubs of the spread of the indirect influence of the Byzantine artistic tradition on the church art of Transcarpathia and of the borrowing by local artists of established schemes of post-Byzantine iconography in the 17th and 18th centuries there were the religious centers of Przemyśl (Poland) and Suceava (Romania). The oldest example of Byzantine iconography in Transcarpathia is the icon of the Archangel Michael from the village of Krainykovo, Khust district (16th century) [14, p. 10]. Subsection 2.4 is devoted to meta-Byzantine artistic forms in the context of cultural and educational development in the diocese of Mukachevo [14, p. 10–11]. Mykhailo Pryimych singles out a large group of 18th-century icons that probably represent the last stage in the evolution of meta-Byzantine iconography in Transcarpathia. According to the author, the icon painting of this school, which is widely represented across Galicia (for example, the icons from the church of St. Archangel Michael in the village of Tysovets, Skoliv district, Lviv region), forms a single area with the forms found in the southern slopes of the Ukrainian Carpathians [14, p. 10]. This tradition is distinguished mainly by linear modeling, exaggeration of the facial part in relation to the cranial part, and the background that is often decorated with floral ornament embossed on the levkas and covered with silvering or gilding [14, p. 11].

Mykhailo Pryimych shows that the basis of Transcarpathian church painting was Byzantine iconography, interpreted by folk masters through simplification and ornamentalization. Meta-Byzantine artistic forms persisted almost until the end of the 18th century, which time marks the spread of compositions created by professional artists and oriented towards baroque art [14, p. 25]. *Taras Lesiv defended his Candidate’s thesis “Iconography in Galicia, Late 19th to Early 21st Centuries: Artistic Image and Theoretical Discourse” in 2021, in the specialization 17.00.05 – Fine Arts [10].* In addition to the study’s other aims, the researcher set out to analyze the idea of Byzantism in the Greek Catholic Church and its influence on the iconography of Galicia in the interwar period. The return to the Byzantine tradition of icon painting, according to the author, is closely connected with various manifestations of the national consciousness and Eastern Christian identity of its practitioners and theorists [10, p. 2–4].

Taras Lesiv emphasizes that Christian art in the Ukrainian lands was open to intellectual and artistic trends that came here from both the East and the West. Until the second half of the 18th century, church painting in Galicia followed the Byzantine program. However, under the influence of Western European Classicism and academicism, the Byzantine tradition of icon painting was gradually marginalized. The symbolism of the icon, its abstract artistic and pictorial language was replaced by a realistic interpretation of images [10, p. 7–8].

The dissertation considers the theoretical discourse of icon painting and the imagery of Galician icons in the late 19th to early 21st centuries. Drawing on a broad source base of iconographic works and theoretical writings (religious texts, church documents, sermons, interviews), the author

outlines the stages and features of the development of the Eastern Christian icon painting tradition in Galicia, analyzes the influence of the national discourse on this tradition, and investigates the stylistic features of icon painting and the influence of the aesthetics of modernism and postmodernism on the work of the region's icon painters. The study explores the traditional and innovative strategies manifest in the development of the iconographic tradition of Galicia in the late 19th to early 21st centuries, considers works of iconographic art that have not previously been the subject of art historical study, and attributes and clarifies the authorship of several works from the first half of the 20th century. Taras Lesiv further considers the impact of the discussions surrounding ritual in the Greek Catholic Church on the icon painting tradition and compares the works of artists representing the oriental and occidental approaches to icon painting [10, p. 14–18].

The dissertation for the degree of Doctor of Philosophy by Oleksandra Barbalat on “The Byzantine-Kyivan Rus’ Goldsmithing Tradition in the Jewelry Art of Today’s Ukraine” was defended in 2023 in the specialization 023 – Fine Arts, Decorative Arts, and Restoration [1]. The author is a well-known researcher and popularizer of Ukrainian jewelry art and organizer and participant of numerous exhibitions and cultural events. The work analyzes an exhaustive body of research and a selection of jewelry from many Ukrainian and foreign collections remarkable for both number and variety. The second chapter of the dissertation is dedicated to the Byzantine tradition of jewelry making. Here, Oleksandra Barbalat classifies artifacts of Byzantine goldsmithing art according to their functional purpose and form and characterizes the properties of precious materials used in Byzantine jewelry and its stylistics, symbolism, and technology. In addition, the author gives considerable attention to identifying the local centers of jewelry production in Byzantium and routes for the supply of raw materials [1, p. 63–134].

The researcher analyzes in detail the reception of the Byzantine jewelry tradition in Kyivan Rus’ and modern Ukraine and explores the iconographic principles underlying modern jewelry art. Oleksandra Barbalat also considers the evolution of the leading schools of fine metal-working in Ukraine, describes in detail the technological aspects of the industry, and puts forward ideas for the improvement of educational programs in this type of decorative and applied art [1, p. 21–22]. The work is accompanied by a detailed glossary with explanation of terms, as well as numerous illustrated appendices. It is characterized by thoroughness and elegance of academic writing and features unique materials [1, p. 249–266]. It is actually the first study in Ukraine that offers an in-depth analysis of the Byzantine-Rus’ goldsmithing tradition and its reflection in the jewelry art of modern Ukraine. The group of dissertations that we may categorize as ‘historiography and theory of art history’ includes those by Svitlana Ivanenko [7] and Alla Sokolova [18].

Svitlana Ivanenko defended her Candidate’s thesis “Ukrainian Art in the Scholarship of the Kharkiv School of Art History, First Third of the 20th century” in 2018, in the specialization 26.00.01 – Theory and History of Culture [7]. The researcher analyzes the representation of Ukrainian art in the scholarly legacy of Kharkiv art historians, uncovers little-known facts from the history of the Kharkiv school of art history, and identifies the range of subjects that attracted particular scholarly attention in the late 19th and first third of the 20th centuries. Svitlana Ivanenko rightly points out that the scholars of the ‘elder generation’ of art historians (Oleksandr Kyrpychnykov, Yehor Redin, Mykola Sumtsov, Oleksandr Biletsky, Fedir Shmit) focused primarily on the exploration of ancient Rus’ and later medieval art from the standpoint of Byzantine studies [7, p. 3].

She argues that it was the scholars of this generation who developed an interest in Ukrainian art, while also departing from the positivism they were familiar with, striving for clarification of chronology and systematization, and turning to theoretical issues [7, p. 3, 104]. The researcher pays considerable attention to the study of the art historical legacy of the students of Fedir Shmit, who greatly enriched Ukrainian art history. The main directions of their work were the study of ancient Rus’ art, Ukrainian art of the later Middle Ages and 17th to 19th centuries, Ukrainian decorative, applied, and folk art of the 20th century, and the artistic process of the early 20th century [7, p. 106–120].

Svitlana Ivanenko develops a new periodization of the history of the Kharkiv School of art history [7, p. 185–186], introduces little-known archival materials, and generally offers the first

general study of an important and relatively neglected subject that has a direct connection with Byzantine studies in Ukraine in the first third of the 20th century.

Alla Sokolova's dissertation for the degree of Doctor of Art History "The Byzantine-Chivalric Phenomenon in the Religious and Cultural Traditions of Britain-England and Rus'-Ukraine" was defended in 2021 in the specialization 26.00.01 – Theory and History of Culture (Art History) [18]. The author draws bold parallels and identifies contacts between the 'island' culture of Britain-England and mainland Ukraine. The author's attention is drawn to certain Renaissance-Baroque components in 17th-century culture (the 'Shakespearean' and 'Mohyla' eras) and the historical synchronicity of the processes of cultural flourishing during the first half of the 17th century in Britain-England and Rus'-Ukraine, including the Cromwellian revolution in England and the anti-Polish war in Ukraine and the short-lived political and cultural stability during the English Restoration, which can be compared with the period of the late 17th and early 18th centuries when Ukraine, as part of Muscovy, maintained military and political autonomy and independent cultural significance. Sokolova seeks to bring to light the long-term contacts between Britain-England and Rus'-Ukraine starting with the shared Byzantine-Christian foundations of the undivided church and until the 19th century, based on the chivalric-aristocratic internal cultural relations in each of these nations [18, p. 18–20].

According to Alla Sokolova, the dissertation raises for the first time the problem of correlation between the cultural achievements of Britain-England and Rus'-Ukraine from the pre-Christian times through the Middle Ages and up to and including the 18th century, shaped by the Orthodox-Byzantine traditions of the Undivided Church, which took root in Britain during the 4th to 5th centuries and in Rus' in the 9th to 10th centuries and contributed to the formation of the Oxford movement in the 19th and Russophilism in the 20th century [18, p. 26–27].

The author puts an emphasis on the contacts between Britain, Rus', and Byzantium before and after the Norman conquests and throws light on the role of British-Celtic missionaries in the baptism of Rus', which influenced the musical instrumentalism of Rus' Orthodoxy and the hermitic principle of spiritual service in the Pechersk Lavra, as well as shaped the traditions of scholarly British monasticism for the Western and Eastern Rus' churches [18, p. 28].

Alla Sokolova describes in detail the intense cultural activity of the imperial court and aristocratic circles of Byzantium, which she compares with the hierarchical principles of the royal court and aristocracy of Britain-England and Rus'-Ukraine, where there existed a clear understanding of the monarchical essence of imperial power as the unity of spiritual and political factors on the one hand and of military republicanism for the patrician and chivalric circles on the other [18, p. 105–108]. The author traced the roots of the work of Hryhoriy Skovoroda to the monastic and missionary pursuits of 'travelling scholars' in Britain and Ireland and to the itinerant and poetic service of the bards that, starting in the 11th century, emigrated to Byzantium and spread across Orthodox countries, disseminating Greek-Byzantine knowledge in the Slavic world of the Renaissance era [18, p. 160–162, 394].

The author stresses the presence of common features in the musical instrumentalism of Britain and Rus'-Ukraine, particularly in the legacy of the fili in Britain-Ireland and kobzars-bandurists in Ukraine. She also compares the origin of the English masque and Ukrainian vechornytsi (evening entertainments) in Druid gatherings, the pagan celebration of the Saturnalia, and the proto-salons of Byzantine court banquets and philosophical gatherings of aristocrats. She further draws parallels between the military-commercial operations of the Ukrainian chumaks and similar activities of medieval crusading knights [18, p. 398, 405–406].

Overall, Alla Sokolova offers a rich, wide-ranging, and deeply innovative study. The work is full of information that until now has not figured in scholarship on culture, art, and history, and generalizations that often go against the stereotypical perceptions of England and Ukraine.

Dissertations on the history of literature also sometimes feature Byzantine themes. This group includes the works of Olha Bihun [2] and Olena Peleshenko [13].

Olha Bihun defended her doctoral dissertation "The Ambivalence of Byzantism in the Work of Taras Shevchenko" in 2015, in the specializations 10.01.05 – Comparative Literature and 10.01.01

– *Ukrainian Literature* [2]. Discussing the relevance of her study, the author focuses on the fact that two contradictory trends meet in the work of Taras Shevchenko. On the one hand, many sources and typological correlates behind his texts (the iconic paradigm of the symbol, Christian ethics and aesthetics, the concepts of ‘holiness’ and ‘communion,’ the images of the book and the house of worship, the concept of ‘knowledge,’ the Church Slavonic language, the mythologem of the ‘word,’ and more) were formed under the influence of Byzantism. On the other hand, in Shevchenko’s conscious engagement with the concept of ‘Byzantism’ as a socio-cultural paradigm, symbols of the ‘alien’ prevail. Thus Byzantism in Shevchenko’s work is characterized by a fundamental ambivalence [2, p. 3].

The author explores the dialogue between Shevchenko and Kyivan-Rus’ culture by involving a wide range of liturgical and spiritual literature, particularly Eastern Christian patristics, as well as painting (iconography), architecture, and more. This helps to make better sense of the ideological and aesthetic content of Shevchenko’s work, inseparably linked with the Byzantine cultural heritage. Further, analysis of the socio-political aspect of the concept of ‘Byzantism’ also extends our understanding of the semantic horizons of Shevchenko’s worldview and the images and symbols that pervade his oeuvre [2, p. 4]. A multifaceted reading of the Byzantine intentions in the work of Shevchenko brings to light ideas received from outside and their artistic reception, and reveals an immanent layer of Byzantine tradition in the Ukrainian literature of earlier periods.

The researcher identifies the sources of Shevchenko’s ideas about Byzantism and analyzes in detail the functioning of artistic images relating to the subject of ‘Byzantism.’ She outlines the Shevchenkavian aesthetic and ethical paradigms in accordance with the Christian exegesis of the Eastern rite and explores the typological correspondences associated with Byzantine cultural and civilizational influence in the works of Shevchenko and Old Ukrainian literature [2, p. 38–39].

In 2023, Olena Peleshenko defended a dissertation for the degree of Doctor of Philosophy on “*Voyage to Paradise as a Genre of Medieval Ukrainian Literature*” in the specialization 035 – *Philology* [13]. The work considers the genre structure of the corpus of Christian apocrypha of early Byzantine origin, in particular *The Voyage of Agapius to Paradise*, *The Voyage of Zosima to the Rahmans*, and *The Tale of Macarius the Roman*. The recognizable themes and morphology of ‘journeying to Paradise’ crystallized throughout the Middle Ages. The ‘Paradise’ apocrypha began to be translated into Church Slavonic in the 12th century, and were assimilated by Ukrainian medieval literature as an independent genre no later than the 15th century [13, p. 19–21].

Olena Peleshenko draws on the Byzantine ‘Paradise’ apocrypha and Ukrainian medieval tales of pilgrimages to Paradise to propose and test her own epistemological theory of genres. She for the first time attempts to solve the problem of the genre nature of the voyages to Paradise through the prism of Jacques Derrida’s theory of ‘trace’ [13, p. 6, 40 – 42, 62]. The corpus of texts that includes *The Voyage of Agapius to Paradise*, *The Voyage of Zosima to the Rahmans*, and *The Tale of Macarius the Roman* is defined as an autonomous literary taxonomic unit and characterized at the morphological and thematological levels; its functioning in Byzantine donor-culture is described and the specificity of its reception by the genre system of Old Ukrainian literature and folklore is explored. The voyages to Paradise are compared to their Western European counterpart – the genre of the medieval Irish imram [13, p. 177–182].

The author demonstrates that the genre structures of the voyages to Paradise are determined by the trace of the continuous overlapping of various codes: pilgrimages, lives of saints, post-Homeric ‘odysseys,’ patericons, geographical treatises of the Antiquity, and medieval utopias, which at the points of intersection create new hubs of semiosis. Olena Peleshenko explores the mechanisms of the reception of the image-motif complexes of the apocrypha about the journey to ‘Eden regained’ in the Middle Ages, and offers a thorough textological analysis of the translation strategies of their Ukrainian versions. From the point of view of comparative genology, the author proves that the imrams (including *The Voyage of St. Brendan*) and Byzantine voyages to Paradise have the identical structure of a two-component suzerain genre, appeal to the same segment of human experience, compete for the same position in the genre hierarchy (canon), and use the same biblical thematic keys [13, p. 183–186].

The author hypothesizes that the makers of *The Voyage of St. Brendan* knew the Greek texts about the earthly paradise, but in Irish literature – unlike in Ukrainian – there was no need to assimilate them as a separate genre; the internal structure of the culture did not need foreign analogues of what was already well developed in it. Olena Peleshenko introduces the term ‘mirrored intergenre interaction’ to denote the phenomenon in which relics of the worldview of another religious tradition, similar to elements of Humboldt’s ‘internal form of language,’ are ‘refracted’ through the alien and cannot be meaningfully recoded in the signs of one’s own tradition, and therefore are either removed from the semiosphere or replaced by images familiar to one’s own cultural time-space [13, p. 25–26]. Summarizing this review of Byzantinological dissertations defended in non-historical specializations from 2012 to 2023, we should note clear positive developments. This period marks the appearance of studies in the history of Byzantine music and fine arts, theoretical issues of art history and history of literature, and more. All of them, having a direct relation to Byzantine studies, enrich the field, raise fundamentally new and important issues, and introduce new sources and methods. Overall, during this period, Ukrainian scholars defended 17 dissertations on Byzantine topics in non-historical specializations, and this group may be expanded. It is telling that Ukrainian researchers continue their work under the conditions of full-scale Russian invasion and defended at least three dissertations on rather arcane Byzantium-related subjects during 2022–2023.

The circle of institutions where this kind of research is carried out is expanding as well. Among them are the National University ‘Kyiv-Mohyla Academy,’ National University ‘Chernihiv Collegium,’ M. P. Drahomanov National Pedagogical University, National University ‘Ostroh Academy,’ M. V. Lysenko Lviv National Academy of Music (where a school of research in the history of Byzantine music has taken shape under the leadership of Yuri Yasinovsky), Lviv National Academy of the Arts, A. V. Nezhdanova Odesa National Academy of Music, I. P. Kotliarevsky Kharkiv National University of the Arts, Kharkiv State Academy of Design and the Arts, and others.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

References

1. Barbalat O. V. Byzantine-Kyivorussian golden traditions in modern jewelry art of Ukraine. Dis. PhD. Specialty 023: Fine Arts, Decorative Arts and Restoration. Branch of knowledge 02: Culture and art. Kyiv, 2023. 405 p. (in Ukrainian)
2. Bihun O. A. Ambivalence of Byzantium in the works of Taras Shevchenko. Autoref. dis. Doctor of philology. K., 2015. 41 p. (in Ukrainian)
3. The first defense of the doctorate took place at UCU's theology program - congratulations to Taras Tim (June 23, 2023). URL.: <https://ucu.edu.ua/news/vidbuvsya-pershyj-zahyst-doktoratu-na-programi-bogoslov-ya-uku-vitayemo-tarasa-tyma/> (in Ukrainian)
4. Domanovska M., Domanovskyi A. Byzantine Studies in dissertations produced by Ukrainian scholars, 2012–2022 (Historical Sciences) *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin ‘History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences’*. Vol. 35. 2022. P. 89–106. (in English)
5. Domanovsky A. M. Problems of Byzantine Studies in Dissertation Studies defended in Ukraine in 2007–2009 *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University*. 2011. No 939. Series: *History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*. Vip. 14. P. 71–91. (in Ukrainian)
6. Domanovsky A. M., Domanovska M. Y. Problems of Byzantine Studies in Dissertation Studies Defended in Ukraine in 2009–2011 *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University*. 2012. No 1006. Series: *History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*. Vip. 15. C. 110–141. (in Ukrainian)

7. Ivanenko S. O. Ukrainian art in the research of representatives of the Kharkiv art school of the first third of the twentieth century. Dis. Candidate of Arts. Kharkiv, 2018. 320 p. (in Ukrainian)
8. Lazarevich E. Yu. Byzantine choir of M. Antonovich in the context of European choral performance of the second half of the XXth century. Autoref. dis. Candidate of Arts. Lviv, 2018. 22 p. (in Ukrainian)
9. Lebedinska M. A. Byzantine traditions of musical education in the church rite of Kievan Rus. Dis. Candidate of Pedagogica. Poltava, 2018. 254 p. (in Ukrainian)
10. Lesiv T. V. Iconography of Galicia of the late 19th – early 21st centuries: artistic image and theoretical discourse. Autoref. dis. candidate of Arts. Lviv, 2021. 20 p. (in Ukrainian)
11. Mishchenko I. M. Musical and stylistic features of the development of Byzantine, Slavic-Russian and Ukrainian monody (based on the material of self-indulgent verses of transformation). Autoref. dis. Candidate of Arts. Lviv, 2019. 19 p.
12. Pater A. R. Performing dimensions of Ukrainian sacred music. Dis. PhD. Branch of knowledge 02: Culture and Art. Specialty 025: Musical Art. Ivano-Frankivsk, 2021. 237 p. (in Ukrainian)
13. Peleshenko O. Yu. Going to Heaven as a genre of Ukrainian medieval literature. Dis. PhD. Branch of knowledge 03: Humanities. Specialty 035: Philology. Kyiv, 2023. 269 p. (in Ukrainian)
14. Prymych M. V. Church painting of Transcarpathia of the second half of the eighteenth and first half of the twentieth centuries: folk tradition, Byzantine canonicity and influences of Western European art. Autoref. dis. Doctor of Arts. Lviv, 2018. 27 p. (in Ukrainian)
15. Rusko N. M. Galician Icon Painting in the Late 19th to Early 20th Centuries: Philosophical and Religious Context. dis. Cand. Philosophy. Ostroh, 2015. 196 p. (in Ukrainian)
16. Sakhno I. L. Byzantine liturgical singing at the present stage: the ratio of oral and written traditions. Autoref. dis. Candidate of Arts. Kharkiv, 2013. 15 p. (in Ukrainian)
17. Simonova A. V. Byzantine traditions in modern paintings of Orthodox churches of Ukraine (late XX – early XXI century). Autoref. dis. Candidate of Arts. Kharkiv, 2015. 23 p. (in Ukrainian)
18. Sokolova A. V. Byzantine-knighthood cultural phenomenon in the religious and creative traditions of Britain-England and Russia-Ukraine. Dis. Doctor of Arts. K., 2021. 467 p. (in Ukrainian)
19. Khromyak M. V. Reception of the personalism of Gregory of Nyssa in modern theology. Autoref. dis. Candidate of Philosophy. Kyiv, 2019. 19 p. (in Ukrainian)
20. Tsarenok A. V. Aesthetic dimensions of Byzantine asceticism. Autoref. Doct. Philosophy. K., 2019. 39 p. (in Ukrainian)
21. Chornomorets Y. M. Theoretical foundations of the Christian-Neoplatonic aesthetics of Maxim the Confessor: historical and philosophical analysis. Dis. Candidate Philosophy. K., 2019. 21 p. (in Ukrainian)

М. Є. ДОМАНОВСЬКА, канд. істор. наук,
старший викладач кафедри українознавства
e-mail: marina.domanovska@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
Майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

ВІЗАНТИНІСТИКА В ДИСЕРТАЦІЙНИХ СТУДІЯХ НАУКОВЦІВ УКРАЇНИ, 2012–2023 (НЕІСТОРИЧНІ НАУКИ)

У статті розглядаються дисертації з візантиністики, захищені в Україні упродовж 2012–2023 років за неісторичними спеціалізаціями (естетика, музикознавство, теорія та історія культури, педагогіка, образотворче мистецтво, релігієзнавство). В цей період візантійські студії почали набувати популярності в інституційних центрах, серед яких Національний університет «Києво-Могилянська академія», Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Львівська національна музична академія ім. М. В. Лисенка (тут під керівництвом Юрія Ясиновського оформилася наукова школа студій з історії візантійської

музики), Львівська національна академія мистецтв, Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського, Харківська державна академія дизайну і мистецтв та ін. Поступово розширюється коло дисертацій міждисциплінарного характеру, зокрема набувають популярності богословські, історико-філософські, музикознавчі теми.

В огляді зазначено, що кількість візантинознавчих дисертацій, захищених з неісторичних спеціальностей, помітно зросла порівняно з попереднім періодом 2007–2011 рр., і навіть після повномасштабного вторгнення РФ в Україну наші вчені продовжують вивчати складні міждисциплінарні питання. Дослідження, представлені в огляді, є оригінальними, ґрунтуються на новітніх методах і досягненнях світової науки, а також визначають подальші вектори розвитку українських візантійських студій.

Ключові слова: візантиністика, візантійські студії, дисертаційні дослідження, неісторичні спеціальності, 2012–2023.

Список використаної літератури

1. Барбалат О. В. Візантійсько-Києворуські золотарські традиції у сучасному ювелірному мистецтві України. Дис. доктора філософії. Спеціальність 023: Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво та реставрація. Галузь знань 02: Культура і мистецтво. Київ, 2023. 405 с.
2. Бігун О. А. Амбівалентність візантизму у творчості Тараса Шевченка. Автореф. дис. доктора філологічних наук. К., 2015. 41 с.
3. Відбувся перший захист докторату на програмі богослов'я УКУ – вітаємо Тараса Тима (23 червня 2023 р.) URL.: <https://ucu.edu.ua/news/vidbuvsya-pershij-zahyst-doktoratu-na-programi-bogoslov-ya-uku-vitayemo-tarasa-tyma/>
4. Domanovska M., Domanovskyi A. Byzantine Studies in dissertations produced by Ukrainian scholars, 2012–2022 (Historical Sciences) *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'*. Vol. 35. 2022. P. 89–106.
5. Домановський А. М. Проблеми візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2007–2009 рр. / А. М. Домановський *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2011. № 939. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 14. С. 71–91.
6. Домановський А. М., Домановська М. Є. Проблеми візантиністики в дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2009–2011 рр. / А. М. Домановський, М. Є. Домановська *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2012. № 1006. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 15. С. 110–141.
7. Іваненко С. О. Українське мистецтво в дослідженнях представників харківської мистецтвознавчої школи першої третини ХХ століття. Дис. канд. мистецтвознавства. Харків, 2018. 320 с.
8. Лазаревич Є. Ю. Візантійський хор М. Антоновича в контексті європейського хорового виконавства другої половини ХХ століття. Дис. канд. мистецтвознавства. Львів, 2018. 22 с.
9. Лебединська М. О. Візантійські традиції музичного виховання в церковній обрядовості Київської Русі. Дис. канд. педагогічних наук. Полтава, 2018. 254 с.
10. Лесів Т. В. Іконопис Галичини кінця ХІХ – початку ХХІ століття: художній образ і теоретичний дискурс. Автореф. дис. канд. мистецтвознавства. Львів, 2021. 20 с.
11. Міщенко І. М. Музично-стилістичні особливості розвитку візантійської, слов'яно-руської та української монодії (на матеріалі самогласних стихир преображення). Дис. канд. мистецтвознавства Львів, 2019. 19 с.

12. Патер А. Р. Виконавські виміри української сакральної музики. Дис. доктора філософії. Галузь знань 02: Культура і мистецтво. Спеціальність 025: Музичне мистецтво. Івано-Франківськ, 2021. 237 с.
13. Пелешенко О. Ю. Ходіння до раю як жанр української середньовічної літератури : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Галузь знань 03: Гуманітарні науки. Спеціальність 035: Філологія. Київ, 2023. 269 с.
14. Приймич М. В. Церковне малярство Закарпаття другої половини XVIII – першої половини XX ст.: народна традиція, візантійська канонічність та впливи західноєвропейського мистецтва. Автореф. дис. доктора мистецтвознавства. Львів, 2018. 27 с.
15. Руско Н. М. Особливості галицького іконопису кінця XIX – початку XX століть: філософсько-релігійнознавчий аспект. Дис. канд. філософських наук. Острог, 2015. 196 с.
16. Сахно І. Л. Візантійський богослужбний спів на сучасному етапі: співвідношення усної та письмової традицій. Автореф. дис. канд. мистецтвознавства. Харків, 2013. 15 с.
17. Сімонова А. В. Візантійські традиції в сучасних розписах православних храмів України (кінець XX – початок XXI ст.). Автореф. дис. канд. мистецтвознавства. Харків, 2015. 23 с.
18. Соколова А. В. Візантійсько-лицарський культурний феномен у релігійних і творчих традиціях Британії-Англії та Русі-України. Дис. доктора мистецтвознавства. К., 2021. 467 с.
19. Хром'як М. В. Рецепція персоналізму Григорія Ниського в сучасній теології. Автореф. дис. канд. філос. наук. Київ, 2019. 19 с.
20. Царенок А. В. Естетичні виміри візантійського аскетизму. Автореф. докт. філос. наук. К., 2019. 39 с.
21. Чорноморець Є. М. Теоретичні основи християнсько-неоплатонічної естетики Максима Сповідника: історико-філософський аналіз. Дис. канд. філос. наук. К., 2019. 21 с.

Текст надійшов до редакції 03.02.2023. / The text was received by the editors 17.02.2023.

Текст затверджено до друку 03.02.2023. / The text is recommended for printing 17.02.2023.

А. А. ДМИТРЕНКО, канд. іст. наук, доцент
кафедри музеєзнавства, пам'ятокознавства та інформаційних технологій,
науковий співробітник
e-mail: dmytrenko.a@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Дружби народів, 13, Луцьк, 47017, Україна

ТРАДИЦІЇ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ВОСКОВИХ СВІЧОК НА ЗАРІЧНЕНЩИНІ (РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ): за польовими матеріалами

Мета дослідження. Проаналізувати традиції виготовлення і функціонального призначення воскових свічок на основі експедиційних матеріалів, зібраних на Зарічненщині. Реалізація сформульованої мети передбачає вирішення наступних завдань: проаналізувати традиційні і сучасні способи виготовлення воскових свічок; з'ясувати, до яких дат і подій найчастіше виготовляли свічки; розглянути звичаї, пов'язані із виготовленням і посвяченням стрітенської і страсної свічок, їх застосування та апотропейні властивості; висвітлити особливості виготовлення весільної свічки і простежити зміни в її функціональному навантаженні; відзначити особливості виготовлення поховальних свічок; відзначити побутування звичаю пошуку потопельників з восковою свічкою. Об'єктом дослідження є воскова свічка як атрибут календарних і родинних обрядів, релікт культу вогню. Предмет дослідження – особливості виготовлення, застосування та апотропейні властивості воскової свічки.

Методологія дослідження. В дослідженні використовувались принципи історичності, об'єктивності, системності, комплексності; історичні методи дослідження (аналізу та синтезу, типологічний, порівняльно-історичний). Використаний етнологічний метод дослідження – збирання польових матеріалів за авторською програмою-запитальником; збирання інформації проведено із застосуванням кущового методу етнологічних досліджень. Використані польові матеріали, зібрані автором на Зарічненщині. Термін «Зарічненщина» вживається у значенні району до 2020 року. Після адміністративної реформи обстежені населені пункти увійшли до Вараської, Зарічненської і Локницької територіальних громад Вараського району Рівненської області.

Наукова новизна. У дослідженні вперше в українській етнологічній літературі висвітлені етнокультурні особливості воскової свічки Зарічненщини, використані польові матеріали вперше вводяться до наукового обігу.

Висновки. З'ясовано, що найдавнішим способом виготовлення свічок було сукання, качання. З другої половини ХХ ст. використовують мокання і виливання у металеві трубочки. В останні десятиліття поширилось скручування свічок із листка воску і виливання у силіконові форми. Відзначено, що свічки виготовляли до свят календарного і родинного циклів. Найбільше застосування мали стрітенська і страсна свічки. Перша свічка найчастіше використовується як апотропейний засіб від грому і бурі: викурювання хрестів на сволюку, підпалювання волосся навхрест, запалювання при грозі. Страсна свічка, за віруваннями поліщуків, є потужним апотропеїв від нечистого і злого: обхід із запаленою свічкою житла і господарських споруд, викурювання хрестів на одвірку. Для успіхів у господарстві страсну

©Дмитренко А. А., 2023

свічку потрібно принести з вогнем. Обґрунтовано зміни у виготовленні і функціональному призначенні весільної свічки: тепер її зазвичай купують; а з суто весільної свічки, що

символізувала об'єднання молодят та їх родин, вона трансформувалась у вінчальну. За горінням весільної свічки прогноують майбутнє життя молодої родини. Поховальну свічку купують, або ж використовують стрітенську.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, воскова свічка, календарні і родинні обряди, вірування, народні знання, Зарічненщина.

Як цитувати: Дмитренко А. А. Традиції виготовлення та функціональне застосування воскових свічок на Зарічненщині (Рівненська область): за польовими матеріалами. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2023. Вип. 36. С. 68-79. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-07>

In cites: Dmytrenko A. A. Traditions of production and functional use of wax candles in the Zarichne region (Rivne oblast): based on field materials. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, 2023, Issue 36, (68-79), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-07> (in Ukrainian)

Воскова свічка – невід’ємний атрибут багатьох обрядів календарного і родинного циклу з широким функціональним навантаженням. Вірування в цілющість воскової свічки базуються на сакралізації вогню, характерному для давніх народів, для яких був характерний культ вогню. Воскова свічка часто асоціюється з небесним вогнем, Святим духом і наділена численними апотропейними функціями – захист оселі, господарства, родини, людини та ін. Таке особливе ставлення до воскової свічки могло бути зумовлене й ставленням до бджоли як Божої мушки, святої. Тому воскова свічка є ще й частиною бджільництва, у т. ч. давньої його форми – бортництва, яке є елементом Національного переліку нематеріальної культурної спадщини. Зважаючи на це, дослідження традицій виготовлення і функціонального призначення воскової свічки на прикладі одного з регіонів Рівненщини є актуальним, як в науковому, так і прикладному значенні, особливо зважаючи на те, що це регіон, постраждали в наслідок аварії на ЧАЕС.

Традиційно свічка в українців виконувала не утилітарну, а символічну обрядово-ритуальну функцію. Свічка завжди була своєрідним символом зв’язку з Богом, з родичами, які відійшли в інший світ. В селянських житлах свічку не використовували для освітлення, цю роль виконували інші атрибути – лучина, посвіт (світач, комин), після Другої світової війни в сільському середовищі почала використовуватись масляна (гасова), яка хоч і була винайдена в середині XIX ст., не мала широкого використання в побуті.

Воскова свічка, зважаючи а широку сферу її застосування, неодноразово була об’єктом вивчення дослідників народного календаря [13], родинної обрядовості [2; 15], світоглядних уявлень [10; 12], бджільництва [4–8]. Автори висвітлювали різні аспекти функціонального використання воскової свічки. Названі праці містять і окремі матеріали із Зарічненщини. Названі дослідження не відображають особливостей виготовлення і використання воскової свічки на Зарічненщині.

Джерельну базу склали польові етнографічні матеріали, зібрані авторкою в ході історико-етнографічної експедиції, організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у 2020 році (керівник – Р. Омеляшко) [9, ф. Березне–2013]. Використані етнографічні записи експедиції П. Чубинського [18] і відеоматеріали із соціальних мереж про виготовлення воскових свічок [1–2; 17].

Віск – продукт бджільництва, який ішов в основному на виготовлення свічок. Варто взяти до уваги, що в період лісового (бортного, колодного) бджільництва воску було не так багато, адже мед традиційно зберігали в діжках, глеках, згодом в інших ємностях, разом з вощиною. У бортах і колодах не було рамок, тому мед підрізували разом з вощиною і в такому вигляді щільно наповнювали в посудину для зберігання. Мед споживали разом з воском – його довго жували, а те, що залишалось, викидали. Зважаючи на те, що віск має дезінфікуючі властивості, це був своєрідний процес оздоровлення.

Лише незначну частину бортного меду відокремлювали від воску – спочатку відціджували мед, а отриманий віск варили, пропускали через полотно, видушували і формували «кружки», які потім і використовували для виготовлення свічок. Ситуація з воском поступово змінилася з поширенням в середині ХХ ст. рамкового бджільництва. Частину отриманого воску пасічники використовували для поновлення рамок, а з решти можна було виготовляти свічки. Зазвичай кожен бджоляр, або ж його рідні – мати, дружина уміли виготовляти свічки з «вощечку» – весільні, стрітенські, великодні, весільні, церковні, лікувальні та ін.

Технологію виготовлення традиційних (саме традиційних, тому що сьогодні виготовляють в основному декоративні свічки і не з воску, а з додаванням воску) пам'ятає багато респондентів старшого віку, які бачили спостерігали за процесом виготовлення свічок в дитинстві: *«То, як мати моя, то було мені до того. Але бачила, що вони робили – Зинівка і Палашка. Я то добре помню»* (с. Борова) [9, ф. Березне–2013]. У ряді поліських селах традиція виготовлення таких свічок збереглась дотепер [3].

Найбільш давнім способом є викачування воску за допомогою дощечок – «качані» свічки. Цей спосіб, який називають «сукати свічку», дотепер використовується в родинах пасічників для виготовлення свічок. Процес сукання складається із кількох технологічних етапів. Насамперед, вніши до хати «кружок» воску, від нього відокремлюють частину, необхідну для виготовлення запланованої кількості свічок. Далі віск подрібнюють на невеликі за розмірами шматки, зазвичай, потрібні для створення однієї свічки, і нагрівають. Найпоширенішим є нагрівання воску на припічку перед палаючою піччю: *«Перед нарубає того воску на такі кусочки. Ну, як на свичку. І ставить на припику, як ми кажемо, на печи. І перед полумнєм він вже стане такий м'який»* (с. Борова). Іноді шматки воску кидають у гарячу воду: *«Воду ростопляли, віск ростопили... Тепла вода мусить, щоб він би теплий був»* (с. Ниговиці). Коли віск розм'якне, його розминають просто у воді: *«Як свічки? А ми обикновенно. Возьмем но, розмісимо той воск, той віск. В гарчій воді да розмісим, розмісим»* (с. Морочне) [3; 9, ф. Березне–2013].

Поки віск нагрівався, сукали із лляних ниток гнота (кнота) (с. Борова) [9, ф. Березне–2013]. В залежності від розмірів і товщини свічки, його робили коротшим чи довшим, тоншим чи грубшим. Часто це робила жінка, іноді – загодя.

Наступний етап – розминання воску, щоб він став еластичним. Цей процес можна порівняти із вимішуванням тіста – чим ретельніше, тим кращий вийде хліб і так само віск для свічки. На цьому етапі в підготовці воску на свічку активну роль брали й діти. Віск довго розминали в руках: *«От він (батько – А. Д.) його розжимає, розжимає, розжимає в пальцях»* (с. Борова) [9, ф. Березне–2013]. При цьому, щоб зробити віск м'якшим і еластичнішим, часто його розминали перед полум'ям печі, а тепер – грубки [3].

Коли віск готовий, просто в руках ліплять свічку, кладуть її на стіл, або ж на призначену для цього дошку, викачують, потім розрізують свічку до середини по довжині і хтось із присутніх вкладає гнота – діти, дружина ін.: *«... зробим би свічку, послі викачуємо. На столі. Викотимо, а потом так беремо да й її так розріжимо. І тоді кнота того заложимо. Шнурочка»* (с. Морочне). Тоді свічку знову зіплюють і викачують остаточно. Для цього використовують рівеньку дошку, що, на відміну від рук, дозволяє зробити рівну свічку: *«потом тими дощечками владював»* (с. Борова). У с. Озерськ (сьогодні – Дубровицька міська громада) для викачування свічок використовували «рублі» для прасування (викачування, збивання) білизни. Рубля перевертали іншим, рівним боком і доводили свічку до завершення: *«Хто в руках, хто на столі, хто, навіть брали такі ці, колишні, як то збивали, ладили одержу, полотно в основном розкручували. Таким. Така доска береться, вона чуть-чуть задзюбрена, щоб воно просакавало. По-різному люди»*. У с. Ниговиці готову свічку колись занурювали в холодну воду, щоб вона схолола і краще тримала форму: *«А потом качали і всажали вже в холодну воду, щоб заохолодала та свічка»* [9, ф. Березне–2013].

Другий, більш пізній, спосіб виготовлення воскових свічок – «мокання». Як наголошують респонденти, «качені довго робить», тому з часом придумали більш простий

спосіб. Як і при качанні, віск рубають, нагрівають і розтоплюють до рідкого стану. Беруть нитки-гноти і по одній, або ж по кілька, прив'язаних до палички, раз за разом мокають у розтоплений віск: *«Рубають, нагрівають і в відро в гарачу воду. І на нитки, на таку палочку наматували десять штук, скільки там в відро влезить. І мокали. Винімали, мокали – винімали і получалася свічка. І баба носила її в церкву»* (с. Локниця) [9, ф. Березне–2013].

Третім, сучасним способом виготовлення свічок в домашніх умовах є «лиття», виливання. Найчастіше для цього використовують спеціально виготовлені металеві трубочки, в які заливають розтоплений віск. У с. Озерськ для виливання свічок використовують карту з флюорограми: *«Ми самі робим... ми з чоловіком додумалися... віск розтоплюєм. Нагріваємо, геть розтоплюємо, шоби рідке було... Береться з флюорограми картка. Скручуєте – вона гладка дуже – ниточки зав'язують: з одної сторони нитку вставляєте, але затикаєте фольгою..., туди заливаєте віск, вона ж не плавиться»*. При цьому респонденти наголошують, що попередні покоління дотримувались традиційної технології: *«Раньше, воно скручували в руках. Не розтоплювали, а просто м'яким робили і в руках крутили. От дід, баба в руках крутили»* [9, ф. Березне–2013].

Качані (сукані) свічки дотепер виготовляють напередодні свят і не тільки в родинах пасічників, а й на спеціальних майстер-класах, влаштованих етнографами та бджолярами. Адже, за віруваннями, саме качана свічка володіє великою апотропейною силою [12, с. 32]. Сукання свічки традиційним способом зафіксували на відео А. Панкова і О. Нагорнюк [3].

Однак сьогодні переважають інші, сучасні способи виготовлення воскових свічок. Перший спосіб – виливання у силіконові форми різних розмірів із нанесеним всередині візерунком чи без нього. Віск розтоплюють і заливають у форму, в яку попередньо вставили гніт. Попередньо внутрішню частину форми обробляють силіконовим спреєм, щоб дістати готову свічку. Коли віск застив, форму розкладають і дістають свічку, яку, для створення рівної поверхні, викачують на картоні. Другий спосіб – виготовлення свічки із листа вощини. На край листа кімнатної температури (щоб добре крутився) кладуть гніт, який потрібно натерти воском, втискають його у віск, а тоді закручують. Часто для свічок беруть не натуральний, а соєвий, пальмовий віск. Традицію сукання свічок відроджують окремі бджолярі й етнографи, наприклад А. Панкова, яка створила майстерню «Дика свічка» і проводить майстер-класи з виготовлення свічок із бортного воску [1; 17].

Найчастіше свічки сукали напередодні великих свят – Різдва, Стрітєння, Великодня. Переважно бджолярі давали віск на церкву, але доволі часто і самі виготовляли свічки для церковної служби. Респондент із с. Борова добре запам'ятав як батько виготовляв свічки для церкви на Великдень: *«Да. Он на столі положить і катав. То він їх у Великодну суботу, перед Паскою, він їх може по сто штук робив. Тоді ж то ше було, я знаю, при Польци. Да в церкву вельми ходили. Да люди, то в кошиль, паску святити»* [9, ф. Березне–2013].

Чи не найбільшим символічним захистом на Поліссі, як і в ряді інших регіонів України [1–4; 8; 10; 12; 14–15; 13, с. 38–41], була, а подекуди й залишається, стрітенська свічка, посвячена у день Стрітєння (2 лютого за новоюліанським календарем), яку на Зарічненщині називають переважно громнична: *«Громничная, кажуть, свічка»* [9, ф. Березне–2013]. Дотепер в окремих родинах пасічників вважають, що стрітенську свічку необхідно виготовити самому, але не більш новітніми способами, а давньою технікою сукання. Саме власноруч виготовлена свічка вважається найбільшим оберегом [11]. Окрім того, стрітенська свічка має бути якомога довшою, щоб можна було використовувати до наступного Стрітєння. Така традиція існувала й в інших регіонах України [8, с. 9].

Виготовлення стрітенських свічок на Зарічненщині має певні особливості. Зокрема, сьогодні практично жоден з опитаних респондентів не пам'ятає про традицію обмотування стрітенських свічок льоном, який на більшості території Полісся використовувався у народній медицині як потужний магічний засіб [13, с. 40; 14]. Більшість респондентів відзначали, що стрітенську свічку льоном не обмотували, а для «спалювання» рожі (захворювання шкіри) брали «простей» льон і звичайні свічки. Освячення ж цієї важливої для Полісся культури відбувалось на Спаса (6 серпня за новоюліанським стилем) (с. Радове) і в окремих селах саме

цей льон використовували в народній медицині (с. Іванчиці). Окремі інформанти не заперечували існування такого звичаю в минулому: «*Не, не бачила. Мо колесь старички таки, бабки, то може й обмотували*» (с. Омит). Ситуацію прояснила мешканка с. Морочне, 1927 р. н., яка втрату звичаю обґрунтувала відсутністю льону: «*Ну, раньше обмотювали, а тепер його нема, того льону. То так святять*» [9, ф. Березне–2013]. А ще мешканці громади часто говорили про відсутність церков у їхніх селах, що також привело до втрати багатьох звичаїв. Сьогодні стрітенські церкви купують, часто в церкві, і прикрашають кожен на свій смак, або ж купують на ринках, на сайтах вже декоровані, чи виготовляють на передсвяткових майстер-класах, які проводять музеї, бібліотеки, заклади освіти, будинки культури та ін. Для декорування свічок використовують різноманітні природні (сухі квіти і трави, гілочка сосни чи ялини), синтетичні матеріали (квіти, стрічки) і аплікація (зображення сцени зустрічі Симеона з Ісусом Христом або ж зображення Святих).

В окремих селах Зарічненщини стрітенську свічку, за аналогією зі страсною, несуть з церкви додому запаленою та ще й обходять хату і все господарство [10, с. 50–51], однак в обстежених селах такого звичаю не зафіксовано, хоча він відомий і в інших регіонах України [8, с. 8].

Не характерне для сіл Зарічненської громади і багаторазове освячення стрітенської свічки (до семи і навіть дев'яти разів), що зустрічалося в різних селах Рівненщини [10, с. 51; Пархом, с. 39]. Мешканці переконані, що слід щороку святити нову громницю: «*В нас кажуть однею не можна. Постоянно святети. В нас кожен рік береш свіжюю свічку і святити*» (с. Новосілля) [9, ф. Березне–2013].

Вже під час освячення в церкві стежили за вогнем громничної свічки, за характером якого прогнозували окремі аспекти погоди на наступне літо, визначаючи, як часто буде гроза: «*Як свічки трищать, то будуть гримоти*» (с. Серники); «*То ете гримітиме вельми, кажем*» (с. Вовчиці); «*Да, якщо каже трищать, то буде громничне літо*» (с. Річиця) [9, ф. Березне–2013].

Найчастіше ритуальну семантику стрітенської свічки використовували з метою захисту від грози. Свічку не могли носити як оберег, тому її апотропейну силу використовували через здійснення ряду ритуальних дій.

Прийшовши з церкви, першим чином проводили обряд випалювання / викурювання хрестів на покуті (покоти), на сволоку (центральный бальок у традиційному житлі), часто одразу ж при вході в хату: «*Да-да, в свято святять свічку, приносять до хати, роблять у хати крижика із свічки... То запалиш да обліпиш там тую бальку, чи шо... Батько мій тоже, покойний, бувало завше принесе, до мати зробить крижика*» (с. Радове); «*Ми то з тею свічкою приходимо, робимо над, де образи, хрестика на покоти*» (с. Новосілля); «*І хрестики в нас таково, як вуйдуть у хату, на вході, та роблять теє свічкою хрестички. Тако запалюють і тим димочком хрестики пороблять*» (с. Млинок) [9, ф. Березне–2013]. Хрест вважається давнім і поширеним засобом захисту оселі і часто використовується дотепер не тільки на Стрітення, а й на Водохреща (хрести, написані глиною) [7, с. 229–230; 8, с. 7–9; 10, с. 50–52]. Однак в останні десятиліття ця традиція поступово відмирає, що спричинене новими технологіями будівництва житла: «*То колишня природа, а тепер уже поліпляни хати... Куде тую свічку? Тепіречку самеї обої у хатах. А колись я білила хате, то робили, я знаю, крижика*» (с. Радове) [9, ф. Березне–2013].

Наступний обряд апотропейного характеру – підпалювання стрітенською свічкою волосся: в одних селах це робили лише дітям, а в інших – всім, хто боявся грому: «*Подсмалюють, щоб діти не боялися грому*» (с. Млинок); «*Навіть і старим людям я пудпалюваю. Хто боїться грому, то прийдуть, в мене хлопец, зо мною живе. А другий раз єстя багато в нього хлопцев, то кричу: „Хлопці! В кого підпалити, коб грому не боєлиса?“ І собі пудпалюваю, бо я боюса. Палимо*» (с. Новосілля). Найчастіше волосся підпалювали навхрест: над лобом, на потилиці і над вухом – справа і зліва: «*Пудпалювали нас, коб не боєлиса грому. Отако пуд вушима пудпалювали свічкою тею, громнечнею, й пуд вухами. І ззаду. Пудпалювала мати. Добре я гете помню*» (с. Радове); «*Обсмалять тут, потилици. Нахрест. Отут*

смалять, на потилиці, з правої сторони і з лівої. Так потрошечки беруть косейку. Колись так мати казала» (с. Млинок) [9, ф. Березне–2013]. Звичай підпалювати волосся має доволі широке побутування у селах Полісся, тим паче, подекуди вірять, що це захистить і від головного болю [4, с. 132; 7, с. 230–231; 8, с. 10; 13, с. 40–41].

Щодо зберігання стрітенської свічки, то подекуди зберігся звичай тримати її у вертикальному, або ж наближеному до нього положенні. У с. Омит свічку ставили у хліб: «У нас хліба булочку на стіл кладуть да ставлять тудя свічечку. І свічка горить... Й зроду у хліб». У с. Прикладники стрітенську свічку вішають на стіні: «Ну, її святять, а потім вішають у хати... Повісять її десь в такому, я на ленточку повісила, щоб вісіла. Ленточка зав'язана, свічка, а потім за ленточку за гвоздічок зачепила і вона так вісить. Другий ставить, де є ся міста. А в мене там нема міста, то я повісила». Дехто кладе свічку у шафу, але тільки до літа, доки не почнуться грози: «В мене в шафу вон лежить». Влітку стрітенську свічку ставили у посудину із зерном чи піском і палили при грозі: «На окні вона й зара в мене в стакани стоїть. Як десь оно чуть заgrimить, то я вже її палю» (с. Новосілля) [9, ф. Березне–2013].

Чи не найважливішим функціональним призначенням стрітенської свічки була охорона від грози у літній період. З початком грозовиці свічку запалювали і ставили на столі або на вікні, вірячи, що полум'я свічки вбереже житло від блискавки – туди, де горить свічка, блискавка не б'є (симпатична магія): «Та стрітенська свічка, то кажуть, як гримить, то добре в хаті запалити ту свічку, то вроді добре од грому» (с. Іванчиці); «А якщо гримить отако, спека та, жара ж така, то я самая, вроді понімаю, але мене якась жусть бере, то я сама палю. Спалюю». Найчастіше стрітенську свічку палили в так звані «горобині ночі» (переважно серпень), коли грози поєднуються із зірницями на небі: «Як грім. А вото є часом голубина ніч (горобина ніч – А. Д.), як ото кажуть, то цілу ніч в мене горить» (с. Перекалле) [9, ф. Березне–2013].

На Зарічненщині не зафіксоване використання стрітенської свічки в народній медицині, а от у застосування у народній ветеринарії відоме [6, с. 42]. Респондентка із с. Новосілля розповідала про випадок, коли за допомогою церковної проскурки і стрітенської свічки відвела біду від корови, яка не могла розтелитися (народити телятко): «В мене у сина була корова, не могла розтелитися. То я брала проскурку святую, оту що після Паски дають у церкві, і палила ту свічку, громничную. І давала, з водечкою, розмочела, давала тий корови випити і з тею свічкою кругом обходила корови. Ну, і вже ж було так, шо не могла обще, навіть і дохтора позвали, не могли ничего зробити. А так осталась корова живая. Телючок затративса, а корова осталась, а вже мали дорізувати... Але ми там з однею жиночкою отакоє зробили і остала корова» [9, ф. Березне–2013].

Посвячену стрітенську свічку інколи використовували і в похованих обрядах – запалювали при покійникові: «В нас свічку в руки дають. Як вже її нарадили на той світ, то дають в ліву свічку, а правую, кажуть, людина на тім світі буде хреститися» [9, ф. Березне–2013]. Використання стрітенської / громничної свічки в поховальних обрядах характерне і для інших районів Полісся. Дослідниця поховально-поминальної обрядовості О. Боряк трактує використання свічки на похороні її асоціативною функцією «свічка-церква» [2, с. 119].

Широке функціональне призначення стрітенської свічки спонукає до того, щоб святити велику, а то й декілька свічок одразу: «Я не одну беру» (с. Перекалле) [9]; «Я беру й по три, і по штири, бо я боюсь грому» (с. Новосілки) [9]; «Їх наберуть багато» (с. Омит) [9, ф. Березне–2013]. Така традиція не рідкість на Поліссі, вона зустрічається і в інших регіонах [10, с. 50]. Свічку бережуть упродовж року, до наступного Стрітення: «В кожній хаті пушиті святая бережетса год – од весни до весни» (с. Морочне) [9, ф. Березне–2013].

Якщо стрітенська свічка була велика і зазвичай її несли із собою до церкви, то страсна свічка (посвячена на Чистий (Страшний) четвер напередодні Великодні) була порівняно невеликою і її брали в церкві. Однак більш давньою є традиція виготовлення свічки вдома. Відомості про це знаходимо у матеріалах історико-етнографічної експедиції П. Чубинського: «Трудова свічка лучче Богу вгодна». При цьому, віск на свічку не купували, а «відпрацьовували», тобто допомагали щось бджолярам в господарстві [18, с. 18]. Сьогодні

дуже часто ідуть до церкви зі своїми свічками, які декорують, використовуючи гілочки верби (котики), стрічки та ін. Із запаленою свічкою стоять упродовж служби Страсного (Чистого) четверга (напередодні Великодня) і забирають додому. Якщо стрітенських свічок можна було святити багато, то страсну лише одну: *«А страсную тобі ніхто не дасть більше. Купила і тую, що палила і принесеш додом»* (с. Неньковичі) [9, ф. Березне–2013].

На Зарічненщині, як й в інших регіонах України, існує традиція нести страсну січку запаленою, а щоб вогонь не погас, використовують різноманітні пристосування: колись брали скло від газової лампи, паперові ліхтарики та ін. [13, с. 55]. Сьогодні для цього найчастіше пристосовують пластикові пляшки, спеціально їх декоруючи: *«Да, то в Чистий Четвер ми приносим свічку, огонь додому. Бутилку одриваєм. Тепер ети пластмасові бутилки. Бо ж нам далеко до церкви. І ми її не принесем. А так одріжемо бутилку, і в бутилку, і приносим»* (с. Локниця). Пояснення звичаю просте – вогонь лікувальний, щоб щастило, на удачу, щоб вправна господиня була, щоб господарські роботи швидше виконувалися і доньки швидше заміж повиходили та ін.: *«Приносять тоже до хати, запаляну. Ето так норовлять, щоб із церкви та свічка не загасла»* (с. Серники); *«... ето кажуть, що для удачі вже, щоб добре все велося. Я носила ше у плєщи тую свічку, поки ходила... Казали такеї казке. А хто ж його знає? Я то нічого не знала. Я принесу да зроблю, щоб щастило. То казали, вже щастело всьой рік удома. Для щастя тая свічечка»* (с. Новосілля); *«Приносять. Бо то такий огонь, як би сказати, він в церкві горить і щоб не потушити, там молитви відчитуються, якби лікарствінний... Треба кожєн рік»* (с. Перекалле) [9, ф. Березне–2013].

Страсна свічка вважається потужним апотропейним засобом, тому, прийшовши з церкви, за традицією, із запаленою свічкою обходять усі хорони (житло і господарські споруди – хата, хліви, клуня, льох ін.: *«Все, те, шо на подвір'ї, то то хорони»*), вірячи, що таким чином очистились від всього злого і недоброго. Ця дія спричинена віруваннями, що у великі свята активізується нечиста сила, тому потрібно проводити ритуальні дії, аби вберегтися від неї.

Найпоширенішим способом магічного захисту оселі і її мешканців за допомогою страсної свічки було, а в старших людей залишається дотепер, викурювання хрестиків на одвірках перших, а часто і всіх дверей в хаті: *«Хрестика на дверях. Отако вгорі, як уходиш, то на дверях робили»* (с. Новосілля); *«При вході перших дверей. Ія їх всі покрошки пропала. І в тих хатах»*. Яка роль випалених хрестів? За переконанням респондентів, хрести, викурені особливою свічкою, мають велику оберегову силу. Вірять, що така оселя є під захистом «Божого духу» і «ангелів» і «зле» не може потрапити в оселю: *«І добре вже так, для людини добре там вже знаходиться. Святий дух, як сказати, Божий дух, анголи»* (с. Перекалле); *«Шоб хата святая була»* (с. Серники) [9, ф. Березне–2013].

Ще одне функціональне призначення страсної свічки – використання в народній медицині. У с. Серники вірять, що, віск із цієї свічки допомагає при «жовтусі» (гепатиті). Можливо за аналогією – жовта свічка протистоїть «жовтій» хворобі. Віск ковтали, або розтоплювали і пили: *«... як хто може, то й з огнем до хати занесе. І вона, кажуть, зцилюща, та свічка. Ето кажуть, що як жовтуха в чоловіка, то її треба потрібити, значиться. Прамо десь її розтаївають і п'ють. І ковтають»* [9, ф. Березне–2013].

Із страсною свічкою, як і півтори сотні років тому [18, с. 18], ідуть до церкви у п'ятницю, в суботу і її ж запалюють при освяченні великоднього кошика. Ті ж люди, які не мають страсної свічки, на Великдень купують її у церквах. Респондент із с. Борова добре запам'ятав як батько виготовляв свічки для церкви на Великдень: *«То на Паску він їх сотні. Да. Он на столі положить і катав. То він їх у Великодну суботу, перед Паскою, він їх може по сто штук робив. Тоді ж то ше було, я знаю, при Польци. Да в церкву вельми ходили. Да люди, то в кошиль, паску святити»* [9, ф. Березне–2013].

Велику роль воскова свічка відіграє у родинних обрядах. Свічку запалюють при хрещенні дитинки, при одруженні і відході людини в інший світ.

Особливою почесним для бджоляра було (а подекуди залишається й дотепер) виготовлення весільної свічки, хоча всі більше респондентів говорять, що свічки тепер більше

купають і вдома не виготовляють: *«Теперечка по хатах хто робить, а хто й не робить. То я вже, як за гетих, за моєї пам'яті, то ще як я женилась, то робев мені батько. Бо в мого батька пчолі було»* (с. Річиця). Колись свічку виготовляв рідний чи хресний батько, хтось із родичів чи, як кажуть, той, хто вмів це зробити: *«А тоді робили свічки. Там в нас отой Миранюк Хведір, то він тії свічки робив з того воску. В його й купляли»* (с. Кухітська Воля). Часто весільні свічки робили самі бджолярі. Як згадував респондент, батько якого мав бджіл, *«Ето саме основне його діло було – на весилля робити свички!»* (с. Борова) [9, ф. Березне–2013].

Відбулась і трансформація самого обряду з весільною свічкою. В окремих селах молодятам робили дві свічки, а в інших – одну «парну»: свічку згинали пополам, утворювалось дві, з'єднані між собою свічки, що, фактично, передувало весільному обряду поєднання родин і об'єднання свічок. Може припустити, що давніше все ж виготовляли дві свічки і їх об'єднання й було символом всього весільного обряду: єднання молодят і їх родин.

Раніше, коли молодята повертались і вінчання, їх зустрічали на порозі зі свічками, які ставили в хліб і одразу ж частували медом: *«Свічке, стричають молодех із свічками. Дві свічки палять, да на пуднос становлять хліб і теї свічке... Без свичок – не... Як повинчються і приходять уже в хату, то стричають молодех і стричають з теми свічками і медом»* (с. Вичівка) [9, ф. Березне–2013]. Виходячи із матеріалів, зібраних в інших регіонах Правобережного Полісся [5, с. 37–38; 15, с. 89–92], цей обряд є пізнішою трансформацією звичаю з'єднання свічок на порозі, коли наречений приходив в дім до нареченої. Саме так єднались дві родини.

Після того, як молодят зустріли з вінчання, їх вели до хати і свічки запалювали на тому місці, де вони сиділи, традиційно це була покуть. В одних випадках свічки прибивали на стіні над молодими, під образами: *«Колися ставили коло образив, палели її... А тепер вже не садять на покутну лаву молодих, бо каже, там покойнік лежєв. А раніш постійно там, на покутній лави, де покуть... на гетий лави садели і свічки на їмі горіли»* (с. Новосілля). В інших селах свічки в хлібові ставили на столі перед молодятами і запалюють: *«В хлібови... Шено як приїдуть з церкви й запалюють дві свічки»* (с. Ниговиці). Вважають, що вони мають згоріти до кінця (с. Неньковичі) [9, ф. Березне–2013].

Дуже поширеною є віра в символічність вогню весільних свічок – за їх горінням прогнозують майбутню долю молодят. По селах, як наголошують респонденти, з усіх боків «зазирають» на ті свічки: рівно горять – щасливе життя, миготять – погане життя, одна зі свічок погано горить – хвороби, одна свічка швидше горить – раніше умре та ін.: *«Бо ініше на ньому вже гадають життя. Якщо вони стоять і хвайнінько горять, о, кажуть, то будуть дружно і добре жити. А буває так, що одинаковії і одна добре горить, а друга погано, ето уже і хвороби будуть і погане життя. А ше буває й таке, що одна геть згорить, а другая буде стояти, то знай що помре, чи те в кого свічка вперед горить. Ето точно правда. Ето вже з довір'я старії люди»* [9, ф. Березне–2013].

Сьогодні свічка стала елементом вінчального обряду і прогнози на майбутнє життя молодої родини роблять вже під час вінчання, спостерігаючи за горінням свічок: *«Та то в церкви, як винчєть... Як винчєють, то диржєть винці в церкви тики тепера і свічечку, і тії свічки»* (с. Новосілля) [9, ф. Березне–2013].

Якщо бджолярі із великим задоволенням давали віск для виготовлення весільної свічки, що було дуже хорошим знаком, то віск на похорон старалися не давати, адже це був поганий знак для бджіл. Окремі респонденти пояснюють це тим, що свічки «никто, мало хто вмів робити». Тому люди старшого віку намагалися наперед пристаратися собі свічку. А якщо ж так трапилось, що свічки не було, тоді просили бджолярів, щоб зробили: *«Он Зинівка, колись... то вона й зробить тай принесе... Я знаю, як моя мати вмерла, то вона робила і Палажка. Вони робили. Як зара помню, шо вони робили. Вона, бувало зробить да й принесе таку товсту свічку, шо попогорить. Льон, отакою викотять з льону, і туди вкрутювала, і такі свічки робила. Помню, як моя мати вмерла»* (с. Ниговиці) [9, ф. Березне–2013].

В окремих селах регіону побутував звичай пошуку потопельників за допомогою хлібної діжки / кришки з хлібної діжки, хліба і свічки. Кишку пускали на воду, вона плавала по водоймі, а в місці, де був потопельник, ставала: «... у нас був утопленик да не могли найти. То палели, значить, гетие свічки і хліб да пускали на воду... воно плаває, плаває, а там, де потопленик лежить, то мусить стати». В інших селах хліба не брали, а на кришку / діжку ставили тільки свічку: «Палели в нас. Було. Два брати втопелоса, то палели. Одного найшли, а другий позніше втопивса. То того не находили, то свічку палели» (с. Омит); «Становели ту свічку і та діжка, і шукали таких, утопленникув. То та діжка, де він втопивса, вона прийде й стане... От я не знаю, чи й хліб клали. Но свічку, то ставили. В діжци і прямо та діжка пливе й пливе і стане». В окремих використовували тільки хліб, а свічку не брали: «То кажуть хліб як пускають, да де хліб кружається, то там топленник» [9, ф. Березне–2013].

Поширеним було виготовлення свічок для лікування запалення вух. Для цього воском просочували стару полотняну тканину і, поки вона була тепла, скручували у трубочку, часто використовуючи при цьому веретено для прядіння ниток. При потребі, свічку ставили у вухо і запалювали, витягуючи гній. Такі «вушні» або фітосвічки відомі дотепер, їх можна купити в аптеках і на різних сайтах, де наголошують, що «Вони безпечні, ефективні, комфортні, а ті, хто вже ними користувався, наголошують на надзвичайній приємності процедури... Вушні свічки працюють як димова труба... Це створює вакуум і витягає з вуха небажані відкладення, прогріває та діє лікувальним димом на внутрішнє вухо та проходи» (с. Комори) [9, ф. Березне–2013; 16]. Лікування хвороб вуха свічкою характерне і для інших регіонів Полісся [12 с. 31–32].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Як підсумок проведеного дослідження можна зробити висновок, що найдавнішим способом виготовлення воскових свічок, який подекуди зберігається дотепер, було «сукання», «качання». Він був довготривалим і часто робота об'єднувала чи не всю родину, кожен члени якої виконував певний технологічний етап процесу (подрібнення воску, розминання, крутіння гнота та ін.). Другий спосіб – багаторазове «мокання» свічок к розтопленій віск. Третій спосіб, що поширився у другій половині ХХ ст., – «лиття» із застосуванням металевих трубочок. В останні десятиліття, з відродженням традицій, з'явилися нові способи виготовлення свічок: виливання у силіконові форми і скручування із листа вошини.

З'ясовано, що найчастіше свічки виготовляли до свят: Різдва, Стрітєння, Великодня, а також для використання в обрядах життєвого циклу і в народній медицині. Багато свічок бджолярі виготовляли на церкву.

Найбільші апотропейні властивості мають стрітенська (громнична) і страсна свічки. Основне функціональне призначення стрітенської свічки – захист від грому, що відображене і в другій її назві – громниця, громнична. З метою захисту від грози і бузі свічкою викурювали хрести на сволюку; підпалювали дітям і дорослим волосся «на криж» – над лобом, ззаду, над вухами, щоб не боялись грому; запалювали / запалюють свічку при грозі, вірячи, що земний вогонь відверне небесний і вбереже оселю. За полум'ям свічки під час освячення прогнозували погоду на літо – грозове чи тихе. Страсну свічку використовують для захисту господарства і оселі від «недоброго» і «злого» на свята – обряд обходу всіх споруд із запаленою свічкою, і на весь рік – викурювання хреста на одвірку, що «зле» не увійшло до хати. Із вогнем страсної свічки пов'язують щастя в родині, успіх у веденні господарства та ін. – саме з цією метою свічку несуть додому. Зафіксоване використання стрітенської свічки у поховальних обрядах і народній ветеринарії, а страсної – у народній медицині. Специфікою обрядових вічок є те, що на Стрітєння можна святити багато свічок, а на Чистий четвер (на Страсть) – лише одну.

В обрядах життєвого циклу свічка найбільшу роль відігравала у весільних дійствах. Зібрані матеріали підтверджують трансформацію традиції виготовлення і функціонального призначення весільної свічки. В останні десятиліття вона із суто весільної перетворилась у вінчальну, хоча давню роль свічки (об'єднання на порозі, коли наречений прийшов до нареченої) респонденти не знають. Старші пам'ятають, що раніше із свічкою зустрічали молодят з вінчання, а сьогодні свічки наречені тримають під час вінчання. Свічки прибивали

на стіні над молодятами, або ж ставили у хліб, який лежав на столі перед ними. Свічка – невід’ємний атрибут поховальної обрядовості. Зафіксований звичай пошуку потопельників із свічкою.

На основі польових етнографічних матеріалів, наукових статей і публікацій у соціальних мереж доведено, що воскова свічка мала широку сферу застосування і широке функціональне навантаження, що базується на давньому культурі вогню.

Для відтворення повної картини ролі воскової свічки в житті мешканців Правобережного Полісся, потребують дослідження інші регіони Волинської, Рівненської, Житомирської і Київської областей.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Анастасія Панкова про віск, свічки та народні вірування (2018). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zyFEEJTnvBc> (дата звернення 10.09.2023).
2. Боряк О. «Як янгол вестиме до Бога...»: поховальна обрядовість українсько-білоруського пограниччя. Київ : ДІА, 2021. 352 с.
3. Виготовлення стрітенської свічки традиційним способом та вірування, з нею пов'язані (Відео) (2018) / О. Нагорнюк, А. Панкова. URL: <https://old.honchar.org.ua/p/stritennya-pershe-vesnyane-svyato-ukrajintsiv/> (дата звернення 30.07.2023).
4. Дмитренко А. Народне православ'я: стрітенська свічка у побуті і святково-обрядовому житті українців Волині. *Історія та сучасність православ'я на Волині: Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції*, 12 листопада 2015 р. Луцьк: Видавничий відділ Волинської єпархії УПЦ, 2015. С. 130–136.
5. Дмитренко А. Продукти бджільництва в обрядовому житті Волині і Полісся: воскова свічка. *Етнічна історія народів Європи: Традиційна етнічна культура слов'ян*: Зб. наук. пр. Київ: Стилос, 1999. С. 35–39.
6. Дмитренко А. Стрітенська свічка у народній медицині та ветеринарії українців Правобережного Полісся. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи: Матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 40–45.
7. Дмитренко А. Стрітенська свічка як оберіг від грози у світоглядних традиціях українців Волині (за польовими матеріалами). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю*. Матеріали LVI Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції. Наук. зб. Вип. 56 / Упор. Г. Бондаренко, А. Силук. Луцьк, 2015. С. 228–234.
8. Мовна У. Стрітенська свічка: український обрядовий контекст та рольові функції. *Народна творчість та етнологія*. 2014. № 5. С. 6–13.
9. Музей-архів народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.
10. Ніколаєва А. Воскова свічка як елемент символічного захисту українців (кінець XIX – початок XXI ст.). *Етнічна історія народів*. Вип. 38. Київ, 2012. С. 49–56.
11. Панкова Н. Стрітення – перше весняне свято українців (2018). URL: <https://old.honchar.org.ua/p/stritennya-pershe-vesnyane-svyato-ukrajintsiv/> (дата звернення 10.09.2023).
12. Пархоменко Т. Використання свічки в народному знахарстві. *Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся*. Вип. 1. Рівне: Волинські обереги, 2001. С. 27–38.
13. Пархоменко Т. Оберегове застосування воскової свічки та льону в народних віруваннях та обрядах Західного Полісся. *Західне Полісся: Мат. наук.-практ. конф., присвяч. 30-річчю*

Сарнен. історико-етнографіч. музею, 3-4 груд. 2004 р. м. Сарни, Рівнен. обл. Рівне, 2004. Вип. 1. С. 140–148.

14. Пархоменко Т. Ритуальне застосування свічки у весільних обрядах. *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 5. С. 89–92.

15. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 200 с.

16. Свічки воскові вушні для дорослих. URL: <https://zemledar.ua/svichki-voskovi-vushni-dorosli> (дата звернення 05.09.2023).

17. Сукання свічки з бортного воску. *Майстерня «Дика свічка»*. (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5bFccc-oUYc> (дата звернення 10.09.2023).

18. Чубинський П. Мудрість віків. Кн. 2. Київ : Мистецтво, 1995. 224 с., іл.

DMYTRENKO A. A., candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Museum Studies,
Monument Studies and Information Technologies, scientific researcher
e-mail: dmytrenko.a@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>
Lesya Ukrainka Volyn National University
State Research Center for the Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters
Druzhby Narodiv 13, Lutsk, 47017, Ukraine

TRADITIONS OF PRODUCTION AND FUNCTIONAL USE OF WAX CANDLES IN THE ZARICHNE REGION (RIVNE OBLAST): based on field materials

Research aim. is to study the traditions of making and functional purpose of wax candles based on expedition materials collected in Zarichne region. The realization of the formulated goal involves solving the following tasks: to analyze traditional and modern methods of making wax candles; to find out which dates and events were most often made of svichki; consider the customs associated with the manufacture and consecration of street and passion candles, their use and apotropaic properties; highlight the peculiarities of making a wedding candle and changes in its functional load; note the peculiarities of making funeral candles. The object of research is a wax candle as an attribute of calendar and family rites, a relic of the cult of fire. The subject of the study is the manufacturing, application, and apotropaic properties of the wax candle.

Methodology of the research. The research based on the principles of historicity, objectivity, systematicity, and complexity; historical research methods (analysis and synthesis, typological, comparative-historical). The ethnological research method used is the collection of field materials according to the authors program-questionnaire; the collection of information was carried out using the bush method of ethnological research. Field materials collected by the author in the Zarichne region were used. The term “Zarichnenshchyna” is used in the meaning of the district until 2020. After the administrative reform, the surveyed settlements became part of the Varash, Zarichne and Loknytsa territorial communities of the Varash district of the Rivne region

The scientific novelty of the article lies in the fact that, for the first time in the Ukrainian ethnological literature, it highlights the ethno-cultural features of the wax candle of the Zarichne region, and the used field materials are introduced into scientific circulation for the first time.

Conclusions. It was found out that the most ancient way of making candles was twisting, rocking. From the second half of the 20th century. use soaking and pouring into metal tubes. In recent decades, the twisting of candles from a sheet of wax and pouring them into detachable silicone molds has become widespread. It is noted that candles were made for the holidays of the calendar and family cycles. Street and passion candles were most used. The first candle is most often used as an apotropaic remedy against thunder and storm. Passionate candle, according to the beliefs of Polish people, is a powerful apotropaicus against impure and evil. Changes in the production and functional purpose of the wedding candle are substantiated: now it is usually bought; and from a purely wedding candle,

which symbolized the union of newlyweds and their families, it was transformed into a wedding candle. A funeral candle is bought, or a “stritenska” candle is used.

Key words: *intangible cultural heritage, wax candle, calendar and family rites, beliefs, folk knowledge, Zarichnenshchyna.*

References

1. Anastasia Pankova on wax, candles and folk beliefs (2018). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zyFEEJTnvBc> (application date 10/09/2023). (in Ukrainian)
  2. Boryak O. "Yak yangol we know to God...": The ritualism of the Ukrainian-Belarusian border guard is commendable. Kyiv: DIA, 2021. 352 pp. (in Ukrainian)
  3. Making a street candle in a traditional way and the beliefs associated with it (Video) (2018) / O. Nagorniuk, A. Pankova. URL: <https://old.honchar.org.ua/p/stritennya-pershe-vesnyane-svyato-ukrajintsiv> (application date 07/30/2023). (in Ukrainian)
  4. Dmytrenko A. Folk Orthodoxy: the street candle in everyday life and festive and ritual life of Ukrainians in Volyn. *History and modernity of Orthodoxy in Volyn: Proceedings of the 6th international scientific and practical conference*, November 12, 2015. Lutsk: UOC, 2015. P. 130–136. (in Ukrainian)
  5. Dmytrenko A. Products of beekeeping in the ritual life of Volyn and Polissia: wax candle. *Ethnic history of the peoples of Europe: Traditional ethnic culture of the Slavs: Collection of science pr.* Kyiv: Stylos, 1999. P. 35–39. (in Ukrainian)
  6. Dmytrenko A. Street candle in folk medicine and veterinary medicine of Ukrainians of the Right Bank Polissia. *Humanitarian space of science: experience and prospects: Proceedings of the III International Scientific and Practical Internet Conference*. Pereyaslav-Khmelnytskyi, 2016. P. 40–45. (in Ukrainian)
  7. Dmytrenko A. Street candle as a talisman against thunderstorms in worldview traditions of Ukrainians in Volyn (based on field materials). *Past and present of Volyn and Polissia. Necropolis of the region. Materials of the LVI Volyn scientific historical and local history conference*. Science coll. Vol. 56 / Ref. G. Bondarenko, A. Silyuk. Lutsk, 2015. P. 228–234. (in Ukrainian)
  8. Movna U. Street candle: Ukrainian ritual context and role functions. *Folk creativity and ethnology*. 2014. No. 5. P. 6–13. (in Ukrainian)
  9. Museum-archive of folk culture of Ukrainian Polissia of the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters. (in Ukrainian)
  10. Nikolayeva A. The wax candle as an element of symbolic protection of Ukrainians (end of the 19th – beginning of the 21st century). *Ethnic history of nations*. Vol. 38. Kyiv, 2012. P. 49–56. (in Ukrainian)
  11. Pankova N. Stritennya – the first spring holiday of Ukrainians (2018). URL: <https://old.honchar.org.ua/p/stritennya-pershe-vesnyane-svyato-ukrajintsiv/> (access date 09/10/2023). (in Ukrainian)
  12. Parkhomenko T. The use of candles in folk medicine. *Ethnocultural heritage of Rivne Polissia*. Vol. 1. Rivne: Volynski oberegy, 2001. P. 27–38. (in Ukrainian)
  13. Parkhomenko T. The use of wax candles and linen in folk beliefs and rites of Western Polissia. *Western Polissia: Mat. science and practice conf., dedicate. On the 30th anniversary of Sarnen. historical and ethnographic museum*, December 3–4. 2004, Sarny, Rivne. region Rivne, 2004. Issue 1. P. 140–148. (in Ukrainian)
  14. Parkhomenko T. Ritual use of candles in wedding ceremonies. *Folk creativity and ethnography*. 2004. No. 5. P. 89–92. (in Ukrainian)
  15. Parkhomenko T. Calendar customs and rites of the Rivne region. Rivne: Publisher Oleg Zen, 2008. 200 p. (in Ukrainian)
  16. Wax ear candles for adults. URL: <https://zemledar.ua/svichki-voskovi-vushni-dorosli> (date of application 09/05/2023). (in Ukrainian)
  17. Twisting a candle from wax. “Wild candle” workshop (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5bFccc-oUYc> (access date 10.09.2023). (in Ukrainian)
  18. Chubynskyi P. Wisdom of the ages. Book 2. Kyiv: Mystetstvo, 1995. 224 p., illustrations. (in Ukrainian)
- Текст надійшов до редакції 10.02.2023. / The text was received by the editors 26.02.2023.
Текст затверджено до друку 10.02.2023. / The text is recommended for printing 26.02.2023.

Б. Я. СОЛОП,

аспірант кафедри етнології

e-mail: solop_bohdan@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2982-3513>

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна

**ТРАДИЦІЇ ПОХОВАННЯ ТА ПОМИНАННЯ НЕОХРЕЩЕНИХ ДІТЕЙ
НА ТЕРЕНАХ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ВОЛИНИ**

Мета дослідження. На основі польових записів та опублікованих джерельних матеріалів проаналізувати традиційні звичаї, обряди та повір'я волинян, пов'язані з похованням і поминанням нехрещених дітей; порівняти зафіксовані на Волині явища з традиціями українців інших етнографічних районів; з'ясувати стан збереження традиції, процес її зміни упродовж кінця XIX – XX ст.

Методологія дослідження. Методологічну основу роботи становлять методи польового етнографічного дослідження (інтерв'ювання за спеціально розробленим квестіонаром, спостереження), а також спеціальнонаукові (ретроспективний і порівняльно-історичний) та загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція і дедукція) методи.

Наукова новизна. Вперше здійснено дослідження обрядів поховання та поминання неохрещених дітей на теренах Волині. В наукових обіг введено нові (досі не опубліковані) польові етнографічні матеріали, зокрема зібрані автором на малодосліджених територіях.

Висновки. Поховальний обряд «безпірних» дітей за місцем та способом погребіння значно відрізнявся від звичайного. Нехрещених, мертвонароджених немовлят волиняни ховали на гробах родичів (діда, баби), під огорожею кладовища, в куті кладовища, до початку XX ст. – під деревом (біля хати в садку чи в лісі), на роздоріжжі, межі. Похорон зводився до імітації головних хрестильних обрядів: окроплення тіла свяченою водою (т. зв. «хрещення з води») та надання імені. Побутували повір'я, що діти, які не отримують символічного ритуалу, можуть стати небезпечними демонами. Аби унеможливити посмертні поневір'я та шкідливі «дії» померлих, їм уділяли «хреста» навіть після поховання: на місце, де з'являлися їхні душі, кидали полотно («за крижмо») чи натільний, нашвидку зладнений хрестик. Табуюючи поминати неохрещених немовлят в пору більшості загальних поминальних, їх дозволяли згадувати лише раз на рік: в суботу перед Трійцею чи в понеділок першого тижня після Зелених свят (на т. зв. «Розири» («Брикулі»)).

Ключові слова: історико-етнографічна Волинь, поховально-поминальна обрядовість, неохрещені діти, традиції, звичаї, обряди, повір'я.

Як цитувати: Солоп Б.Я. Традиції поховання та поминання неохрещених дітей на теренах історико-етнографічної Волині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2023. Вип. 36. С. 80-93. DOI <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-08>

In cites: Solop B. Ya. Traditional rites of burial and commemorate of unbaptized infants in historical and ethnographic Volhynia. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, 2023, Issue 36, (80-93), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2023-36-08> (in Ukrainian)

Поховальна обрядовість – одна з найбільш сталих й збережених ділянок традиційної духовної культури, в якій зуміли зберегтись унікальні релікти давньої світоглядно-обрядової традиції українців. Найбільш архаїчні реалії, як доводять студії етнологів, відображені у поховальних звичаях та обрядах, що здійснювалися над померлими неприродною, передчасною смертю [17, с. 208–215]. До цієї категорії покійників відносять і неохрещених дітей⁷. Незважаючи на це, етнологічних студій, присвячених традиціям поховання «безпірних» дітей, – обмаль. Адже до сьогодні об'єктом зацікавлення народознавців ставали, перш за все, демонологічні аспекти проблематики, зокрема світоглядні, міфологічні уявлення та повір'я, натомість поховальні звичаї, як правило, розглядалися лише контекстно [2; 3; 8, с. 187–201; 9, с. 111–116; 13; 16, с. 102–136; 17, с. 208–215; 20]. Подібно можна висловитись й про студії, присвячені волинській міфології [5; 6; 7; 19]. Волинь як історико-етнографічний район⁸ досі залишається перспективною з погляду танатологічних досліджень, адже довгий час перебувала поза спеціальною увагою дослідників народної культури⁹.

Мета нашої розвідки – проаналізувати традиції поховання та поминання померлих без хрещення дітей, що побутували на теренах Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст. Основу джерельної бази роботи складають польові матеріали, зібрані під час етнографічних експедицій. Крім того, в роботі використано опубліковані джерела кінця ХІХ – початку ХХ ст., що дає змогу простежити процес зміни традиції та визначити її сучасний стан побутування.

Як свідчить наявна інформація, в давнину серед волинян побутувала заборона ховати «безпірних» дітей на громадському (церковному) кладовищі. За винятковими відомостями, що походять зі Східної Волині, належними локусами поховання неохрещених немовлят вважали:

– *садок* поблизу хати: «Нехрищаних дітей перше ховали в своєму садку...» (с. Забріддя Житомирського у. Волинської губ.) [18, с. 107]; «Недоношених дітей ховали в садочку: русалочкою буде. Тепер на цвинтарі ховають» (с. Березна Хмельницького р-ну Вінницької обл.) [14, с. 22];

– *ліс*: «*І от баба моя таке розказувала, що або десь у лісі, або так... не на могілках. Недоношене дитячко так хоронили*» (с. Красуля Звягельського р-ну Житомирської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 172];

– *роздоріжжя*: «...діти без хреста померлі – потерчата, ховають їх зазвичай на роздоріжжях, біля хреста¹⁰, аби перехожі молилися за них» [29, с. 89];

– *межа* церковного подвір'я: «Дітей мертвонароджених, так само і тих, яких не встигли охрестити, хоронять під церковною огорожею» (Дубенський у. Волинської губ.) [15, с. 294];

– *«обніжок»* – неорана смуга землі між городами: «*На обніжку – два городи [сходяться], – там похоронили дитячко. Зара хоронять на могілках. А колись так хоронили. [...] Так баба казала: де не ворухиться земля – могила. А якщо тако взяти, обніжок – звідси і звідси [города], а тут – не чепана, – так як могілка, ніхто його тут не ворухить*» (с. Красуля) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 172].

Власне процитованими джерелами й обмежується інформація з Волині про місця поховання «безпірних» дітей поза цвинтарем. Як бачимо, ці відомості є вкрай скупими та рудиментарними. Віднайти більше свідчень про побутування архаїчних реалій, на жаль, не вдалося¹¹. Вочевидь, архаїчні звичаї були втрачені волинянами ще на початку минулого

⁷ Щодо мертвонароджених чи померлих одразу після народження, викиднів й страчених матерями немовлят прийнято вживати термін «безпірні» (адже померли «без пори», передчасно) [8, с. 187].

⁸ Про локалізацію та межі Волині див. у розслідах Михайла Глушка [10; 11].

⁹ Цьогоріч львівські етнологи підготували колективну монографію про регіональні особливості та локальну специфіку традиційно-побутової культури волинян («Культурно-побутові традиції українців Волині: історико-етнологічні нариси»). У публікації автором подано і короткий огляд поховально-поминальних звичаїв [22].

¹⁰ Звичай ставити на розпутьях хрести (як говорять волиняни: «*фігури*», «*фігури*», «*хвігури*», «*хвігури*», «*хвігури*» тощо) є загальноукраїнським. Безумовно, серед іншого, він був пов'язаний саме з поховальними традиціями.

¹¹ Відомості, зафіксовані на Волині, доповнюють матеріали з інших теренів України. Етнографічні записи з Гуцульщини, Бойківщини, Поділля, Полісся, Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини, Півдня України

століття, а тому слабо описані в тодішніх джерелах та майже не збереглися у пам'яті опитаних у наш час етнофорів¹². Таке припущення підтверджують вже згадані польові матеріали Василя Кравченка. Більше ста років тому волиняни з околиць села Забріддя Житомирського уїзду Волинської губернії свідчили досліднику про відмирання давньої традиції [18, с. 107]. З огляду на це подальшу увагу зосередимо на звичаях поховання «безпірних», що зафіксовані й відповідно побутували вже у ХХ – на початку ХХІ ст.

Згідно з найбільш поширеною в означений період традицією, волиняни намагались охрестити дитину вже після її смерті та все ж похоронити на кладовищі чи його межі. У такому разі поховання фактично зводилося до імітації головних хрестильних обрядів (похорон = хрещення) [9, с. 111]. Мертве тіло кропили свяченою («йорданською») водою чи занурювали в освячену купіль: *«Воно нехрещине, але всьо равно його водичкою свяченою похрестять й ховали на мógилках»* (с. Дворовичі Рівненського р-ну Рівненської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 59]; *«Як нехрещене, то сами хрестять – беруть воду свячену і там собі хрестять, і на мógилках ховають»* (с. Черешнівка Дубенського р-ну Рівненської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 89]. Такий же звичай побутував на початку ХХ ст.: *«Як родитьця нехрещена дитина, то баби охрестять сьвяченою водою, занесуть на мógилки, поховають»* (ур. Верболози Житомирського у.) [18, с. 137]. Обрядова дія не прирівнювалась до повноцінного церковного Таїнства, але, навіть зі слів ієреїв, у безвихідному становищі мала його замінити: *«Дітий нехрїщаних на мógилках [ховали] – ну, несподівано вмере дитина ше маленька. То казав батюшка, шо: “Посвятїть свяченою водою – і воно так як хрїщане!”»* (с. Терешківці Луцького р-ну Волинської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 40]. Через те, що при таких обряді головним вважали не церковні моління та Миропомазання, а саме окроплення мертвого тіла свяченою водою, ритуальну дію називали *«хрещенням з води»*: *«Тута після води [вважається охрещеним]. То якомсь хрестять так з води»* (с. Волиця Хмельницького р-ну Хмельницької обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 149]; *«Самі так хоть перехрестять – з води. Без батюшки. Вдома»* (с. Дубрівка Звягельського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 261]; *«Як вмірає нехрещене, то я ж кажу, шо хрестять з води... А зара може й батюшки хрїстять. Колись з води хрестили»* (с. Середня Звягельського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 302]. Ритуал в минулому проводила баба-повитуха чи старша в родині жінка, промовляючи належну формулу: *«Ну то баба хрестить, каже: “Во ім'я Отця і Сина, і Святого Духа. Амінь”, – Ім'я Отця дає так, як то в Господа і Сина, і Духа – все. Це так баба хрестить: свяченою водою полє і хоронить. А батюшка не хоронить»* (с. Вільгір Рівненського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289-Е, арк. 2]. Відповідно до іншого варіанту звичаю (очевидно, редукованого), символічне хрещення здійснював священнослужитель: *«[Дітей нехрещених] несли на мógилки. Просили батюшки, шоб похрестив, хоть воно вмерше, але шоб похрестив...»* (с. Владиславівка Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 28]; *«А хрестили... Це вмере дитячко, то воно маленьке... Але батюшку наймуть і батюшка охрїстить, і тоді ховають»* (с. Колодянка Звягельського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 55].

Обов'язковою умовою посмертного «хрещення з води» було ім'янаречення: *«...то, казали, навіть мона дитину самому похрестити: дати ім'я, свяченою водою покропити»*

засвідчують, що у ХІХ – на початку ХХ ст. (а деінде навіть до середини ХХ ст.) нехрещених дітей ховали: неподалік хати, на подвір'ї, городі, межі земельних угідь, стежці (у проході між плотами), перехресті доріг, у садку (під плодовим деревом: яблунею, калиною тощо), в полі, лісі (під деревом або завішуючи тіло на гілля (!)), під хатньою піччю, порогом, біля стіни (під окапом) хати чи клуні [1, с. 319; 13, с. 357; 14, с. 55, 115, 159, 175, 195, 244, 248, 260, 283, 291, 312, 320, 323, 372, 377, 406, 413, 432; 16, с. 130; 17, с. 209–210; 20, с. 255; 23, с. 137–138; 27, с. 713]. Зазначимо, що деякі з перелічених локусів співпадають з місцями поховання інших померлих передчасною, неприродною смертю (наприклад, самогубців-вішалників) й, на думку етнологів, репрезентують дохристиянські (язичницькі) місця та способи поховання [17, с. 208–215].

¹² Цього не можна сказати про звичаї поховання самовбивць. Проведені на теренах Волині польові пошуки показали, що давні правила погребіння вішалників та утоплеників (на місці смерті, на межі полів, границі села, роздоріжжі, у чагарниках, лісі) деінде зберігались навіть до другої половини ХХ ст. [4, с. 934–941].

(с. Стремільче Червоноградського р-ну Львівської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 338-Е, арк. 34]; «*Колись у моєї сестри була дівчинка, вона її вродила мертвою: і зробили гробика, назвали її, свяченою водою покропили*» (с. Новопіль Житомирського р-ну Житомирської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 3]; «*...в мене такий випадок був, що родичка в Луцьку померла [при родах] і дитинка – разом померла. То її вже мили ту дитинку, купали і ім'я назвали – сами хрїстять*» (с. Свищів Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 107]; «*...треба хоч самому назвати. Як-от дитина, наприклад, от уродиться і сразу вмирає, то самому треба казати: от я так називаю*» (с. Іллін Рівненського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289-Е, арк. 16]; «*Ім'я мусово давати! Давати мусово ім'я. Собі знай, що ти його там називаєш так...*» (с. Шклинь Луцького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 78]. Волиняни мали переконання, що, надавши дитині ім'я, згодом (опісля року) його можна буде записати у родинному синодику, а отже поминати в церкві [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 78].

Вибір конкретного імені теж був обумовлений традицією. Записи зі східноволинських поселень засвідчують, що для немовлят обирали імена перших людей на землі або ж наймення пророка Предтечі чи Божої Матері (тобто хлопця нарекали Адамом або Іваном, а дівчину – Євою чи Марією): «*У мене самої родилась дєвочка – вісім місяців, і я вродила вдома. До без хрестиків ховають, хреста не ставлять. [А як називають?] Єва, Адам і Марія*» (с. Новопіль) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 15]; «*Якщо нехрещена маленька дитина [помре] – називають, якщо дівчина – Євою, якщо хлопчик – Адамом*» (с. Сколобів Житомирського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 76]; «*І яось їх ше хрестили, здається імена давали... Івани і Мар'ї – вони. Іван – хлопчик, а дівчинка – Мар'я чи Марія*» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 80]. Для повноцінності обряду серед живих навіть могли обирати хрещених батьків: «*В нас тут була в Гані Монькової... хлопчик (?) народився, помер. Його привезли додому з Барановки, охрестили вдома – поставили кумів. Так було. Був хлопчик – назвали Ваньою*» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 261]. Водночас в українців існував звичай обирати для «безпірних» дітей родові номени: імена батьків, дідів тощо [9, с. 112; 23, с. 137]. У разі крайньої потреби «хрещення» проводили після поховання, «освячуючи» землю з могили: «*А є дітки, які померли нехрещені – це винні батьки, якщо дитячко вмерло нехрещеним. Треба взяти землі з-під хреста, занести в церкву, якщо хлопчика – назвати Адамом, якщо дівчинку – назвати Євою. І відправити над цєю землею поминальницю: батюшка дасть ім'я Єва або Адам. І цю землю під хрестик посипати і це буде щитатися хрещеним*» (с. Сатіїв Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 54].

В народі вважали, що шляхом здійснення цих символічних обрядів вдасться вберегти немовля від посмертних поневірянь. Адже, згідно з давніми повір'ями українців, душі дітей, які не одержали хрещення, змушені «блукати» по світу й «просити хреста» у перехожих [8, с. 188–195; 9, с. 113–116; 13, с. 357; 16, с. 110]. Волиняни вірили, що вони з'являються людям поблизу місць, де їх «залишили» чи поховали (цвинтар, дорога, поле, ліс, річка тощо), найчастіше у вигляді літаючого птаха (наприклад, пугача («путькала»)), падаючої зірки («...казали колись, як ото зора лєтає – то, кажіть, нехрїщина дитина лєтає» (с. Черешнівка)) чи блукаючого вогника [7, с. 1369–1370; 9, с. 114; 24, с. 529–530; 25, с. 606; 26, с. 16; 28, с. 259; 30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 52; ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 81]. Відповідно до повідомлень кінця ХІХ ст., страчені, померлі «без хреста» діти нібито блудять по землі та просять хрещення до семи років (с. Ледеянка Заславського у. Волинської губ.) [25, с. 606]. Інші записи інформують, що навпаки – по сьомому році: сім літ вони лежать в землі й тільки опісля: «Пан Бог дозволяє їм літати по світу, щоб знайти собі ім'я» (с. Тишиця Сокальського пов.) [28, с. 259]. Тому кожен, хто чув десь незвичне моління на зразок «Хрести мене!..», «Хреста!..», мусів уділити неупокоєній душі хрещення у відповідний спосіб: «Баба моя розказувала. Іде чоловік: “Хто це десь кричить?!” Чути – так як дитя каже: “Хреста! Хреста! Хреста!”. На те місце іди, перехрести три рази і кажи (і так казали, і так робили!): “Як ти хлопець, то даю тобі ім'я Йван, в славу Отця і Сина, і Святого Духа, – три рази. – А якщо ти дівчина, то даю тобі – Марія”. І якщо є на шие хрест, а там якась деревинка чи шось

є – повісь, – уже хрещене, все!» (с. Красуля) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 172]. В інших варіантах на відповідне місце кидали хрестик, нашвидкуруч зладнений зі соломи чи патичини, або ж кусок полотна (як мовили, дитині «за крижмо», «вдітися») [7, с. 1369–1370; 28, с. 259; 30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 52]. На переконання волинян Холмщини, кожен, хто бачив нехрещену дитину (падаючу зірку), що під час свого падіння кричала «кшту» (хреста), мусив: «Зробити над нею хресне знамення і дати ім'я жіноче або чоловіче. Ім'я має дати тієї статі, до якої належить особа, яка побачила падаючу зірку» (Грубешівський у. Люблінської губ.) [26, с. 16]. Можемо констатувати, що аналогічні чи подібні за суттю способи посмертного охрещення побутували в різних місцевостях України [2, с. 324–326; 8, с. 188–195; 9, с. 114–116; 13, с. 358; 14, с. 128; 16, с. 120–122]. Також, як вірили волиняни, нехрещені діти могли з'являтися своїм батькам у сні та докоряти за відсутність посмертного обряду: «Як вмирає нехрещене – хрестика просить... Ну, сниться батькам, щоб хрестика їй поставили [на могилі]. А чого ж з води хрестять?! З води хрестять, [щоб хреста не просило]» (с. Середня) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 302]. На Поділлі, Середній Наддніпрянщині, Слобожанщині, Півдні України згадане поховання «дочасно» померлих немовлят на стежці, порозі чи роздоріжжі здійснювали саме з переконанням, що у цих місцях вони згодом «вихрещуються»: «Де ногами ходимо, то хрест робимо» [1, с. 319; 14, с. 244; 17, с. 209–210; 20, с. 255; 23, с. 138]. Якщо ж дитина не отримувала «хреста» та імені у якийсь зі способів її після поховання, то, як вірили в народі, ставала небезпечним демоном [8, с. 196; 13, с. 359–360; 16, с. 105–106; 20, с. 252–254]. Ще на початку ХХ ст. переповідали бувальщини про те, що дух неохрещеного немовляти «ходить по хатах», «страхає», а після його «візитів» у домі помирають малі діти (м. Камінка-Струмилова) [12, с. 116]. Також, за давніми повір'ями, у місця, де літає душа «безпірної» дитини, б'є блискавиця, і: «Якщо грім потрапить в духа, то на знак запалиться чиясь хата»¹³ (с. Тишиця Сокальського пов.) [28, с. 259].

Поховання «неохрищених» здійснювали їхні найближчі родичі без звичних громадських та церковних почестей (триденного перебування у хаті, нічних чувань, похоронної процесії, подзвону тощо): «Як нехрещене, то батьки заносили на кладьбище і сами похоронили. Воно ще є маля, то то називалося “отроча”» (с. Града Кременецького р-ну Тернопільської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 23]; «В нас тоже таке було: на третій день дитинка померла нехрищина, – то ховали так собі: занесли на мógилки, викопали ямку, поховали, “Отче наш” перемолулись» (с. Бугрин Рівненського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289-Е, арк. 23]; «Отаке бідне родилося, вмерло – привезли на мógилки, закопали, да й на тому кінець...» (с. Дворовичі) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 56]. До місця спочинку домовину з тілом померлої дитини хтось із родини міг нести «під пахвою» [14, с. 223]. Мертвонароджених чи померлих одразу після народження немовлят ховали у невеликій труні («трунка», «труночка», «трумелко», «трумельце»), загорнувши перед тим в білі пелюшки (це не стосувалося викиднів та абортіваних дітей, яких «позбувалися» таємно). Перед поховання дитя клали у хаті на столі: «Як такі маленькі діти вмирали, то їх ставили на стіл. Робили трунку маленьку і приносили, і ставили на стіл в велику комнату. І якось їх ще хрестили, здається імена давали...» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 80]. Тіла ж дорослих, за волинською традицією, розмішували на хатній лаві, ослоні чи тимчасовій конструкції, зладнений зі стільців та дошок [21, с. 156; 22, с. 256]. Етнографічні записи з інших місцевостей Волині та України засвідчують, що на столі дозволялося вкладати лише охрещених дітей (віком до семи років) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 338-Е, арк. 59; ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 34; 9, с. 112]. Невід'ємним атрибутом поховання «безпірного» немовляти вважали «вінок», сплетений з барвінку: «Плели з барвінку. Ми ще в гай ходили, рвали... Вішали,

¹³ Нехрещених дітей волиняни нерідко пов'язували з русалками: «То колись казали, що перетворюється в русалку. Нехрещену дитину не мона хоронить [на кладовищі], але ж хоронять, де дінешся?!» (с. Новопіль) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 3]. Більше міфологічних уявлень та повір'їв про «безпірних» дітей див. у вказаних розслідах Володимира Галайчука, Надії Войтович (Левкович), Романа Гузія, Анастасії Кривенко, Василя Іванчука.

там на могилі клали... А ми ще ходили рвати барвінок, бо в хаті, я тако як сплету вінка, то цілу хату обкручу тим барвінком. А тепер – не. Ніхто не рве того барвінку вже. [То як малі помирали діти? До семи років?] Як які. От навіть і вродилося й те во (померло. – Б.С.), то не давав батюшка ставляти хреста, – то сплели віночка, так положили на могільці» (с. Терешківці) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 22]. Також зустрічаємо інформацію, що голову нехрещеної дівчини прикрашали стрічками («лентами»), подібно як нареченій [14, с. 274]. На таку особливість поховання неохрещених опосередковано вказують фольклорні матеріали, а також демонологічні оповідки та бувальщини: «безпірні» діти (русалки (мавки), які, за народними уявленнями, постають з їхніх душ) нібито з'являються людям саме у «шлюбному» вбранні [19, с. 98–99]. Слід зазначити, що компоненти весільної одежі, зокрема й вінок, стрічки, волиняни частіше розглядали як невід'ємну складову поховання виключно охрещених малолітніх дітей, дівчат, парубків [22, с. 255, 269–270].

Участь у поховання «неохрищеного» дитяти не брав духівник: «Ховали на могилках, тіко тоже без батюшки, як воно нехрещене» (с. Городище Луцького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 112]; «Тіки вже батюшка не служить похорон і не має права служить панахиди – воно не записане у книгах церковних» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 19]; «Ну, от в мене одне дитя нехрещене померло, в роддомі і вже всьо – померло. І його вже не охрестили – воно неохрещене. На цьому дитяті і могили не запечатує батюшка. [...] Батюшка не приходить [на похорон]. Він каже, що це душа, вона... Нема в їхньому законі церковному, щоб над цією душою можна було щось одправити» (с. Радів Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 4–5]. Зі слів респондентів, панотець лише згодом (з власної доброї волі, на прохання сім'ї дитини) міг прийти на могилу, аби окропити її та «запечатати»: «...потім приводили ксьондза, кропили свяченою водою [гріб], то воно вже так як вже було як хрещене. А потім, то гріб [священник] запечатував, а як ксьондза не було, то самі кропили» (с. Бордуляки Золочівського р-ну Львівської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 403-Е, арк. 26]; «Дитя вродилося, на третій день померло і воно нехрищене – да й він (священник. – Б.С.) не одправляє тої могільки, каже, що не положено. А якщо одправлять, то треба спеціальну молитву прочитать, а тоді одправлять...» (с. Бугрин) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289, арк. 22–23].

Для поховання нехрещених дітей громади сіл вже у ХХ ст. виділяли окреме місце на цвинтарі (здебільшого на периметрі, у кутку, тобто подалі від могил решти людей): «Нехрищаних дітей перше ховали в свойому садку, а тепер позволяє священник ховать на кладьбищи в кутку...» (с. Забріддя) [18, с. 107]; «Вони нехрещені [поховані] не там, де всі померші. Вони десь збоку» (с. Бугрин) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289-Е, арк. 23]; «Зараз – то на цвинтарі ховают, а колись – то за межами цвинтара ховали, [...] або ж в протилежному кутку цвинтара, де не обходиться навіть кропити гроби» (с. Куликів Кременецького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 21]; «...тільки, що ті, що нехрещені, то тих під плотом ховали на цвинтарі» (с. Града); [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 29]; «То [неохрещених] ховали так збоку [цвинтаря]» (с. Бордуляки) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 403-Е, арк. 26]; «Колись нехрещених дітей ховали в кінець цвинтара – на вуглі цвинтара» (с. Куликів) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 19]; «Навіть новонароджені діти, які родилися [мертвими], чи може жили нехрищені, то їх на могилках хоронять, але збоку – в куточку» (с. Великий Скнит Шепетівського р-ну Хмельницької обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 186-Е, арк. 43]. В окреслений період такий звичай набув поширення серед українців інших етнографічних районів [9, с. 112; 14, с. 59, 97, 99, 100, 105, 114, 245, 358, 373, 390, 395, 407–408, 419, 425; 16, с. 130]. В куті цвинтаря, біля плоту волиняни ховали і самогубців [4, с. 932–933]. «А вже за меї пам'яті, то то [самогубців] на окремо ховали. Там вже не на цвинтарі, а коло цвинтара – де рив є. То в тому рові ховали. [А де дітей нехрещених ховали?] Тоже в сторону, не на цвинтарі» (с. Волиця-Дружкопільська Луцького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 188].

Ще донедавна особливою прикметою могили неохрещеного немовляти була відсутність звичного християнського знаку: «Хрестика не ставлять да й всьо, могільку

[роблять]» (с. Черешнівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 89]; «До без хрестиків ховають, хреста не ставлять» (с. Новопіль) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 15]; «На могілках ховають... Могілки там є, но без хреста повинні бути» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 188]; «Як воно нехрищане, то хреста не ставлять. Але зара, в особності, як роблять: тіки родилося і бачать, шо шось таке, бачать шо дитина [хвора], зразу різко приводять батюшку, і батюшка вже там охрестив. Шо крий Боже біди, шо ти вмерло – тобі ставлять хрест» (с. Дворовичі) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 56]; «Які нехрищані [діти] – [хреста] не ставили. Як нехрищане, то не ставили» (с. Кожушки Звягельського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 90]. Деякі етнофори доводили протилежну думку й навіть запевняли у необхідності позначити дитячі могили християнським знаком невеликого розміру: «Ставили [хреста] дітим, бо діти не винуваті. І, значить, воно померло, воно ж нічо не знає... То тіки всього, шо якщо нехрещене, то батюшка [...] не відправляє» (с. Шклинь) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 78]; «В нас ховають на могілках. Ставлять [хреста], в нас там були [поховані], то ставлять маленькі хрестіки» (с. Іваничі Рівненського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 63]. Можливо, таким способом намагались уділити померлому «хрещення» – надати «хреста»¹⁴. У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. на місці погребіння неохрещених часто встановлювали постамент (без хреста) або невеликий фігурний пам'ятник у вигляді ангела: «Не можна ні хреста, ні нічого. Просто ангелика ставили і всьо, або просто таку надгробничку маленьку, [де написано], шо тут спочивай такий...» (с. Новоселівка Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 36]. Появу практики слід пов'язати з тим, що охрещених по смерті малолітніх дітей в народі називали: «ангелами», «ангеліками», «ангелятами», «анголами», «анголятками» тощо¹⁵ [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 15; ф. Р-119, оп. 17, спр. 338-Е, арк. 30, 38, 61, 73; ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 80; ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 12, 55]. На це звертають увагу самі етнофори: «Вони – малі ангелята, то їм не [ставили хреста]. Якись такі пам'ятники робили – ангелята робили» (с. Шклинь) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 55]; «Мого брата тільки шо вродилося неживе, то пам'ятничка поставили – янголятко маленьке»¹⁶ (с. Княгинине Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 84].

Окремої відзнаки на місці поховання «безпірних» могли й взагалі не робити, адже, за ще одним доволі поширеним звичаєм, їх хоронили на могилі когось із родичів: «В нас коли хоронять нехрещену дитину, то її закопують в ту могилу там, де є хтось похований» (с. Соколя Золочівського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 459-Е, арк. 37]; «Якщо дитина, наприклад, родилося, от, в роддомі воно померло, то в більшості під рідних підкопували. Ото як рідних є могіла, старалися туди підкопати і похоронити. Якщо дитину привезли додому і вже бачать, шо дитина хворіє, то кожен старався охрестити, а тоді вже ховали. Це вже навіть, якщо нехрещена дитина, а померла, то її не ховали десь в кутку чи ше де-небудь, а ховали таки на кладовищі, коло рідні так легенько підховували да й всьо» (с. Новоселівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 36]. Тіло ховали на могилі старших предків (баби чи діда): «Я тако бачив, в роддомі воно зразу неживе вродилося, то ховають там, де похований дід чи баба – коло могили теї. [...] Нехрещених дітей у нас десь коло діда, коло баби закопують на цвинтарі. Прямо на тій самій могилі, ну там не глибоко же ж копають» (с. Бокійма

¹⁴ Аби уділити дитині «хреста», відповідний атрибут додаткового «викидали» на перехресну дорогу: «Ховали... хрестика треба було класти, бо... Клади [хрест] на душу... і зверху хрестик ставився... на могилі. І казали, шо треба на дорозі кинути... хрестика. На роздоріжжі саме» (с. Града) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 29]. Очевидно, такий звичай є пережитковим свідченням про роздоріжжя як первісний локус поховання «безпірних» дітей.

¹⁵ Номінації відображають уявлення про те, що охрещені померлі діти стають небесними ангелами [13, с. 356–359]. Такі переконання збереглися і серед волинян: «Та це взагалі щитається анголятка, так казали люди. Ангел хранитель тепер воно там маленьке десь» (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 80].

¹⁶ Деінде на Волині нехрещених дітей номінували лексемами: «потерчата», «потерчукі» тощо [7, с. 1369; 29, с. 89]. Проте у первісному розумінні так називали лише *потрачених* (тобто абортіваних, «приспаних») дітей. Також для позначення немовлят, який охрестили по смерті, волиняни вживали у мовленні церковно-народні назви: «младенець» та «отрок».

Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 40, 42]; *«А таких діток ховають на могилі чи баби... якщо хлопчик – то на дідовій, що він там вроді буде його колихати. На могилі просто викопують ямку, а якщо дівчинка – то на бабиній, на жіночому роду»* (с. Козирщина Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 94]. Найчастіше дитинча *«підхоронювали» «у ногах»* упокоєного родича, оскільки *«в головах»*, як правило, розміщувався меморіальний знак (дерево, хрест, пам'ятник): *«Хто ховає навіть коло своїх – родини. А як в мене хлопчик умер, то я в матери в ногах поховала»* (с. Терешківці) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 12]; *«Там саме – на цвинтарі [неохрещених дітей ховали]. Біля рідних в ногах ховали»* (с. Журавники Луцького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 151]. Як варіант, місце поховання дитини облаштовували не безпосередньо в гробі, а біля нього: *«Нехрищина дитинка – біля рідні, біля sweї десь закопають дитячко»* (с. Перекалі Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 77]; *«Родина [похована] яка – й дитинку там положить збоку. А там Господь знає як розпоряджатися з такими дітьми»* (с. Новоселівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 48]; *«Воно нехрещене, але його хоронять на кладбищі, там каля якоїсь родини...»* (с. Свищів) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 107]; *«Якщо вмерла така манюсінка дитина нехрещена – коло своєї родини [ховали]. То то щитається “ангол”, як воно не назване»* (с. Малі Бережці Кременецького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 151-Е, арк. 15]; *«Там яка родина є, то й коло теї родини дитинку поховують»* (с. Вільгір) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 289-Е, арк. 2]; *«Ну, як діти мертві, наприклад, родилися... В Гані Рудикової дітки родилися мертві... От, то їх ховають на моголках так само як... – коло своїх родичів там викопують ямку»* (с. Дубрівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 726-Е, арк. 80]. У такому разі могилу дитини таки відзначали окремим нагробком: *«[Дітей нехрещених] несли на моголки [...] і поховают коло своєї родини, де родня похована, коло родини поховают. Роблять таку моголку маленьку, но і хрестика поставляють»* (с. Владиславівка) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 28]; *«В моєї братихи вмерла дитина народилася, ну то похована біля баби. І шо ж!? Воно тоже нехрищене! І хрест стоїть, і все»* (с. Княгинине) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 72]; *«В мене дівчинка вмерла при родах, то я ше була в роддомі, то поховали моя мати з чоловіковою сестрою коло свекрухи. Желізний хрестик [поставили]. Моя мати посвятила дитинку, назвали Светкою»* (с. Воротнів Луцького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 593-Е, арк. 8]. За локальним звичаєм, локус поховання (в могилі / біля могили) обирали з огляду на вік дитини: *«В мене онучатко померло нехрещене, то похоронили біля баби. [Не чули, що могилу надкопують і хоронять зверху?] Так, чула. Ну, то таке, якщо викидиш. А якщо вже дитина дойшла до свого віку – дозріла, то то вже хоронять обикновенно чи ставлять анголятко»* (с. Зелене Дубенського р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 66].

Семантика описаної традиції (до слова, добре відомої мешканцям багатьох етнографічних районів України [9, с. 112; 14, с. 152, 153, 177, 230, 245, 341; 20, с. 254]) криється у намаганні поховати немовля у місці, де спочиває поважний у роді предок, який був похований за усіма правилами, а головне – пройшов за життя повноцінний обряд хрещення: *«В нас ховають в той самий гріб, де є вже хтось хрещений (чи бабка чи дід). А якщо вже хрещене – то збоку [могили ховають]»* (с. Ямне Львівського р-ну Львівської обл.) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 459-Е, арк. 13]; *«На цвинтарі обов'язково, таких дітей ховають на тій людині, яка померла хрищена. От, я, наприклад, померла і на мені можна буде поховати дитину»* (с. Радів) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 5]. Найімовірніше, тим самим намагались всіляко уберегти немовля від згубної посмертної долі, віддавши його під опіку своїх «дідів» [9, с. 112; 20, с. 254]. На це опосередковано вказує одне з народних мотивувань: *«А таких діток ховають на могилі чи баби... якщо хлопчик – то на дідовій, що він там вроді буде його колихати»* (с. Козирщина) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 577-Е, арк. 94]. Виразно, що для поминання дітей їх ймення записували у родинному пом'янику лише разом з іменем старшого предка-«заступника»: *«І вже потім, як минає рік [після смерті], то можна навіть в грамотку записати, тіки біля діда чи біля баби написати те ім'я. І писати, наприклад, там: Іван з младенцем Степаном чи як там вже... Шо вдвох. [Священник] читає, то тіки за двох.*

Так чи з бабою, чи з дідом. Старалися біля старших, біля когось: біля діда, біля баби вже написати те ім'я» (с. Шклин) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 727-Е, арк. 78].

Більш поширеними були переконання, що нехрещених дітей не можна поминати у церкві разом з «чистими» небіжчиками. Спорадично збереглися відомості, що «безпірних» слід згадувати лише раз на рік у переддень Трійці: «Хто нехрещений помер, діток нехрещених – [поминають] у Клечальну суботу» (с. Троянів Житомирського р-ну) [14, с. 77]. У Зелену суботу на Волині молилися за самогубців-вішалників та втоплеників [4, с. 944; 19, с. 83]. На південному сході краю, на пограниччі з Поділлям упокоєних до хрещення немовлят народно-церковні правила вимагали поминати в понеділок першого тижня після Зелених свят – на т. зв. «Розири» («Брикулі»). У цей день на жалобний обід збиралися матері «безпірних» дітей: «Розири – це поминають тих діток, які (?) нехрещані малесенькі. Ось вони в нас десь місяць назад були ці Розири. То збираються жінки, в кого є такий повод, і собі поминають. Ці жінки обізатільно» (с. Подорожня Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 51]; «На Трійцю йде... і після Трійці ідуть у понеділок – це, кажуть, русальний тиждень. То це в останній день – русальний тиждень, – в понеділок. То це діти, кажуть, заходять вже на той світ... То ж це на Брикулю. [...] [На цвинтарі] правиться, Богу моляться, люди полуднають собі – сидять. [...] В кого діти маленькі померли, то йдуть. А в кого нема, шо діти не повмирали, то не йдуть» (с. Лозна Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 6]. Частіше поминання мало громадський характер: на цвинтарі відправляли панахиду, пригощали перехожих (насамперед малолітніх дітей): «...в понеділок після Трійці через тиждень – там у Лозні називається “Брикуля”, а тут кажуть “Розори”. Це вже йдуть без хліба, так ідуть, несуть пряники, цукерки. Там відправиться, батюшка приходит. Там відправиться на цвинтарі і роздали дітям [гостинці], та й всьо» (с. Морозівка Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 57]; «...через тиждень після Зелених свят [поминають дітей]. В нас називається “Розири” – це родитільський день. Це воно було з давна-давен. В нас воно є ця традиція за то, шо так... В кого діти повмирали та й потом і взрослі... І вони вобшем на Розори в нас ідуть, в нас правиться, колись обід варили на цвинтарі всі. Це вже починається Петрівка, цей день – понеділок, і це – Розири. І служиться. [...] Зара, то вже не, бо там прийде душ з десять, панахиду одслужили, шо там роздали...» (с. Рогинці Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 19]. У ХХ ст. невід’ємною частиною поминання вважали заупокійну трапезу. Її проводили на кладовищі чи в селі. Головною стравою була молочна «каша», оскільки поминання припадало на перший день Петрівчаного посту: «На Розири (“Розири” називаються) ходять [на цвинтар]. Я колись ходила. Застелять там якогось рушника чи покривало, сідають і так собі там помолитися, і погобідують» (с. Великий Острожок Хмільницького р-ну); [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 5]; «Це є після Зелених свят через неділю в понеділок – Розарі. То це кажуть, шо нехрещені діти бігають. Є такі, шо втопились. То всі вони в цей день виходять. [...] Поминали на кладбіці, правлять за дітей. Як я мала була, то варат на кладбіці: баняки ставлять (на цеглинках, дрова підкладають) і вариться каша, но каша молочна дозволяється, бо це не строгий піст. А там приносили все... і пампушки були. Обідали ми. То хліб різали. Сиділи, то стелили таке довге біле полотно (попід дорогу, там, де цвинтар, там гробів не було) і ми всі сідали. Кожен, хто приходить, шось несе на обід: хто – пампушки, хто – кашу, бо це був пісний обід. Дітям роздавали коржики, цукерки» (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 527-Е, арк. 27]; «Брикуля – після Зелених свят у понеділок через тиждень. Тоді йдуть на кладовище, беруть цукерки, пряники дітям роздають, а так, то шось там несе, хто шо пісне: те – концерву, те – рибу... І там і їдять люди, а дітям... Бо це, кажуть, дитяче свято, то це головне дітям роздати треба. Кажуть, дитяче це свято. Колись саме головне це робили гобід по хатах. Зара то вже не роблять, а колись то це на кожній вулиці гобід робили (не на вулицях, а в хаті, наприклад, десь в цій хаті варится, в тій хаті варится гобід) і там вже під хатою погобідують, а як доц, то в хаті. І на кожній вулиці це цій діти... саме главне дітей нагодувати, в самий перед дітям дати...» (с. Петриківці Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 44–45].

Обіди могли проводити і на власних полях; за повір'ями, «*потерчат*» можна побачити на «*Розири*» саме на ниві, у житі: «*Минули вже, перед жнивими. Розири – це “Шуляк”, це, кажуть, діти помираючі, вмираючі, то це вони бігають по житі. Бо колись ми ходили на поле, то дивитися чи бігають, чи не... І нічого не бачили!* [А в цей день не ходять на поле обідати?] *Є, виїжають. Як вже дали людям поля, то люди виїжають на своє поле, беруть тамочка свої, считати, ближні розстеляють простинь чи шо там, сідають, пообідали, зібрались і пішли додому»* (с. Пустовійти Хмільницького р-ну) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 31]; «*То це “Брикулі” у нас казали – то тиждень після Зелених свят в понеділок. То казали, шо в цей день маленькі дітки у віночках по житі бігають – це нехрещені дітки повмирали. [...] [У цей день] збирались на цвинтарі, біле довге полотно стелили, пригощались»¹⁷* (с. Петриківці) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 527-Е, арк. 35–36].

З поминанням дітей слід пов'язати добре відоме на Волині та в різних місцевостях України правило, згідно з яким, матерям померлих немовлят, зокрема й нехрещених, заборонялося споживати ягоди та фрукти до певних календарних дат: найчастіше до свята Різдва Іоана Предтечі та Преображення Господнього відповідно. Не вдаючись до розлогого цитування джерельних матеріалів, наведемо один красномовний етнографічний уривок: «*Но кажуть, шо в русальний тиждень дітей всіх випускають на цю прогулянку, щоб вони по ці пащині походили. [...] Колись казали старі люди. От, якби в мене померли малі діти, то мені до Івана Купайла чи до Петра не можна їсти ні ягід, ні вишень, нічого! Бо як десь їх там угощать, пускають цих дітей в русальний тиждень, то кажуть, шо: “Тобі дам, тобі дам, бо його мати не їла до Івана – терпіла”. А та, шо їла, то каже: “Тобі нема, бо твоє з'їла свиня”. Не мати, а свиня! Так ше колись мої батьки казали. [...] До Івана Купайла не можна їсти, якщо ти хочеш, щоб твою дитину, як угощать усіх діток, то щоб твою угостили. А як вони померли, а вона (їхня мати. – Б.С.) їла, то сказали, шо свиня з'їла – то їм не дають. [...] Їх усіх випускають цих діток і всіх їх угощать, но которога мати не витерпіла і їла, то тому не дають і воно вже остається обіджане: “Бо твоя мати, – каже, – з'їла, вона – свиня!”* [А їх випускали?..] *В Зелену суботу, перед Трійцею. В русальний тиждень. [...] Як будут дітей випускати, цих русалок, як випустять, то всіх дітей будут вгощати, а мої попускають голови та й будут мовчати, бо скажут: “Свиня твої ягоди з'їла, тобі нема”. Це до Івана, до сьогоднішнього дня не можна їсти ягід. Це вже сьогодні варят вареники і так вишні їдять, шо вони (матері. – Б.С.) вже кажуть тоді: “Всіх дітей вгостили і моїх дітей вгостили, і я буду їсти”»* (с. Лозна) [30, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 6–7, 16].

Отже, народна традиція передбачала для нехрещених дітей (як мертвонароджених, так і тих, які не встигли пройти належний обряд за життя) виняткове поховання, що вирізнялося відсутністю головних християнських ритуалів, обмеженим виявленням громадських почесностей, а найголовніше – вибором місця погребіння та оформленням могили. «Безпірних» немовлят волиняни ховали на гробах родичів (діда, баби) чи на спеціально відведеному місці кладовища (під плотом, в кутку), до початку ХХ ст. – під *деревом* (поблизу хати в *садку* чи в *лісі*), на *роздоріжжі*, *межі*. Архаїчні традиції вибору локусу для поховання «безпірних», як виявляють джерельні матеріали, найдовше побутували на Східній Волині. Похорон нехрещених зводився до імітації головних хрестильних обрядів: окроплення тіла свяченою водою (т. зв. «*хрещення з води*») та надання імені. Вважалось, що діти, які не отримали символічного ритуалу, стають небезпечними демонічними персонажами. Власне, аби унеможливити посмертні поневіряння та шкідливі «дії» нехрещених дітей, їм і уділяли «хреста» посмертно: перед погребінням або вже після нього, – кидаючи на місце, де з'являлися їхні душі, полотно («*за крижмо*») чи натільний, нашвидку зладнаний хрестик. Померлих без охрещення дітей забороняли згадувати разом з «чистими» покійниками. Їх поминали лише раз на рік в період Зелених свят: в суботу перед Трійцею чи в перший тиждень Петрівчаного посту (на т. зв. «*Розири*» («*Брикулі*»)).

¹⁷ У місцевих селах неохрещених дітей, що «ходять» на «*Розири*» по пащині, також могли ототожнювати з русалками. Про демонологічний та поминальний аспект цього свята також див. у працях В. Галайчука та А. Кривенко [6, с. 89; 19, с. 83, 94, 119–120].

Проведені розсліди виявляють, що наведені звичаї та повір'я добре відомі поза межами етнографічної Волині та у цілому вписуються в загальноукраїнську традицію.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Васильєв М. К. Малорусские похоронные обряды и повѣрья. *Кіевская старина*. Київ, 1890. Т. XXX. Август. С. 317–322.
2. Галайчук В. З народної демонології Богородчанщини: традиційні уявлення про душі «безпірних» дітей. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2011. Вип. 46. С. 321–345.
3. Галайчук В. З похоронно-поминальної обрядовості Гуцульщини. *Народознавчі зошити*. Львів, 2022. № 4. С. 814–826.
4. Галайчук В., Солоп Б. Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2019. Спецвипуск на пошану професора Романа Шуста. С. 927–951.
5. Галайчук В. Традиційна демонологія. *Культурно-побутові традиції українців Волині: історико-етнологічні нариси: монографія* / за ред. Р. Б. Сілецького. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. С. 497–543.
6. Галайчук В. Традиційна демонологія Хмільниччини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2021. Вип. 36. С. 82–92.
7. Галайчук В. Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині. *Народознавчі зошити*. Львів, 2017. № 6. С. 1343–1373.
8. Галайчук В. Українська міфологія. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 288 с.
9. Ганус Д. М. Дитина в системі народних вірувань та обрядів населення українсько-польського пограниччя: дис ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ, 2015. 236 с.
10. Глушко М. Історико-етнографічне районування України: сучасний стан і наукові перспективи. *Народна творчість та етнологія*. Київ, 2018, № 3. С. 9–21.
11. Глушко М. Локалізація і межі історико-етнографічної Волині. *Культурно-побутові традиції українців Волині: історико-етнологічні нариси: монографія* / за ред. Р. Б. Сілецького. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. С. 6–31.
12. Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології. *Етнографічний збірник*. Львів, 1903. Т. XV. С. 1–272.
13. Гузій Р. Карпатські повір'я про нехрещених дітей. *Історія релігій в Україні*. Львів, 2013. Вип. 23. Кн. II. С. 355–364.
14. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів / голов. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ, 2020. Т. 5: Поховально-поминальні звичаї та обряди. 464 с.
15. Зеленин Д. К. Описаніе рукописей Ученого архива императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Петроградъ: Типографія А. В. Орлова, 1914. Вип. 1. 483 с.
16. Іванчук В. П. Померлі в обрядах і віруваннях кінця XIX – початку ХХІ століття (на матеріалах Гуцульщини): дис ... докт. філ.: 032 «Історія та археологія» / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2021. 269 с.
17. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальні обряди. Житомир: Полісся, 2007. Т. 1: Етнолінгвістичні студії. 356 с.

18. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеких від цього селам місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом. Житомир: Робітник, 1920. 160 с.
19. Кривенко А. Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2020. 280 с.
20. Левкович Н. Традиційні уявлення бойків про душі померлих дітей (За польовими матеріалами). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2012. Вип. 47. С. 241
21. Солоп Б. Житлово-господарський простір у контексті поховальної обрядовості волинян. *Проблеми збереження і популяризації культурної спадщини: виклики та можливості. Збірник доповідей Другої міжнародної науково-практичної конференції у Музеї народної архітектури і побуту у Львові імені Климента Шептицького. 18–19 квітня 2018 р.* Львів: Нео Друк, 2018. С. 155–164.
22. Солоп Б. Поховально-поминальна обрядовість. *Культурно-побутові традиції українців Волині: історико-етнологічні нариси: монографія / за ред. Р. Б. Сілецького*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. С. 246–281.
23. Сушко В. А. Життя нескінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX – XXI ст. Харків: СПДФО Бровін О. В., 2012. 236 с.
24. Теодорович Н. И. Вольнь въ описаніяхъ городовъ, мѣстечекъ и сель въ церковно-историческомъ, географическомъ, этнографическомъ, археологическомъ и др. отношеніяхъ. Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи. Почаевъ: Типографія Почаево-Успенской Лавры, 1899. Т. IV: Староконстантиновскій уѣздъ. 928 с.
25. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи. Почаевъ: Типографія Почаево-Успенской Лавры, 1893. Т. III: Уѣзды Креманецкій и Заславскій. 687 с.
26. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собраныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. С.-Петербургъ, 1872. Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. 224 с.
27. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собраныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. С. Петербургъ, 1877. Т. IV: Обряды: Родины, крестины, свадьба, похороны. 713 с.
28. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Lwów: Drukarnia Ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899. 496 s.
29. Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1864. Т. I. 388 s.
30. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка.

B. Ya. SOLOP,

PhD student at Department of Ethnology

e-mail: solop_bohdan@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2982-3513>

Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine

TRADITIONAL RITES OF BURIAL AND COMMEMORATE OF UNBAPTIZED INFANTS IN HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC VOLHYNIA

The aim of the study is to analyse the traditional customs, rites and beliefs of the burial and commemoration of unbaptized infants on the territory of historical and ethnographic Volhynia; to compare the traditions of the Volhynians with the traditions of the Ukrainians of the other ethnographic regions; to find out the state of preservation of the tradition, the process of its change during the end of the 19th – 20th centuries.

The methodological framework of the study combines the methods of ethnographic fieldwork (interviews by specially developed questionnaire, observation), special scientific (retrospective, comparative) and general scientific (analysis and synthesis, induction and deduction) research methods.

The scientific novelty. For the first time, this study describes the rites of burial and commemoration of unbaptized infants on the territory of historical and ethnographic Volhynia. New, as yet unpublished, field ethnographic materials, in particular, collected by us in hitherto unexplored territories, have been introduced into scientific circulation.

Conclusions. The burial of unbaptized infants (both stillborn and those who died immediately after birth) was significantly different from the usual funeral. The bodies of unbaptized infants were buried in the graves of relatives (grandfather, grandmother) or in separate designated place of the cemetery (in a corner, near the fence). In the past (before the beginning of the 20th century), unbaptized infants were buried under a tree (near a house in a garden or in a forest), at a crossroads, on the edge of fields. The burial of infants was reduced to an imitation of the main baptismal rites: sprinkling the body with holy water and giving a name. Volhynians believed that children who were not baptized would become dangerous demons. In order to prevent posthumous wanderings and harmful «actions» of unbaptized infants, they were allowed to be baptized even after burial: passers-by threw cloth («baptismal clothing») or a hastily arranged cross at the place where their souls appeared. Unbaptized infants were forbidden to be commemorated together with other dead people, they were allowed to be commemorated only once a year: on the Saturday before the Holy Trinity or on the Monday of the first week after the Trinity holiday (on the so-called «Rozyry» («Brykuli»)).

Key words: *historical and ethnographic Volhynia, burial and memorial rites, unbaptized infants, traditions, customs, rites, beliefs.*

References

1. Vasiliev M. K. (1890). Little Russian funeral rites and beliefs. *Kievskaya starina*. Kiev. Vol. 30. August. P. 317–322. (in Russian)
2. Halaichuk V. (2011). From folk demonology of Bogorodchany region: traditional beliefs of the soul of «bezpirni» children. *Visnyk of the Lviv University. Historical series*. Lviv. Issue 46. P. 321–345. (in Ukrainian)
3. Halaichuk V. (2022). From the funeral and memorial rite of Hutsul region. *The Ethnology Notebooks*. Lviv. № 4. P. 814–826. (in Ukrainian)
4. Halaichuk V., Solop B. (2019). Traditional attitudes toward suicides on the territory of historical and ethnographic Volhynia. *Visnyk of the Lviv University. Historical series*. Lviv. Special Issue: In honor of the Professor Roman Shust. P. 927–951. (in Ukrainian)
5. Halaichuk V. (2023). Traditional demonology. *Cultural and household traditions of the Ukrainians of Volhynia: historical and ethnological essays: monograph* / edited by Prof. R. Siletskyj. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 497–543. (in Ukrainian)
6. Halaichuk V. (2021). Traditional demonology of Khmilnyk district. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. Vinnytsia. Issue 36. P. 82–92. (in Ukrainian)
7. Halaichuk V. (2017). Traditional beliefs about death and the dead persons on the historical and ethnographic Volhynia. *The Ethnology Notebooks*. Lviv. Issue 6. P. 1343–1373. (in Ukrainian)
8. Halaichuk V. (2016) The Ukrainian mythology. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia». (in Ukrainian)
9. Hanus D. M. (2015). A child in the system of folk beliefs and rituals of the population of the Ukrainian-Polish border. Dis. cand. hist. science. Kyiv. (in Ukrainian)
10. Hlushko M. (2018). Historical and ethnographic zoning of Ukraine: a modern state and scientific prospects. *Folk Art and Ethnology*. Kyiv. Issue 3. P. 9–21. (in Ukrainian)
11. Hlushko M. (2023). Localization and boundaries of historical and ethnographic Volhynia. *Cultural and household traditions of the Ukrainians of Volhynia: historical and ethnological essays: monograph* / edited by Prof. R. Siletskyj. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 6–31. (in Ukrainian)

12. Hnatiuk V. (1903). Needs for Galician-Ruthenish demonology. *The Ethnographic collection*. Lviv. Vol. 15. P. 1–272. (in Ukrainian)
13. Huziy R. (2013). Carpathian beliefs about unbaptized children. *History of Religions in Ukraine*. Lviv. Issue 23. Part 2. P. 355–364. (in Ukrainian)
14. Skrypnyk H. (ed.-in-chief) (2020). An Ethnographic image of modern Ukraine. A corpus of expeditionary materials of folklore and ethnographic studies. Kyiv: IMFE. Vol. 5: Funeral and memorial customs and rites. (in Ukrainian)
15. Zelenin D. (1914). Description of Manuscripts from Scholar Archive of the Imperial Russian Geographical Society. Petrograd: Typography A. V. Orlova. Issue 1. (in Russian)
16. Ivanchuk V. P. (2021). Deceased in the rites and beliefs of the late XIX – early XXI century (on the Hutsul region materials): Dis. PhD. Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian)
17. Konobrodska V. (2007). Funeral and memorial ceremonies of Polissia region. Zhytomyr: Polissia. Vol. 1: Ethnolinguistic studies. (in Ukrainian)
18. Kravchenko V. (1920). Traditions in the village of Zabridya and others nearby locations of Zhytomyr county in Volhynia. Ethnographic materials gathered by Vasyl Kravchenko. Zhytomyr: Robitnyk. (in Ukrainian)
19. Kryvenko A. (2020). Folk demonology of Volhynia: calendar and ritual context. Lviv: The Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian)
20. Levkovych N. (2012). Traditional imaginations of boikos regarding the souls of dead children (Based on field materials). *Visnyk of the Lviv University. Historical series*. Lviv. Issue 47. P. 241–257. (in Ukrainian)
21. Solop B. (2018). Housing and economic space in the context of burial rites of the Ukrainians of Volhynia. *Problems of preservation and popularization cultural heritage: challenges and opportunities. Collection of reports of the Second international scientific and practical conference at the Museum of folk architecture and rural life in Lviv. April 18–19, 2018*. Lviv: Neo Druk. P. 155–164. (in Ukrainian)
22. Solop B. (2023). Burial and memorial rites. *Cultural and household traditions of the Ukrainians of Volhynia: historical and ethnological essays: monograph* / edited by Prof. R. Siletskyj. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. P. 246–281. (in Ukrainian)
23. Sushko V. (2012). Infinity life: burial ceremony of the Ukrainians residing in the Sloboda Ukraine of 19th and 21th centuries. Kharkiv: SPDFO Brovin O.V. (in Ukrainian)
24. Teodorovich N. I. (1899). Volhynia in the descriptions of cities, towns and villages under ecclesiastical, historical, geographical, archeological and other views. Historical and statistical description of churches and parishes of the Volhynia diocese. Pochaev: Pochaev Lavra publ. Vol. 4: Starokonstantinov county. (in Russian)
25. Teodorovich N. I. (1893). Historical and statistical description of the churches and parishes of the Volhynia diocese. Pochaev: Pochaev Lavra publ. Vol. 3: Kremenets and Zaslav counties. (in Russian)
26. Proceedings of the ethnographic-statistical expedition in the West-Russian region, equipped with Imperial Russian Geographical Society. Southwestern section. Materials and research collected by the doct. P. P. Chubinsky. St. Petersburg. Vol. 1: Beliefs and superstitions. Riddles and proverbs. Witchcraft. (1872). (in Russian)
27. Proceedings of the ethnographic-statistical expedition in the West-Russian region, equipped with Imperial Russian Geographical Society. Southwestern section. Materials and research collected by the doct. P. P. Chubinsky. St. Petersburg. Vol. 4: Rituals: Birth, baptism, wedding, funeral. (1877). (in Russian)
28. Sokalski B. (1899). Sokal county in terms of geography, ethnography, history and economy. Lviv: Drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego. (in Polish)
29. Stecki T. (1864). Volhynia in terms of statistic, history and archeology. Lviv: Ossoliński National Institute. Vol. 1. (in Polish)
30. Archive of Ivan Franko National University of Lviv.

Текст надійшов до редакції 12.01.2023. / The text was received by the editors 26.01.2023.

Текст затверджено до друку 12.01.2023. / The text is recommended for printing 26.01.2023.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ**VII ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
VIII ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ:
ДО 250-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ НАЗАРОВИЧА КАРАЗІНА»**

Н. В. АКСЬОНОВА, канд.іст. наук,
доцент кафедри українознавства
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
e-mail: aksjonovanat@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8876-2197>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна

О. І. ВОВК, канд.іст. наук,
заступник директора Центра українських студій та українознавства
імені академіка П. Т. Тронька
e-mail: o.vovk.88@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна

Як цитувати: Аксьонова Н.В., Вовк О.І. «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 250-річчя від дня народження Василя Назаровича Каразіна» *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2023. Вип. 36. С. 94-98.

In cites: Aksyonova N.V., Vovk O.I. (2023) VII All-Ukrainian Scientific Conference «Theoretical and Applied Aspects of Biography Studies: to the 250th anniversary of the birth of Vasyl' Nazarovych Karazin» *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 36, (94-98), (in Ukrainian)

26 вересня 2023 р. у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна в онлайн-форматі відбулася VIII Всеукраїнська наукова конференція «**Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 250-річчя від дня народження Василя Назаровича Каразіна**». Уже традиційно її співorganizаторами виступили філософський факультет, кафедра українознавства і Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Каразінського університету.

Щорічний науковий форум цього разу був приурочений до чвертьтисячолітнього ювілею засновника Харківського університету, першого українського вченого-енциклопедиста Василя Назаровича Каразіна (1773–1842). Вшанування пам'яті цієї непересічної особистості стало справою не лише корпоративного (університетського) або локального (міського чи обласного), а загальноукраїнського масштабу, оскільки цей ювілей був включений до Постанови Верховної Ради України № 1982-ІХ від 17 грудня 2021 р. «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках».

Конференцію відкрив проректор з науково-педагогічної роботи Каразінського університету А. В. Пантелеймонов, який наголосив на важливості ролі В. Н. Каразіна в історії України, Слобожанщини та Харкова, непересічному значенні заснованого ним університету у розвитку вітчизняної освіти, науки та культури.

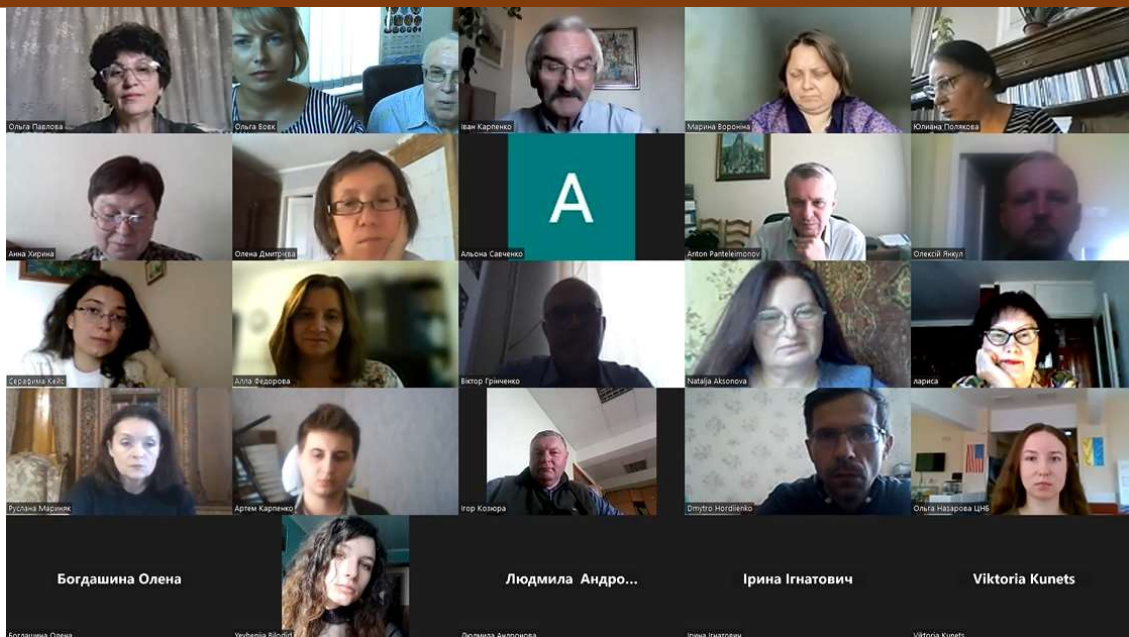

Рис. 1. Пленарне засідання конференції

Декан філософського факультету І. В. Карпенко нагадав присутнім про те, що у переддень святкування 250-річчя В. Н. Каразіна до університету надійшов вітальний лист Президента України В. О. Зеленського, а також висловив подяку організаторам конференції за усі докладені зусилля для її проведення у складних воєнних умовах.

Директор Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька С. М. Куделко підкреслив важливість біографічних студій у системі соціогуманітарного знання та зауважив, що життєпис будь-якої особи є важливим: так, мати Г. С. Сковороди, вочевидь, в історичному масштабі була людиною «третього плану», але вона народила світу генія.

Також учасникам було продемонстроване відеопривітання від спадкоємиці роду Каразіних киянки Л. О. Дешко, надіслане нею у переддень святкування 218-ї річниці відкриття Харківського університету. У ньому Лариса Олегівна нагадала про роль В. Н. Каразіна у заснуванні Харківського університету та про історію створення та збереження пам'ятника просвітителів у Харкові.

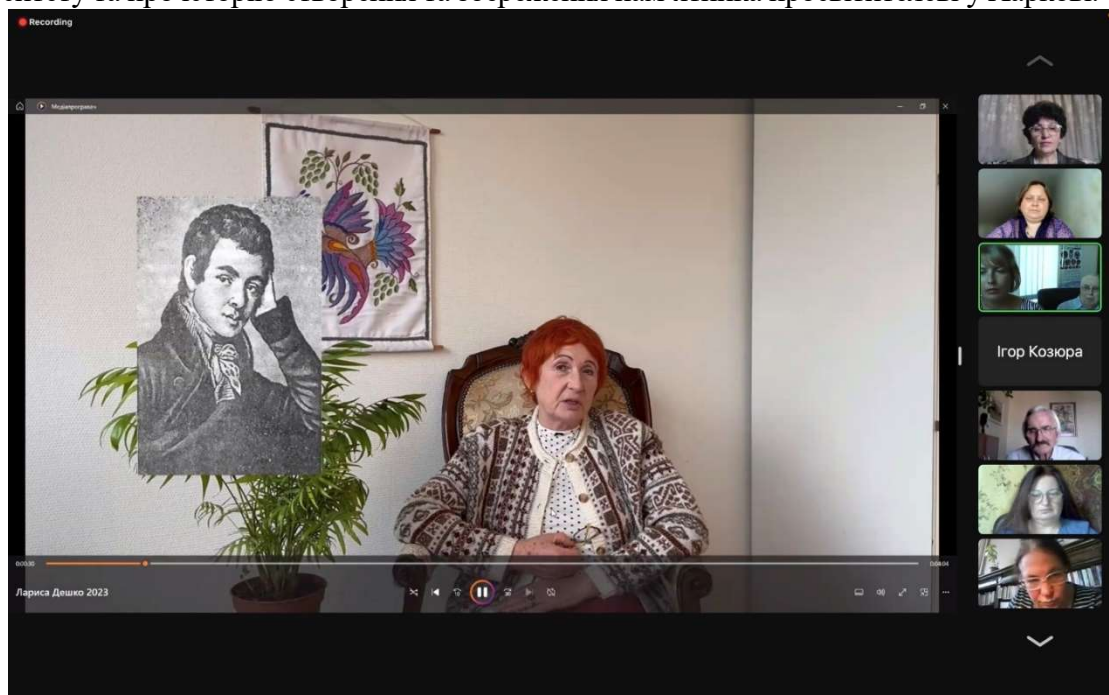

Рис. 2. Відеопривітання від спадкоємиці роду Каразіних Л. О. Дешко

Після завершення вітальної частини планерного засідання заступниця директора Центру українських студій і краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька О. І. Вовк прочитала доповідь «*Василь Назарович Каразін: погляд з XXI століття*». Вона акцентувала увагу на тому, що В. Н. Каразін у своїх теоретичних міркуваннях та практичних досліджах так чи інакше долучився до вирішення проблем, які й до сьогодні є гостроактуальними у планетарному масштабі, а саме – доступ до якісної освіти, гендерна рівність, подолання бідності, рівність перед законом, збереження історико-культурної спадщини, збереження здоров'я та соціального благополуччя населення, подолання голоду, безвідходне виробництво, збереження екосистем суходолу та ресурсів чистої води, генерація достатньої кількості електричної енергії, впровадження інновацій у промислове виробництво та розвиток інфраструктури.

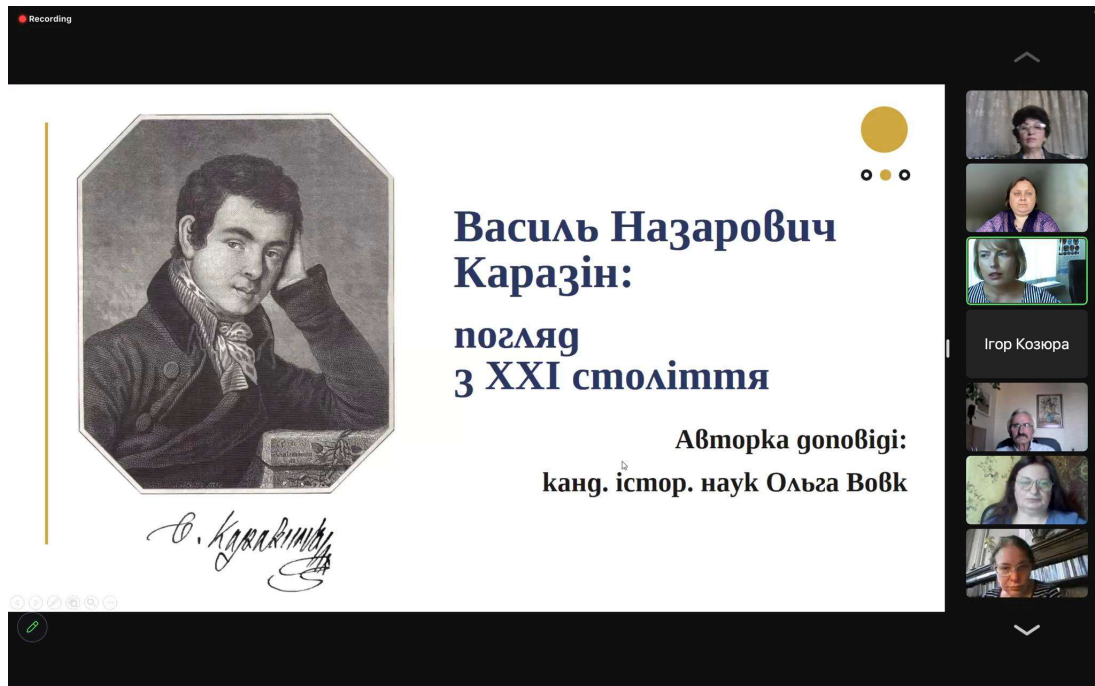

Рис. 3. Доповідь Ольги Вовк на пленарному засіданні конференції

Також за традицією була проведена низка презентацій. Так, завідувачка відділу міжкультурної комунікації та проектної діяльності Центральної наукової бібліотеки Каразінського університету О. В. Назарова представила виставку, розгорнуту в бібліотеці до 250-річчя В. Н. Каразіна, і продемонструвала її онлайн-версію. Директор Центрального державного науково-технічного архіву України М. А. Балишев презентував фундаментальне видання «*Академік архітектури О. М. Бекетов. Архів документів (1891–1941)*» (Харків, 2022) в якому оприлюднений, серед іншого, проєкт пам'ятника В. Н. Каразіну в Харкові виконаний О. М. Бекетовим. Провідний фахівець Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Каразінського університету О. М. Янкул виступив з презентацією книги «*Вибрані цитати, максими і афоризми вихованців, викладачів та почесних членів Харківського університету*» (Харків, 2023).

Рис. 4. Програма конференції

Після завершення пленарного засідання учасники перейшли до роботи в секціях. На конференції їх було організовано три: **«Василь Назарович Каразін: життєпис, соціальне оточення, творча спадщина»** (модератори О. І. Вовк та С. О. Синюрка), **«Теоретична біографістика»** (модератори Р. С. Мариняк та М. Є. Домановська), **«Освіта, наука, культура через призму біографістики»** (модератори О. Г. Павлова та О. М. Янкул).

Загалом у конференції взяли участь понад 80 учасників – представників Харкова та Харківської області, Києва, Бережан, Житомира, Канева, Краматорська, Кропивницького, Львова, Одеси, Полтави, Сум і Херсона. Зворушливим стало те, що серед доповідачів були присутні не лише науковці й освітяни, а й військовослужбовці. Наприклад, підполковник, заступник командира стрілецького батальйону по роботі з особовим складом 5-ї Слобожанської бригади Національної Гвардії України Ю. М. Свистун (у мирному житті – вчитель Олексіївського ліцею Краснокутської селищної ради Богодухівського району Харківської області) підключився до конференції просто з бойової позиції і виголосив доповідь на тему *«Використання просопографії як методу біографічно-історичних досліджень в умовах реалізації завдань гурткової роботи з учнівською молоддю»*.

Рис. 5. Сертифікати учасників конференції

У цілому можна констатувати, що VIII Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 250-річчя від дня народження Василя Назаровича Каразіна», як і завжди, пройшла на високому організаційному і змістовному рівнях. Усім доповідачам були видані сертифікати про участь у конференції. Автори у своїх виступах розкрили нові, малодосліджені сторінки каразінознавства, підняли цікаві й актуальні проблеми української історичної біографістики, що ще раз підкреслило важливість і затребуваність цього напрямку досліджень.

Конфлікт інтересів.

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автори повністю дотримуються етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

N. V. Aksyonova

Acting Head of the Department of Ukrainian Studies

VII All-Ukrainian Scientific Conference “Theoretical and Applied Aspects of Biography Studies: to the 250th anniversary of the birth of Vasyl’ Nazarovych Karazin”

E-mail: aksjonovanat@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8876-2197>

V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody square, 6, Kharkiv, 61022, Ukraine

O. I. Vovk

Deputy Director of Academician P. T. Tronko Centre
for Ukrainian Studies and Local History

E-mail: o.vovk.88@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody square, 6, Kharkiv, 61022, Ukraine

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

ВИПУСК 36

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 26.06. 2023. Формат 64x80 1/8. Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 8. Обл.-вид. арк. 10.

Тираж 50 пр. Ціна договірна Зам. № 32/23

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

61022, Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тел. 705-24-32

